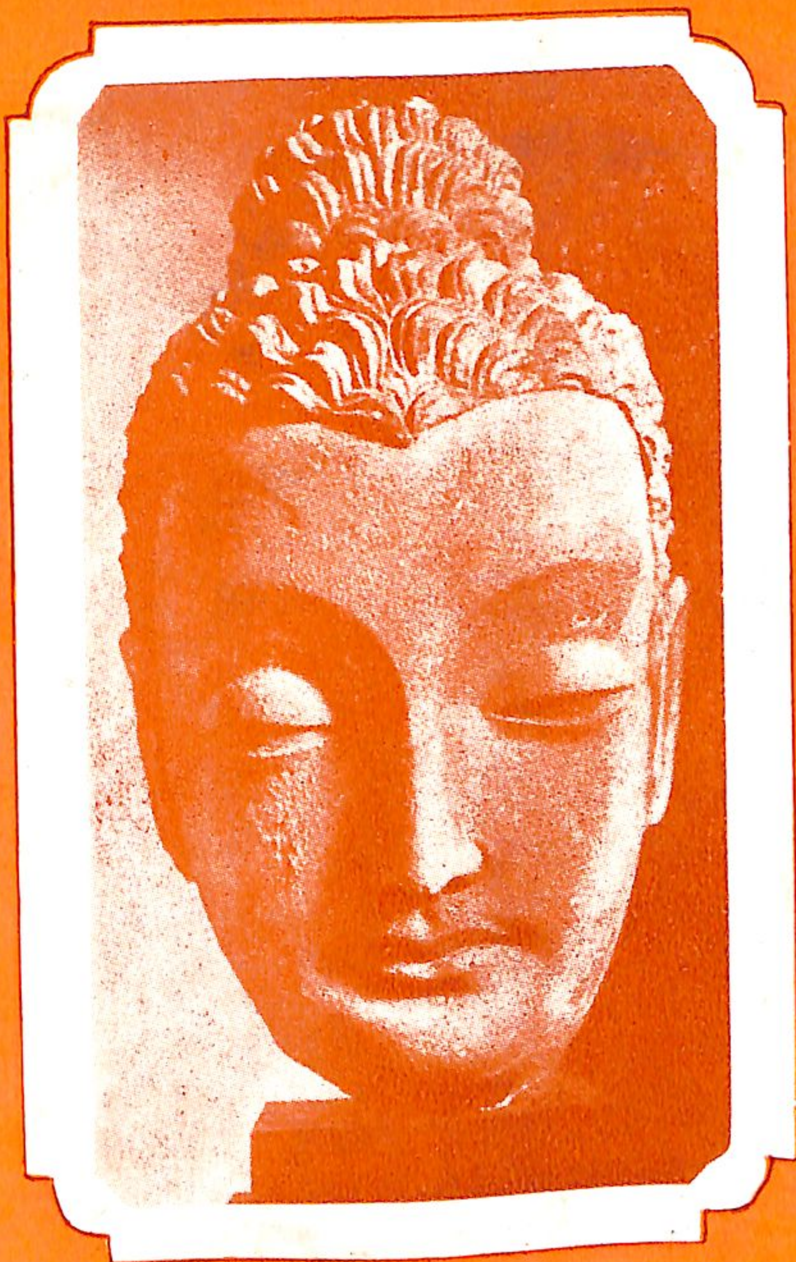
आचरिय - अनुरुद्ध - पणीतो

परमत्थ-विनिच्छयो

सम्पादक

प्रो. महेश तिवारी

In memory of
our father
Professor Mahesh Tiwary
Presented to
Kashmir Research Institute
Bemina Colony, Srinagar
↓
Yogesh Tiwary
and
Dharam Kirti Tiwary
25/5/99

In memory of our father Professor Mahesh Tiwary, presented to Kashmir Research Institute, Brain Colony, Srinagar

Yogesh Tiwary
and
Dharma Kirti Tiwary
25/5/99

पालि-सार-पकरण-कुञ्जस्स ततियं पुप्फं

आचरिय-अनुरुद्ध-पणीतो

परमत्थ-विनिच्छयो

(नामरूप-समास-सहितो)

सम्पादक
प्रो० महेश तिवारी
प्रोफेसर बौद्ध अध्ययन
बौद्ध अध्ययन विभाग
दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, भारत.

बुद्धाब्द २५३७ ईस्वी १९९२ विक्रमाब्द २०४९

'प्राचीन पाण्डुलिपि-संरक्षण-योजना' के अन्तर्गत भारत सरकार के 'भारतीय राष्ट्रीय अभिलेखागार' जनपथ, नई दिल्ली, द्वारा प्रदत्त आर्थिक सहायता से प्रकाशित ग्रन्थ।

प्रथम संस्करण—१००० प्रतियां

मूल्य : रु० १५०-००

प्रकाशक :
पालि परिवेण
४५, उत्तरांचल सहयोग सामूहिक गृह निर्माण समिति लि०
पटपड़ गंज, दिल्ली-११००५२

मुद्रक :
शाम प्रिंटिंग एजेन्सी (अमर प्रिंटिंग प्रेस)
८।२५, डबल स्टोरी, विजय नगर, दिल्ली-११०००९

Pāli-Sāra-Pakaraṇa-Kuñjassa Tatiyaṃ Pupphaṃ

ĀCARIYA-ANURUDDHA-PAṆĪTO

PARAMATTHA-VINICCHAYO

(NĀMARŪPA-SAMĀSA-SAHITO)

Editor
PROF. MAHESH TIWARY
Professor of Buddhist Studies
Department of Buddhist Studies
Delhi University, Delhi, India.

B. E. 2537 C.E. 1992 V.E. 2049

Published with financial assistance under the scheme—"Preservation of Ancient Manuscripts" of National Archives of India, Government of India, Janapath, New Delhi.

First Edition —1000 copies

Price : Rs. 150.00

Published by
PĀLI PARIVEṆA
45, Uttaranchal Cooperative Group
Housing Society Ltd.
Patpar Ganj, Delhi-110092

Printed by :
Sham Printing (Amar Printing Press)
8/25, Double Storey, Vijay Nagar, Delhi-110009

समप्पणं

ओदात-चरित-सुसोभितस्स,
विज्जप्पवाहत्तय-परिमज्जित-परम-विसुद्ध-चित्तस्स,
पुनरागत-धम्मानुग्घोस-वेलाय पभासित-सन्त-दिवाकरस्स
सततब्रह्मविहार-सञ्चरित-सित-हसित-पसन्न-छविवण्णस्स,
जम्बुदीपे पज्जोतमान-अरहन्त-भिक्खुवरस्स,
नव नालन्दा-महाविहारे विज्जामत-ओवस्समानस्स,
मम सखा-आचरिय-कल्याणमित्तस्स,

सिरि उरबल-धम्मरतन-महाथेरस्स

धम्मकाये संविज्जमानभूतस्स

कर-पदुमेसु

इदं नवं मुकुलितं

अभिधम्म-सार-पकरण-पुप्फं

सादरं सभत्तिकं

समप्पितं

अधिवासेतु मे भन्ते, सादरेण समप्पितं।
नवं मुकुलितं पुप्फं, अभिधम्मत्थ-वासितं॥

सद्धा-ओनतो
महेश तिवारी

सब्बेसं सि मनुस्सानं, मानसे विमले सुभे ।
पवहेय्य मुदुभूता, अभिधम्म-परम्परा ॥

एवं कामयमानो हि, सब्ब-कल्याण-चेतसा ।
इमस्स सार-गन्थस्स, करिस्सं सुविसोधनं ॥

—सम्पादक

PREFACE

I have pleasure in presenting to your hand the *Paramattha-vinicchaya*, a text on Abhidhamma Philosophy. Prior to this, the *Abhidhammāvatāra*, *Rūpārūpa-vibhāga* and *Nāmarūpa-Pariccheda* are with you. The *Nāmarūpa-samāsa* has also been incorporated as a supplement to this text to make the concepts clear and more understandable.

The book has appeared in the form of a critical edition in Devanāgarī script for the first time in the country. There is a long temporal gap of about eight hundred years in its such appearance. It is now easily accessible to the scholars, deeply engaged in Abhidhammic lore, in findingout a solution of a problem related to physio-psychic base. It also serves as a base for those interested in Abhidhammic study in general. The aspirants, deeply engaged in psychic realization, will also be inspired by its valuable materials and feel pleasure to have it. The Post-graduate students, who have practical judgement, will get immence pleasure to see the minute analysis of the concepts. In this way, the text will be useful to a number of people having a way-faring to Abhidhammic tradition. The classification in the *Nāmarūpa-samāsa* will give a filliup to them.

The idea of making a critical edition of the text came to me while I was at Nalanda. It appears from the S.Z. Aung's treatise that, in Burma, nine Abhidhammic texts are regarded as "Little Finger Manuals" for Abhidhammic Study.[1] They are the :—

1. *Abhidhammatthasaṅgaha* by Anuruddha,
2. *Nāmarūpa-Pariccheda* by Anuruddha,
3. *Paramattha-vinicchaya* by Anuruddha,

1. Compendium of Philosophy, Preface—viii-ix.

4. *Abhidhammāvatāra* by Buddhadatta,
5. *Rūpārūpavibhāga* by Buddhadatta,
6. *Sacca-saṅkhepa* by Dhammapāla,
7. *Mohavicchedanī* by Kassapa,
8. *Khema-pakaraṇa* by Khema, and
9. *Nāmācāra-dīpaka* by Saddhamma Jotipāla.

These books are read by all who are interested in Abhidhamma. Out of them, one *Abhidhammatthasaṅgaha* was in Devanāgarī script. The rest were in Singhalese, Burmese and Roman editions. It was rather difficult to any one to read the texts in these scripts. Even do they like, the books are not easily available to them. Such difficulties gave a way to think over them and bring them in Devanāgarī Script. In this way the idea gained ground to prepare the critical edition of the text.

The law of *kamma* has its own way of functioning. Though there was a great desire to prepare the critical edition of the text at Nalanda, I could not do the same there due to serious engagement in teaching and research work. Years passed and I came to join the Department of Buddhist Studies, Delhi University, Delhi as the Professor of Buddhist Studies in 1977, leaving the most lovely academic institution Nava Nalanda Mahavihara, Nalanda. I found here the academic programmes more diversified as well as congenial. I pondered over it and a proposal was sent to the Director General, National Archives of India, New Delhi for publication of such texts. The present edition is the fruit of such attempt.

The basic manuscript of the text was prepared with a Roman edition published from Royal Asiatic Society, Calcutta. It was further compared, corrected and rewritten. It was again compared with Burmese version of the text, published under the series of Buddha-Sāsana-Council, Burma, Rangoon. In course of comparison, some varients were available here and there. They are, sometimes, very meaningful in unfolding the meanings

of the text. Therefore, they have very carefully been collected and displayed in the book. Those which are useful in clarifying the sequence of the text have been preserved in the body of the text and the rest, have been put in the foot-notes for pondering and discriminating. However, the varients which were the burden on the text have finally been eleminated. Here, I am really grateful to those editors and institutions of the above versions of the texts for utilising them and making the present one more correct and understandable.

The present text is being edited in the modern time wherein there are a number of people interested in the research activities. An attempt has been made to satisfy such persons by making the text more clear and convincing. For this purpose, the name of the chapter and the basic items discussed therein, have been indicated first. Thereafter, the detailed items have been indicated under headings and sub-headings to unfold the contents therein. This has been restricted to the chapterwise but the numbering of the verses have continued serially from one to the twentyninth chapters. In the margin, there appear R and B indicating the meaning Roman-version and Burmese-version of the text. They signify the page namber of those texts which may be compared on the occasion of some textual doubt.

All the verses have nicely been punctuated. If there is a compound term where the Rest is needed, the term has been broken up with a hyphen and the Rest has been shown thereby. The first two quarters of the verse have a Rest with the indication 'I' and the last two quarters with 'II' whereafter there is the numbering of the verse closed by the same sign. In the end, there are the three indexes. The first one is the index to the first quarter of the verse. There are two numbers assigned to such verse. The first one is the number of the verse where as the second one indicates the page number. Thereafter, there is the index of important terms. The numbers following them indicate the the page number of the text. Then, there is the ***Upamā-Sūci.***

This has also been indicated with two numbers, the first being the number of the verse and the second one is the indicative of the page number. The last one is the *Gantha-navanīta*. This includes the basic concepts discussed in the text. A glimpse of the deliberation may be seen through them. The two numbers added therein are indicative of the page and the verse-number.

The *Nāmarūpa-samāsa* has been added as an appendix to this text. This is for developing quality in understanding the text in its proper perspective. Its indexes have been arranged as before.

In the beginning there is an introduction to the text. The text takes into account almost all the matter of Abhidhamma-Philosophy. The consciousness (Citta), Psychic factors (Cetasika), Material Qualities (Rūpa), Imancipation or Freedom (Nibbāna) and the Concepts (Paññatti) have been minutely analysed and discussed in it. It was planned to write introduction to all of them but the spatio-temporal limitation restrained me not to do the same. A simple survey to the consciousness has been made in the introduction of the *Nāmarūpa-Pariccheda*. That should be understood there. Here there is an attempt to add a descriptive note to the Psychic Factors, Material Qualities, Nibbāna and *Paññtti*. The introduction will view the general outline of the concepts. It will show how the ancient seers worked hard in explaining the concepts to the people. That detailed study may be had from the text. I fully understand that I am not giving the minute analysis of the concepts, but hope that the scholars, following the introduction, will deep down and make the same during their searching plan.

The plan of preparing the critical edition of the *Paramattha-vinicchaya* was forwarded to the Director General, National Archives of India, New Delhi. It was considered by them and finally received the full cooperation and approval of the authority concerned. I am really grateful to the officials of the department

who so graciously extended their cooperation in granting support to the Abhidhammic study. Their sweet behaviour and quick disposal of the issues left on me a cherishable memory. I express my deep sense of gratitute towards them.

The appearance of such a text is due to the good wishes of the revered teachers, colleagues, friends and the lovers of the Abhidhammic lore. Prof. N. Tatia (Ladnun), Prof. K. Sacchidananda Murty (Waltair), Prof. G.C. Pandeya (Allahabad), Prof. A.C. Banerjee (Calcutta), Prof. H.N. Chatterjee (Calcutta), Dr. U Zagarabhivaṃsa (Australia), Prof. B.N. Banerjee (Santiniketan), Prof. D.K. Barua (Calcutta), Prof. Ang Raj Chowdhary (Nalanda), Prof. L.N. Tiwary (Varanasi), Prof. R.S. Tripathi (Varanasi), Prof. C.S. Upasak (Varanasi), Prof. N.H. Samtani (Varanasi) Prof. S.S. Dubey (Varanasi), Dr. H.S. Shukla (Varanasi), Dr. Mithileshwar Prasad (Nalanda) etc. have been the source of inspiration in the present programme. I express my deep sense of gratitude towards them. My Departmental Colleagues Prof. K.K. Mittal, Prof. Sanghasena Singh, Dr. (Miss) Sudha Sengupta, Shri G.G. Gyatso, Miss Latika Lahiri, Dr. Bhikshu Satyapal, Shri. H.P. Ganganegi etc. have always cooperated in discussing some of the knotty points and created a congenial atmosphere for pursuing such academic pursuits. I am really grateful to all of them for the same.

My Research scholars Dr. O.P. Pathak, Dr. Bimalendra Kumar, Miss Rashmi Puri ete. extended their sincere help in preparing the index, correcting the proof and expediting the printing work. I wish them a prosperous and peaceful long life saturated with sublime human values.

The officials as well as the ministerial staff of Delhi University, Delhi have always been kind to this programme. On the occasions of arising of some technical issues in such project, they extended meaningful guidance and friendly cooperation for quick solution. Their sweet behaviour and kind cooperation have always been a

guiding force in timely completion of this work. I express my heartfelt thanks to them for their such work.

A real inspiring force is the home in which I live. It inspires, radiates and grants cooperation in fruitful materialization of such programme. Its congenial atmosphere always guides one in timely completion of the work. I am fortunate to say that I have a home completely leaning towards it, wherein, I breath the free air of academic joy with my family members. The innocent and unmanifested cooperation of my wife, 'pause and work' process of my eldest son Dr. Yogesh, budding smile of agreeableness of my youngest son shri Dharmakirti and 'what for enquisitiveness' by my daughter-in-law Mrs. Laxmi served as a source of delight for continuity of work. The practical approach related to material and psychic gains and sometimes silent evaluation by my daughters Mrs. Rama, Mrs. Shakuntala, Mrs. Maya and Mrs. Priti, kept me engaged to my work even after my weak health. 'Their's is the kingdom of heaven' which descends as a real fact in the series of ever green and innocent queries of my grand sons Shri Pawan and Tarun and grand daughter Miss Suvarna related to the ashtonishing appearance of the manuscripts into a book with imprint of their names with colourful cover. Such congenial atmosphere, makes me to forget the turmoil of the fragile health, old age and tiresome journey of every day life. I bless them for a long peaceful life with innocent love for ancient Indian wisdom, within and without.

The Sham Printing Agency, Vijaya Nagar, Delhi has always cooperated me in completion of the work in time. He has been elert and mindful of the work inspite of a number of empediments in the way. I propose hearty thanks to them and hope to receive similar cooperation in future.

The man is never a perfect one and in this way, I am conscious of my short-comings. Inspite of my best effort to make

the text correct, some printing errors have crept-in in the moments of un-awareness. With a view to locate such mistakes, an errata has been given just after the contents. My humble submission, in this respect, is that the scholars will kindly correct the text before proceeding for relishing the Abhidhammic ideals preached in the text. With these words, I restrain myself of writing the preface.

MAHESH TIWARY

वण्णना

इतो परं करिस्सामि, समासेन यथामतिं ।
नामरूप-कथा-रम्मं, आचरियेन सुदेसितं ॥
चेतसिकं च रूपं च, निब्बानं च अथापरं ।
पञ्ञत्ति वण्णयिस्सामि, तं सुणाथ समाहितं ॥

—सम्पादक

INTRODUCTION

The *Paramattha-vinicchaya* is a small book on the Abhidhamma-Philosophy. It has been written after completing the writing of *Abhidhammattha-Saṅgaha* and *Nāmarūpa-Pariccheda*. The materials discussed in these books, form the basic ground of this text. The *Citta. Cetasika*, *Rūpa*, *Nibbāna* and *Paññatti* have been beautifully analysed and presented in the present text. The *Citta, Cetasika* and *Rūpa* represent a man in suffering. *Nibbāna* refers to a state where there is no suffering at all. The book, in this way, is directly concerned with two basic points, namely: the man surrounded with suffering and the man beyond its reach. The entire way-faring of the present text, is directed to taking a man from the state of suffering to the state of Eternal Bliss.

The *Paramattha-vinicchaya* has two component parts; *Paramattha* and *vinicchaya*. The word *Paramattha* means the highest good, ideal, truth, the Philosophical truth, the ultimate reals etc. The second term *Vinicchaya* speaks of discrimination, distinction, thought, opinion, thorough knowledge, decision, investigation, deliberation, consideration, ascertainment, analytical discussion etc. The entire word *Paramattha-vinicchaya* has been used with a number of senses. Firstly, it suggests the distinction of the *Paramatthas* and secondly, the investigation and analytical discussion on them. Thus it is the text of distinction and analytical discussion of the *Paramatthas*.

There are twentynine chapters in it. Chapter one to seven are devoted to present the analysis of *Citta* (consciousness) from various standpoints. The *Cetasika* (psychic factor) has found expression in the chapters beginning from eight to seventeen. There is the discussion on *Rūpa* (material qualities) in the chapters

eighteen to twentytwo. *Nibbāna* (the summum bonnum of life) has been nicely presented in the chapters from twentythree to twentysix. There is the examination of *Paññatti* (concepts) in the chapters from twentyseven to twentynine. In the end, there is a short biography of the author. In this way, the entire book is devoted to present an analysis of the *Paramatthas*, namely; *Citta*, *Cetasika*, *Rūpa* and *Nibbāna*.

(b) *Author*

The *Paramattha-vinicchaya* has been ascribed to Ācariya Anuruddha. It is apparent from the epilogue that he was born in a Brahamaṇa-family in the Kāveri town in the Kancivara-county. This family was well-known and inhabited by well read men of wisdom. He received his earlier education in Brāhamanic lore. The excellence of the *vedas* could not satisfy him. He further proceeded in search of knowledge and practical application and in this way was admitted to the Buddhist Saṅgha. He learnt the scriptural texts and got proficiency in no time. Later on, he went to Sri Lankā and became acquainted with Anurādhpura-Mahāvihāra. Finding in him, the deep devotion and scholarship, the Saṅgha requested him to write the treatise *Paramattha-Vinicchaya*, presenting the analytic study of the reals of Abhidhamma philosophy. Being requested, in this way, he wrote the book, living in the town known as Tancha, in the Tamb-country.[1] The book was written strictly following tradition of Mahāvihāra. The other sources like *Saddhamma-Saṅgaha*, *Gandha-vaṃsa*, *Sāsana-*

1. Seṭṭha-kañcivare raṭṭhe, kāveri-nagare vare,
kule sañjāta-bhutena, bahussutena ñāṇinā.
Anuruddhena therena, aniruddha-yasassinā,
Tambaraṭṭha-vasantena, Nagare Tanca-nāmake.
Tattha Saṅgha-visiṭṭhena, yācitena anākulaṃ,
Mahāvihāravāsīnaṃ, vācanāmagga-nissitaṃ.
Paramatthaṃ pakāsentaṃ, Paramatthaṃ vinicchayaṃ,
Pakaraṇaṃ kataṃ tena, paramatthatha-vedinātī.

P. V, 134

vaṁsa etc. bear the evidence to his erudition and valuable contribution towards furtherence of Abhidhammic study in India and Sri Lankā. They speak of his writing *Abhidhammattha-Saṅgaha*, *Nāmarūpa-Pariccheda*, *Paramattha-Vinicchaya* and *Anuruddha-Sataka*.[1]

(c) *Date of Composition*

It is a general fact that the ancient Indian writers do not write the date of their composition in their contributions. Sometimes, their names also do not appear therein. The reason is obvious that such writers were the saint-scholars. They had only one aim of making the sublime ideas accessible to the scholars and making them as a relishable fact. They were not very much crazy for the name and dates. Anuruddha also, to a greater extent, is in the same line. His name, however, appears in the

1. Anuruddhena therena, kanjipuravare vare,
Pakaraṇaṃ kataṃ tena, Paramattha-vinicchayaṃ.
Anuruddhābhidhānena, therena racitaṃ idaṃ.
Paramatthappakāsetuṃ, Abhidhammatthasaṅgahaṃ.

S. S. 42

Anuruddho namācariyo, Paramatthavinicchayaṃ,
Nāmarūpa-paricchedaṃ, Abhidhammattha-
Saṅgaha-pakaraṇaṃ akāsi.

G. V. 61

Nāmarūupa-Paricchedo nāma gandho attano matiyā
Anuruddhācariyena kato. Paramattha-vinicchayo nāma
Gandho Saṅgharakkhitattherena āyācitena
Anuruddhācariyena kato, Abhidhammattha-Saṅgaho
nāma gandho Nambha-nāmena upāsakena āyācitena
Anuruddhācariyena kato.

G. V. 21

Paramattha-vinicchayaṃ, Nāmarūpa-Paricchedaṃ,
Abhiddhammattha-Saṅgahaṃ ca Anuruddha-Thero.

S.V. 31

epilogue of the text but the date of composition is not found. In absence of such internal evidence, we are to leap into the external ones to ascertain the date of composition of his writings.

Beginning from the first quarter of the fifth century A.D. to the last quarter of the tenth century, there is the age of writing *Aṭṭhakathas*. Buddhaghosa, Dhammapāla, Upasena, Mahānāma, Kassapa etc. wrote commentaries on the canonical and non-canonical texts. They have made their treatises very near to the practical aspect of the life of the people. They have utilised the similese and parables popular in common life. While doing so, they have also quoted a number of scholars either contemporary to them or flourished earlier. In such names, there is not the mention of Ācariya Anuruddha. The *Saddhamma-Saṅgaha* is a small manual of the 14th or 15th century A.D. It proceeds with making a historical assessment of the contribution of Pali Literature and makes a mention of Ācariya Anuruddha as a prolific writer of Abhiddhamma-manuals. The *Gandha-vaṃsa* and *Sāsana-vaṃsa* also join hands with it. They all quote the name of Ācariya Anuruddha as the writer of the Abhidhamma-manuals. On the basis of these statement, it may be presumed that Ācariya Anuruddha flourished in between the 11th century and the 13th century.

(d) *The chapters and the contents.*

It has already been stated that there are twentynine chapters in the book. The topics discussed therein are five in number. They are the *Citta* (consciousness), *Cetasika* (psychic factor), *Rūpa* (material qualities), *Nibbāna* (Freedom) and Paññatti (concepts). It is desirable here to present a systematic study of these reals. In this context, it may be said that the detaiied description of *Citta* (consciousness) has been given in the introduction of the *Nāmarūpa-Pariccheda*. That should be studied there. The remaining four concepts are to be briefly analysed and presented in the present context.

Cetasika (Psyceic factors)

The meaning of the word *Cetasika* is that which belongs to consciousness—"*Ceto bhavaṃ cetasikaṃ.*" As *Sārīrika* speaks of that which belongs to body, or *Vācika* that belongs to speech, similarly the word *Cetasika* indicates the fact which belongs to the consciousness. Thus the consciousness and the psychic factors are corelated terms. Where there is the consciousness, there is the psychic factors. One cannot conceive of a consciousness without psychic factors. They arise together with the consciousness, cease together, arise on the same object and function on the same base. They have been stated as 'associated with consciousness (cittasampayutta), conjoined with consciousness (cittasansaṭṭha), immediate continuity with consciousness (cittasamuṭṭhāna), born with the consciousness (cittasahabhū), and consecutive to the consciousness (cittānuparivatti). In short, the Psychic factors are such states which remain inseparably co-existing with consciousness.

The *Cetasika* is rendered as Mental States, Mental factor, Psychic factor etc. Here the Psychic factor is used to communicate the sense.

The Psychic factors are fiftytwo in number. They have further been divided into three main divisions, namely; *Aññasamāna-Cetasikas* (the psychic factors which are associated with both moral and immoral types of consciousness), *Akusala-Cetasikas* (the psychic factors which are associated with immoral types of consciousness), and *Sobhana-Cetasikas* (the psychic factors which are associated with moral, resultant and inoperative types of conciousness).

The *Aññasamāna-Cetasikas* are further divided into two divisions, namely; *Sabba-citta-sādhāraṇa-Cetasikas* and *Pakiṇṇaka-Cetasikas.*

The *Sabba-Citta-Sādhāraṇa-Cetasikas* are associated with all the eightynine or one hundred twentyone types of conciousness.

The *Pakiṇṇaka-Cetasikas* are assoeaited with the consciousness of all the spheres but not with all types of consciousness.

The *Sobhana-Cetasikās* are also called *Anavajja-Cetasikās.* They are divided into four divisions, viz., *Sabbasobhanasādhāraṇa-Cetasikas, Appamaññā-Cetasikās, Virati-Cetasikas* and *Paññindriya-Cetasika*

The *Sabbasobhanasādhāraṇa-Cetasikās* are common to all the *Sobhana*-types of consciousness except *Akusala* and *Ahetuka* consciousness. They are nineteen in number. The *Appamaññā-Cetasikas* are two; *Virati-cetasikas* are three and the *Paññindriya-Cetasika* is one.

The *Akusala-Cetasikas* are also called *Sāvajja-Cetasikās.* They are fourteen in number. Out of them, the four psychic factors, namely; *Moho, Ahirikam, Anotappam,* and *Uddhaccaṃ* are called *Sabba-Akusala-Sādhāraṇa-Cetasikās.* They are available with all the twelve types of immoral consciousness. The remaining ten are common to the immoral types of consciousness in a scattered way.

(b) *Brief exposition of the Psychic Factors*

It has been pointed out that the psychic factors are fiftytwo in number. Their general divisions have already been shown. Now, there is the occasion of writing a brief note on each of them. In doing so, there shall be the general meaning, derivative meaning, meaning in the context and the characteristics, function, manifestation and immediate cause etc.

(1) *Sabba-Citta-Sādhāraṇa-Cetasikas*

The psychic factors always present with all the eightynine or hundred twentyone types of consciousness, are seven in number. They are the *Phassa, Vedanā, Saññā, Cetanā, Ekaggatā, Jīvitindriya,* and *Manasikāra.*

1. *Phassa.* It is a contact or touch. It is the touching of an object. Whenever an object presents itself in the range of the

senses, there is the contact of the sense-organ with the object. It is not merely the physical contact. It is the mental one. The mind touches the object through the senses. For instance, one sees a visible object with consciousness through the eye as its instrument.

The characteristic (lakkhaṇa) of the *Phassa* is touching. Its fuction (rasa) is the impact. Coinciding of the physical basis, object and consciousness is its manifestation (paccupaṭṭhāna) and the object which has entered in the avenue of awareness is its proximate cause (padaṭṭhāna).

2. *Vedanā*. It means feeling. It is derived from the root √*vida* which means experiencing. It experiences the object whenever it appears in the range of the senses. It may be of three types; namely; Pleasurable Feeling (sukhā vedanā), Painful Feeling (dukkhā vedanā) and Neutral feeling (upekkhā vedanā). Pleasurable feeling is further divided into two as Mental Pleasurable Feeling (somanassa-vedanā) and Physical pleasurable feeling (sukhā vedanā). Similarly, Painful feeling has also two divisions as Mental painful feeling (domanassa-vedanā), and Physical painful feeling (dukkhā-vedanā). The Neutral feeling (upekkhā vedanā) is always mental. Whenever an object appears in the range of sense-organ and there is the touch of the object. Immediately after this, there arises the feeling. This feeling may be any one of the five types. It is the feeling which experiences an object when it comes into the contact of the senses.

The characteristic of feeling is experiencing. Its function is enjoying and manifestation is the taste of the mental properties. The tranquility is its proximate cause.

3. *Saññā*. The word *Saññā* is derived from saṃ+√ñā; which means to know. It is the knowing of the object as red, blue, black, white or circular, rectangular, triangular etc. and not much. It means, therefore, that *saññā* is a simple sense perception.

There are its six varieties according to the six types of objects. They are the *Rūpa-saññā*, *Sadda-saññā*, *Gandha-saññā*, *Rasa-saññā*, *Phoṭabba-saññā* and *Dhamma-saññā*. In one moment, there arises only one *saññā* which means there is the knowing of only one object.

It has the characteristic of noting the object. Its function is to recognise what has been previously noted. The manifestation is an inclining and the proximate cause is the appearance of any type of object.

4. *Cetanā*. It means volition. It coordinates and binds together the associated states. It is very energetic in both the moral and immoral activities. Psychologically, it determines the activities of mental states associated with it. Ethically, it determines its inevitable consequences

The characteristics of volition is co-ordinating. Its function is conation. Directing is its manifestation. As the chief disciple, seeing the teacher coming from a far, recites his lesson by himself and makes others to recite their own, so also when the volition works on its object, it sets the associated states to do their work.

5. *Ekaggatā*. It is another name of one-pointedness or concentration on the object. It prevents the associated states from dissipation and fixes them on one object. It is just like a lamp-flame in a windless place. It sets and places the mind on the object.

It has the characteristic of leadership and also of non-distraction. Its function is the welding together of the co-existing states. Peace of mind is its manifestation and having ease is the proximate cause.

6. *Jīvitindriya*. It is the life-force or the faculty of controlling. It keeps the associated states alive and controls them in their performance. It has two forms, namely; *Nāma-Jīvitindriya* and *Rūpa-jīvitindriya*. Mental states are vitalised by *Nāma-Jīvitindriya*. The *Rūpa-jīvitindriya* sustains the material phenomena.

7. *Manasikāra.* Attention is the nearest term to *Manasikāra.* It directs the concomitants to the object. It is just like a charioteer who sits with attention on two horses to regulate their smooth movements. It keeps the consciousness on right path to reach its destination.

These seven psychic factors are present with all the eighty nine or one hundred and twenty one types of consciousness and therefore, called the *Sabba-citta-sādhāraṇa-cetasikas.*

(11) *Pakiṇṇaka-cetasikas.*

The literal meaning of the term *Pakiṇṇaka* is scattered about, miscellaneous, particular etc. These are the psychic factors which are scattered in all the spheres of consciousness but not associated with all the types of consciousness. They are associated with some and not associated with others. They are six in number, namely; *Vitakka, Vicāra, Adhimokkha, Viriya, Pīti* and *Chanda.*

1. *Vitakka.* It is the initial application of mind on the object. It lifts the consciousness on to the object. As some one depending on a relative to the king, ascends to the king's palace, so also, depending on the initial application; the mind ascends to the object.

2. *Vicāra.* It is the name of sustained application of mind on the object. Mind, which is taken to the object by *vitakka,* is fixed on it by *vicāra.* It has the function of arresting the mind on the object.

The two have been differentiated in the commentary with a number of similese. *Vitakka* is just like alighting of a bee on a lotus; *Vicāra* is like its gyrating around it. The former is just like the flapping of a bird about to fly; the latter is just like planning its movement in the sky. Again beating of a drum is *vitakka* and its reverberation is *vicāra.*

3. *Adhimokkha.* The literal meaning of the term is 'release-on-to (*adhi+muca* means to release). It releases the mind to the

object which means the belief in it. Nothing is possible without it. The object may be true or illusive, there should be belief in it to proceed.

4. *Viriya.* Energy, effort, exertion etc. are suggested as synonims of *Viriya.* It is the state of an energetic man or it is that which should be effected, carried out by suitable means. It is the mental power or mental support on the onslaughts of immoral forces. It is through this, all attainments are possible.

Viriya supports, upholds and sustains consciousness. As a falling thatch is supported by pillars; similarly, the falling mind is supported by *viriya.* As a strong reinforcement helps the retreating army; similarly, it upholds or uplifts the consciousness.

5. *Piti.* It is the name of a pleasant sensation. It may be experienced both in moral and immoral consciousness. It generates interst in the object. Further, it is a pleasurable interst to be had in anticipation of achieving the object. It destroys ill will (vyāpāda).

There are five kinds of *Piti*—

(i) *Khuddikā Piti,* it is the thrill of pleasant sensation or joy which causes the flesh to creep.

(ii) *Khaṇikā Piti,* it is the instantaneous joy like a flash of lightning.

(iii) *Okkantikā Piti,* it is the flood of joy like the breakers on a seashore.

(iv) *Ubbegā Piti,* it is the transporting joy which makes one able to float in the air just as a lump of cotton taken by the wind.

(v) *Pharaṇā Piti,* it is the name of suffusing joy like the flood which overflows the small tanks.

6. *Chanda.* It is a desire to act, or the urge to do. This may be moral or immoral. The immoral *Chanda* is the clinging to an

object. It is really the *Kattukamyatā Chanda* which means a mere wish to do something.

These are the six types of psychic factors which are available in almost all the *bhūmis* of consciousness but not with all the types of consciousness.

(iii) *The Sobhana-Cetasika.*

1. *Sobhana-sādhāraṇa-cetasika*

The *Sobhana-Sādhāraṇa-Cetasikas* refer to such types of psychic factors which are available with all the *Sobhana* types of consciousness. There can be no *Sobhana*-consciousness without them. They are nineteen in number which may be seen as below—

1. *Saddhā.* It is derived from *Saṃ*+√*daha* which means to establish, put or place. It is the well-established confidence in the Triple gem. It removes the pollution of mind and inspires one to make efforts for higher achievement. It is just like water-purifying gem. As the gem purifies the water; similarly, it purifies the consciousness. When consciousness becomes pure, there is its establishment.

2. *Sati.* It is the name of mindfulness. It generates awareness in mind. It has two characteristics, namely; *apilāpana*, and *upaggahaṇa*. *Apilāpana* means counting up, reciting, talking idly, boasting of etc. *Upaggahaṇa* refers to taking up, keeping up, mediating etc. Thus Mindfulness reminds the man of his human values and makes him able to receive them knowingly.

3. *Hiri.* It means feeling individual shame at the moment of doing something immoral. It arises from within and generates the sense of one's [own greatness.' The nature of manhood is imphasised and, thereby] one refrains oneself from doing wrong (attagāravena pāpaṃ jahāti).

4. *Otappa.* It is the name of social shame or fear for doing anything wrong (paragāravena pāpaṃ jahātīti otappaṃ). It is

due to it that a man remains satisfied with the society and does not do anything which is unsocial.

Both *Hiri* and *Otappa* should be understood here. *Hiri* arises from within and *Ottappa* from without. *Hiri* is autonomous (attādhipati) and *Otappa* is heteronomous (lokādhipati). The former is established on shame, the latter on dread. *Hiri* is just like a *kula-kumari* who puts her each step with full consideration of her family tradition. *Otappa* is just like a prostitute who is always afraid of social criticism. Due to *Hiri*, one does not do anything immoral and due to *Otappa*, one refrains from unsocial deed.

5. *Alobha.* Its equivalent may be the self-sacrificingness. It is the absence of greed or covetousness. It is the positive virtue towards generosity. One shares his belongings among poor due to it.

6. *Adosa.* Absence of hatred is *adosa.* It is a positive idea of friendliness. It is through this factor, one may befriend others. It generates love, removes antipathy and manifests as loving kindliness.

7. *Tatramajjhattatā.* The word may be broken up as *tatra*+ *majjhattatā*. *Tatra* means there, with respect to objects. *Majjhattatā* means equipoise or middleness. The *Tatramajjhattatā* is the impartial view of the object. It is the synonim of *upekkhā*. It is the impartiality in connection with the object, and implies a discriminative knowledge.

8-9. *Kāya-Passaddhi & Citta-Passaddhi.*

Kāya here refers to the psychic factor. *Citta* means consciousness. *Passaddhi* stands for sereniy, quietitude, calmness etc. *Kāya-Passaddhi* is the tranquility of psychic factors and *Cittapassaddhi* is that of the consciousness. It is just like a cool shade for a man being very much disturbed by the heat of sun or like soothing stream for a weary and extremely tired man.

10-11. *Kāya-Lahutā & Citta-Lahutā.*

Here the term *Lahutā* is derived from *Lahu*—means light. *Lahutā* is buoyancy. The buoyancy of psychic factor is *Kāya-Lahutā* and that of consciousness is *Citta-Lahutā*. It suppresses the heaviness of consciousness and psychic factors and generates lightness. It is just like the throwing away of the heavy burden of psychic factors and consciousness.

12-13. *Kāya-mudutā & Citta-mudutā.*

Mudutā means mildness or pliancy. The pliancy of psychic factor is *Kāyamudutā* and that of consciousness is *Citta-mudutā*. It suppresses the stifness and becomes pliable to receive the object. Such pliancy is called *mudutā*.

14-15. *Kāya-kammaññatā & Citta-kammaññatā.*

The word *Kammaññatā* means the fitness to work, serviceableness etc. The workableness associated with psychic factors is *Kāya-kammaññatā*, whereas, the same associated with consciousness is *Citta-kammaññatā*. It removes the unserviceableness of both the psychic factors and consciousness and functions as a heated metal made fit for any use.

16-17. *Kāya-pāguññatā & Citta-pāguññatā.*

Pāguññatā means proficiency, skillfulness etc. The profiiciency existing with the psychic factors is *kāya-pāguññatā* and the same found with consciousness is *Citta-pāguññatā*. It removes the sickness associated with the two and generates skillfulness in them. It is the healthiness of both the psychic factors and consciousness.

18-19. *Kāya-ujukatā & Citta-ujukatā.*

Uju means straight. Straightness or rectitude is the *ujukatā*. It is available with both the psychic factors and consciousness. The rectitude of psychic factors is *Kāya-ujukatā* and the same available with consciousness is *Citta-ujukatā*. It removes the deception, craftiness, crookedness etc. and prepares a congenial

atmosphere of generation of straightness. Consciousness functions straight due to it.

There are the nineteen types of psychic factors which are common to all the *Sobhana* or *Anavajja*-consciousness. No moral consciousness, moral resultant consciousness and inoperative consciousness arise without the association of these psychic factors. These are the indispensible associates of *Sobhana-cittas*.

II. *Virati-Çetasika*

Virati means abstinences. It refrains from all types of physical and vocal immoral activities and makes them pure in all passible ways. There are three types of abstinences, namely; *Sammā Vācā* (right speech), *Sammā Kammanta* (right action) and *Sammā-Ājiva* (right way of earning livelihood).

1. *Sammā vāçā.* It means right speech. It is refraining from wrong speech. The wrong speech consists in telling lie (musāvāda), using harsh speech (pharusāvācā), slandering (pisunāvācā) and ignoble gossip (samphapalāpa). Restraining from the above types of wrong speeches is possible through *Sammā vācā.*

2. *Sammā Kammanta.* It refers to right action. Right action is refraining from the wrong action. The wrong actions are the killing (pāṇātipāta), stealing (adinnādāna), and indulging in sexual misdeeds (kāmesumicchācāra). Refraining from all these wrong doings is possible only through right action.

3. *Sammā ājiva.* It is the noble way of earning livelihood. Its wrong way is cheating, deceiving and commiting verbal intrapment. Trading in beings (Satta-vaṇijja), weapons (Sattha-vaṇijja), flesh (mansa-vaṇijja) etc. are also wrong ways of livelihood. Refraining from such wrong ways is possible only through *Sammā ājiva.*

These are the three *virati-cetasikas.*

III. *Appamaññā.*

Appaññā stands for illimitables. Illimitables are those which have no limit at all. They may spread over the innumerable

beings ef the universe. *Mettā* (friendliness), *Karuṇā* (compassion), *Muditā* (joy) and *Upekkhā* (equanimity) are the four illimitables. The range of their practice is unlimited. They can be practiced and developed on innumerable beings. Among these four, the two, *Mettā* and *Upekkhā* have already been included in the group *sobhana-sadhāraṇa* as *Adosa* and *Tatramajjhattatā. Kurūṇā* and *Muditā* have been treated here.

1. *Karṇā.* It is a positive effort of removing the suffering of others. It is not noly a verbal sympathy but to become one with the suffering of others and making right efforts of its removal. All the beings in suffering are its object. It is a state of quivering the heart to see the others afflicted with sorrow. It discards cruelty.

2. *Muditā.* It is the name of un-mixed joy on the prosperity of others. All the beings in prosperous condition are its object. It expresses itself as a happy acquiscence on the prosperity of others. It discards dislike (arati).

These two are the psychic factors called *Appamaññā.*

IV. *Paññā*

Paññindriya. It is derived from *Pa+ñā+indriya* which means right understanding as a guiding principle. *Paññā* directly views the things perfectly. It enters into the nature of reality and unfolds the truth as every thing is impermanent, subject to suffering and soullessness. It cuts the layers of ignorance and sheds the light of wisdom. The man, having such a light of wisdom, views the things as they really are. Such *Paññā,* when acts as a guiding principle, is called *Paññindriya.*

Akusala-Cetasika

There are fourteen psychic factors immoral in nature. They are generally available with the immoral types of consciousness. Here also all the fourteen are not necessarily available with all the twelve types of immoral consciousness but there are four which are definitely available with all. They are the *Moho, Ahirikaṃ, Anotappaṃ* and *Uddhaccaṃ.* The rest are available with immoral types of consciousness occasionally and according to situation.

A brief note on each of them is appended herewith—

1. *Moha*. The literal meaning of *Moha* is dullness and deception. It is derived from the root *muha* which means to be stupefied, to be deluded etc. It puts a covering on the surface of mind and makes it confused with respect of object.

2. *Ahirikaṃ*. The absence of *Hiri* is *Ahiri*. The state of *Ahiri* is *Ahirikaṃ*. *Hiri* means individual shame at the moment of doing anything immoral. *Ahiri* removes such shame and makes one to act immorally. With its presencc, the man looses individual shame and does all sorts of immoral deeds without compunction.

3. *Anotappa*. It is derived as *Na*+*ava*+root *tappa*= *Anotappa*. *Otappa* means finding fear in doing something wrong. *Anotappa* means absence of such fear at the moment of doing something immoral. It is the absence of social shame. One is not afraid of the society in doing some unsocial deeds. A man is afraid of fire and does not touch it, but a moth, unaware of the consequences, touches it and gets burnt. It is burnt because there is no fear of consequences. Similarly, absence of fear from the society is *Anotappa*. With its presence, one does all types of unsocial deeds without having the sense of fear from the society.

4. *Uddhacca*. Literally, it is derived as *U*+root *Dhu*. *U* means 'above', 'up', etc. *Dhu* denotes the sense of 'shaking off.' Thus *Uddhacca* is a state of throwing up. In technical sense, it is destraction of mind. With its presence, the mind does not stay on an object. It is distracted and taken away. It is just like the disturbed state of a heap of ash when struck with a piece of stone. Similarly, it is the unsettled state of mind, distracted and roaming.

These (1 to 4) are the psychic factor present with all the immoral consciousness.

5. *Lobha*. It is derived from the root *Lubha* which means cling or attach etc. Thus *Lobha* is clinging, attachment, greed, covetousness, craving etc. With its presence, there arises clinging for

the object. One clings or remains attached to it due to the presence of *Lobha*.

6. *Diṭṭhi*. Its derivation is from the root *dṛsa* which means to see, perceive etc. In literal sense, it is the opinion, belief, idea view etc. Generally, it is used with the attributes *Sammā* or *Micchā*. When it is used with *Sammā*, it is *Sammā diṭṭhi* or right view. When used with *micchā*, it is *Micchā diṭṭhi*, giving the sence of wrong view. In the present context, it appears without any attribute and presents the sense of wrong view.

7. *Māna*. It means conceit. It gives rise to false notion to think much of oneself. It overpowers the mind and makes it polluted with *ahaṃ-bhāva*. It manifests as *Seyya-māna*, *Sadisa-māna* and *Hīna-māna*. As *Seyya-māna*, it appears as—'I am supirior to them in respect of wisdom, wealth and glamour. Finding not so, it appears as *Sadisa-māna*, or as 'I am equal to them in respect of wisdom, wealth, glamour etc. It appears as *Hina-māna* with conceit expressing as—'I am inferior to them in respect of wisdom, wealth, glamour etc. In all these cases, there is the sense of superiority manifesting in different ways based on conceit.

8. *Dosa*. It is hatred or hate. It is derived from the root *dusa*, means to be displeased. Ill will, hatred, antipathy ete. are suggested equivalent to it. When it functions, it creates harm to others.

9. *Issā*. It has its derivation as *i+su*, expressing the senses like 'to be envious, jealous' etc. It generates envy and jealousy. Finding the prosperity of others, there starts heart burning, jealousy towards them. It does not bear the success of others.

10. *Macchariya*. It is the concealment of one's achieved or un-achieved prosperity. It suggests one to think that "the wonder should not go to others. It should alway be his". It is the state of an avaricious man (maccherassa bhāva). In generic sense, it is miserness.

11. *Kukucca.* Literary, it is rendered as worry. Technically, it is remorse over what is done and what is not done. 'What is done', means the immoral deeds which have already been done. 'What is not done', suggests the moral activities not done so far. Brooding over the above is *kukucca.*

12. *Thina.* It is idleness. Idleness connected with consciousness is its technically sense. It is the shrinking state of consciousness like the cock's feather before fire.

13. *Middha.* It is the idleness connected with the psychic factors. *Vedanā-khandha, Saññā-khandha,* and *Sankhāra-khandha* constitute all the psychic factors. Torpor associated with them, individually or in association, is called *Middha.* So long it is present, there is no one-pointed attention towards the duties.

Thina and *Middha* always appear together, where there is *Thina*, there is *Middha* or where there is *Middha* there is *Thina.* They, together, are rendered as Sloth and Torpor. In technical sense, the sloth connected with consciousness and psychic factors is the appearance of *Thina* and *Middha.* It contradicts *Viriya.*

14. *Vicikicchā.* It is the name of doubt. With its presence, no decision is made with reference to any object. It is the incapability of making a definite decision of a thing as such and such. In technical sense, doubting the Buddha, Dhamma and Saṅgha etc. is *Vicikicchā.*

These are the fourteen psychic factors that are immoral in nature and found with all the twelve types of immoral consciousness. Their presence itself makes a consciousness to manifest as basically immoral.

Plan of Combination of Psychic factors

A simple description of the fifty two types of Psychic factors has just been given in the fore-going pages. Finding them so, it becoms logically necessary to show their association with the

various types of consciousness. Whenever, a type of consciousness arises, it arises with a number of psychic factors. One can not have even the conception of consciousness without them. But at the same time, all the fifty two psychic factors are not available with all the eighty nine or one hundred twenty one types of consciousness. For this there are general as well as particular rules for their association.

The general rule for association of psychic factor may be said as below—

The seven *Sabba-Citta-Sādhāraṇa* psychic factors are associated with all the types of consciousness. The six *Pakiṇṇaka*-psychic factors are associated with consciousness according to psychological situation. The fourteen *Akusala*-psychic factors are associated only with the twelve types of immoral consciousness. The twenty five *Sobhana*-psychic factors find their association with the fifty nine or ninty one types of *Sobhana-Cittas* available in four spheres of consciousness.

Aññasamāna-Cetasika.

This types of psychic factors are thirteen in number. They are put into two divisions, namely, *Sabba-Citta-Sādhāraṇa*, and *Pakiṇṇaka*. The former are seven in number whereas the latter are six.

(i) *Sabba-Citta-Sādhāraṇa-Cetasika.*

The *Sabba-Citta-Sādhāraṇa-Cetasikas* are seven in number. They are available with all the eighty nine or one hundred twenty one types of consciousness. They are invariable. No consciousness can be thought of without them.

(ii) *Pakiṇṇaka-Cetasika.*

Pakiṇṇaka means scattered. They are scatteredly found in all the *bhūmis* of consciousness. It may be seen as below :—

(a) *Vitakka* or the Initial Application is available in all types of *kāmāvara-Cittas* except twice fivefold sense consciousness (Dvipañca-viññāṇa) and also with eleven types of first Jhāna-

consciousness (Paṭhama-Jhāna-Citta). Thus, it is present in fifty five types of consciousness and absent in sixty six types.

(b) *Vicāra* or the sustained Application is present in sixty six types of consciousness. It means that it is available in above fifty five types of consciousness and also in the eleven types of second Jhāna-consciousness (Dutiya-Jhāna-Citta). In this way, it is present in sixty six types of consciousness and absent in fifty five one.

(c) *Adhimokkha* or a 'Decision' is present in all types of consciousness excluding twice fivefold sense consciousness and consciousness accompanied by 'Doubt' (89-11=78). Thus it is present with seventy eight types of consciousness and absent in eleven types.

(d) *Viriya* (Energy) available in all types of consciousness, excluding the sense-door directing consciousness (Pañcadvārā-vajjana-Citta), twice fivefold sense-consciousness, marking consciousness (Sampaṭicchana-Citta) and investigating consciousness (Santīraṇa-Citta). It means it is present with seventy three types of consciousness and absent in sixteen types.

(e) *Pīti* or 'joy' is present in all types of consciousness excluding those accompanied by displeasure (Domanassa-Sahagata-Citta) and indifference (upekkhā-Sahagata-Citta), body-consciousness (Kāya-Viññāṇa) and the fourth Jhāna-consciousness. It is present in fifty one types of consciousness and absent in eleven types.

(f) *Chanda* or "Conation" arises in all types of consciousness except eighteen types of *Ahetuka*-consciousness and two types of consciousness accompanied by delusion (89-20=69). It means it is present in sixty nine types of consciousness and absent in twenty types.

The following chart will exhibit the presence, absence and the total number of consciousness.

Name of Psychic factor	Present	Absent	Total number of Consciousness
1. Vitakka	55	66	121
2. Vicāra	66	55	121
3. Adhimokkha	78	11	89
4. Viriya	73	16	89
5. Pīti	51	70	121
6. Chanda	59	20	89

2. *Sobhana-Cetasika*

The *Sobhana-Cetasikas* are twenty five in number. They are available with the *Sobhana*-consciousness of the *Kāmāvacara-Rūpāvacara-Arūpāvacara* and *Lokuttara-Citta-bhūmis*. The number of such types of consciousness is either fifty nine or ninety one. In *kāmāvacara-bhūmi* there are twenty four types of *Sobhana*-consciousness, in *Rūpāvacara-bhūmi* fifteen, in *Arūpāvacara-bhūmi* twelve and in *Lokuttara-bhūmi* eight or forty. These psychic factors are available with all the *Sobhana-cittas*. This may briefly be displayed as below—

There are altogether twenty five *Sabhana-cetasikas*. They are divided into four groups, namely; *Sobhana-Sādhāraṇa-cetasika*, *Virati-cetasika*, *Appamaññā-cetasika* and *Paññindriya-cetasika*. The domain of *Sobhana-cetasika* is the *Sobhana*-consciousness but all are not available with all the *Sobhana-cittas*. Their variations may be understood as below :

(a) *Sobhana-sadhāraṇa-cetasikas* are nineteen in number. They are present with all the fiftynine types of *Sobhana-cittas*.

(b) The three abstinences are the Right speech, Right action and Right livelihood. They are available in *kāmāvacara-citta-bhumi* and *Lokuttara-citta-bhūmi*. In *kāmāvacara*, they are present with *kusala-cittas*. There also, they are seen occasionally and separately. They are present in the supra-mundane types of consciousness in full fruition.

(c) The two illimitables, *Karuṇā* and *Muditā*, are available with the following twentyeight types of consciousness.

1.	*Mahaggata-cittas* leaving the *Pañcama-jhānika*	12
2.	Kāmāvacara-kusala-cittas	8
3.	Sahetuka-kāmāvacara-kiriyā-cittas	8
		28

(d) *Paññā-cetasika* is present in fortyseven types of consciousness as below—

1.	Kāmāvacara-Ñāṇasampayutta-cittas	12
2.	Mahaggata-Lokuttara-cittas	35
		47

It is in this way, the *Sobhana*-cetasikas are present in the *Sobhana* types of consciousness.

3. *Akusala-Cetasika*

There are altogether fourteen immoral psychic factors. Out of them, the four—*Moha, Ahirika, Anotappa,* and *Uddhacca* are *Akusala-sādhāraṇa cetasikas* and the remaining are called *Akusala-cetasikas*. They are found with the immoral consciousness as below—

(a) The *Akusala-Sādhāraṇa* four psychic factors are common to all the immoral types of consciousness.

(b) *Lobha* (greed) is present in eight types of consciousness, known as *Lobha-mūlaka-cittas*.

(c) *Diṭṭhi* (false view) is present in four types of consciousness accompanied by false view.

(d) *Māna* (conciet) is present in the four types of codsciousness un-accompanied by *Diṭṭhi*.

(e) The four psychic factors, namely; *Dosa Issā, Macchariya* and *Kukūcca* are present in two types of *Paṭigha-cittas*.

(f) The two psychic factors *Thina* and *Middha* are present in five instigated types of immoral consciousness.

(g) *Vicikicchā* is present with one type of *Momūha-citta* accompanied by it.

The immoral psychic factors are present with the immoral types of consciousness in the above way.

Another approach

Just after showing the presence of psychic factors with the consciousness, it seems desirable to illustrate the particular type of consciousness and its being combining with the psychic factors individually. For this, a process of *Sobhana*-consciousness, *Akusala*-consciousness and *Ahetuka*-consciousness is being followed.

1. *Kāmāvaccara-Sobhana-cittas*

The *Kāmāvacara-Sobhana* consciousness are twentyfour in number. Out of them eight are *Kusala,* eight are *Vipāka* and eight are *Kiriyā* type of consciousness. Each of the *Kusala, Vipāka* and *Kiriyā* types of consciousness is divided into four units from the angle of their being *Asaṅkhārika* and *Sasaṅkhāsika*. In this way there are four sets of moral consciousness (Kusala-citta), four sets of resultant consciousness (vipāka-citta) and the four sets of inoperative consciousness (kiriyā-citta). The combination of psychic factors with them is as below—

(a) *Kusala-citta*

1. The first pair of *Kāmāvacara-kusala-citta* is the *Somanassa-sahagata-Nāṇasampayutta Asaṅkhārika* and *Sasaṅkhārika*. There is the combination of thirty eight psychic factors with it. They are the—

Aññasamāna-cetasika	13
Sobhana-cetasika	25
	38

The *Karuṇā, Muditā; Sammāvācā, Sammā kammanta* and

Sammā-Ājiva appear individually and not the two together at one time.

2. The second pair of the above is the *Somanassa-sahagata-Ñāṇa-vippayutta Asaṅkharika* and *Sasaṅkharika.* Thirty seven psychic factors are combined with it. *Nāṇa* remains absent in the present context. They are the—

Aññasamāna-cetasika	13
Sobhana-cetasika	25—1=24
	37

3. The third pair of the above is *Upekkhā Sahagata Ñāṇa-sampayutta Asaṅkhārika* and *Sasaṅkhārika.* Here *Ñāṇa* is present but *Piti* is absent. Hence thirty seven psychic factors are combined with it. They are the—

Aññasamāna-cetasika	13—1=12
Sobhana-cetasika	25
	37

4. The fourth pair is the *Upekkhā Sahagata Ñāṇavippayutta Asaṅkhārika* and *Sasaṅkhārika.* Both the *Ñāṇa* and *Piti* are absent with it. In the situation thirty six psychic factors are combined with it. They are—

Aññasamāna-cetasika	13—1=12
Sobhana-cetasika	25—1=24
	36

(b) *Vipāka-citta*

The *vipāka-cittas* are the fruits of *kāmāvacara-kusala-cittas.* Each type of consciousness yeilds similar type of resultant. The psychic factors available with moral consciousness are also available with resultant consciousness except the *virati* and *Appamaññā.* The *virati* are three and the *Appaññā* are two. There five psychic

RŪPA

(*Material Qualities*)

The third *real*, according to *Abhidhamma*-Philosophy is the *Rūpa*. Just after presenting the exposition of the *Citta* and *Cetasika*, there comes the descriptive analysis of the *Rūpa* in various ways in the *Abhidhamma* and its tradition. It has introduced the concept with the belief of existence of thirtyone world-systems, situated in vacuum in ascending order. They ard divided in three main spheres—*Kāma-dhātu*, *Rūpa-dhātu* and *Arūpa-dhātu*. There are eleven world-systems in *Kāma-dhātu*, sixteen in *Rūpa-dhātu*, and four in *Arūpa-dhātu*, making the total number thirtyone. The beings of the *Kāma-dhātu* and *Rūpa-dhātu* are the psycho-physical amulgums and those of the *Arūpa-dhātu* are in possession of the psychic personality alone.

The structural exposition of the beings has been made with two *Reals*, namely; *Nāma* and *Rūpa*. The term *Nāma* stands for the inner personality, expressing itself through the *Citta* (consciousness) and *Cetasika* (psychic factors). The *Rūpa* refers to the physical personality, within and without, gross in nature and material in character with all its varieties of manifestations.

The generic term for material elements is the *Rūpa*. The word *Bhūta* comes as its further exposition. A flood of light has been thrown on both the *Nāma* and *Rūpa* in cononical (Piṭaka), non-cononical (Anu-Piṭaka), commentarial (Aṭṭhakathā), sub-commentarial (Ṭīkā) and miscelleneous (Pakiṇṇa) Pali literature in general aad in all the seven texts of the *Abhidhamma-Piṭaka*, in particular. The issue has further been taken up in the philosophical

treatises, apearing as independent texts, commentaries and manuals like—*Visuddhimagga, Aṭṭhasālini, Sammoha-vinodinī, Pañcapakaraṇa-Aṭṭhakathā, Abhidhammāvatāra, Abhidhammattahasaṅgha, Nāma-rūpa-pariccheda, Paramattha-vinicchaya* etc.

Direct adumberation on the concept of *Rūpa* has started in the second chapter of the *Dhammasaṅganī*, the first book of the *Abhidhamma-Piṭaka*, in a catechetical way. The question has been raised as—"what is that which is called *Rūpa* in 'totality ? The answer follows as "the four *Mahā-Bhūtas* (basic material elements) and the *Upādā-Rūpas* (generated material elements) constitute the *Rūpa* in totality.

Mahā-Bhūta

The *Mahā-Bhūtas* are four in number. They are the *Paṭhavi-dhātu* (earth-element), *Āpo-dhātu* (water-element), *Tejo-dhātu* (fire-element) and *Vāyo-dhātu* (air-element). They form the basic material elements or the primary non-psychic Real (paramattha). The material creations related to beings, internal (ajjhatika) and external (bāhira) and the surroundings alaround them in both the spheres of *kāma-dhātu* and *Rūpa-dhātu* are their creations and manifestations. They take variegated forms in the process of evolution and play a vital role in smooth way-faring of the universal psycho-physical order. Creation is not at all possible in the *kāma-dhātu* and *Rūpa-dhātu* without the association of these basic material elements. It is for this reason, they are called *Mahā-Bhūta*.

---

1. Kataṃam Sabbaṃ Rūpaṃ ti ? Cattāro ca mahā-bhūtā, catunnaṃ ca mahābhūtānaṃ upādāya rūpaṃ, idaṃ vuccati sabbaṃ Rūpaṃ.

—D. S. 147

Further, they are called *Mahā-Bhūtas* brcause of five reasons, namely;

(a) *Mahāntapātubhāvato*; (manifestation of their greatness),

(b) *Mahābhūta-sāmaññato*; (showing of the 'llusory resemblances in phenomena),

(c) *Mahā-parihārato* (the immensety of their maintenance),

(d) *Mahā-vikārato* (the immensity as their metamorphoses), and

(e) *Mahanta-bhūtatā* (their vast elementality)[1]

(a) They are called *Mahā-Bhūta* because of "manifestation of greatness." It means that they manifest with immense vastness with respect to phenomena "grasped at" (upādinnasantati) and to those of "un-grasped at" (ana-upādinna-santati). In case of the former, they appear as the material, as the bodies of various kinds of beings like men, gods, demons, animals, birds etc. In latter case, they appear into a world-system, tremendously vast, traditionally calculated as 1203450 *Yojanas* in circumference containing big waters, mountains (like Sineru, Isadhara, karavīka, Sudassana, Nemidhara, Vinataka, Himavā etc.), as well as the grandeurous trees like *jambu*-tree in the Jambu-dīpa; *Citta-pātali*-tree (trumpet flower) in the kingdom of demons; *Simbali*-tree (Silk-cotton) in the land of *Garulas*; *Kadamba*-tree in *Aparagoyana*; *Kappa*-tree in *Uttarakuru*; *Sirisa*-tree (acacia) in *Pubba-videha* and *Paricchatta-ka*tree (coral) in the divine kingdom of *Tāvatiṃsa* etc.[2]

---

1. Mahā-Bhūtā ti ettha mahanta pātubhāvādīhitkārṇehi Mahā-Bhūta veditabbā. A.S. 240.

2. Pāṭali-Simbalī-jambū, Devānaṃ Păricchattako.
Kadambo kapparukkho ca, Sirīsena bhavati Sattamo.
A.S. 242.

(b) They are called *Mahū-Bhūta* because of their appearance as illusory resemblances in variegated forms of decietful manifestations. They are not in their being, possessing any colour but they manifest as blue, yellow, red, white, black etc. and become the objects of senses, suggesting them as real and developing the string of gaspring just like a juggler showing water which is not water, not a gem as a gem, or a stone, which is not gold as gold. Marking their such illusory resemblances to the Juggler's counterfeiting, they are called *Mahā-Bhūta.*

They are again explained with the simile of ogresses. As they by seductive transformation of their external appearance, and hiding their own fearfulness, deceive people, so do the *Mahā-Bhūtas* to the people with their illusory transformations and do not allow them to see their nature. They appear to have a sound footing and independent existence which they do not really have. Thus owing to their similarity to illusory phenomena of ogresse, they are called *Mahā-Bhūta.*

(c) They are called *Mahā-Bhūta* because of immensity of their maintenance. It has its reference to the moment to moment generational changes in material structure of the beings due to four-fold food (āhāra) and factors like *Kamm, Citta, Utu* and *Āhāra.* Thus, it is said that—"these material forms, being daily maintained occur as essentials through abundance of food, covering etc , hense there is the name." *MahāBhūta.*

(d) Again they are called *Mahā-Bhūta* because of the immensity of their metamorphoses. It refers to the tremendous changes undergone by the elements in material forms, both in 'derived' and 'un-derived' phenomena. Of these, the vastness of changes in the 'underived' is manifested on the occasion of the destruction of

of disappearance of the world-cycle. Similar changes are manifested with respect to 'derived one's', when there is the disturbance of the elements within.

At the time of the destruction of the world-cycle, all the four basic material elements become furious and menifest in their devastating forms. The Fire-element turns into blazing flames embracing the world-system upto the *Brahmalokā*, consuming the entire phenomena and making the universe as the heap of ash. The water element on such oceasion also takes the form of overwhelming watery uproar and the world of ten myriod *koṭis* is made overpowered and reduced to nothing within it. Similar becomes the form of air-element which blows away the entire pheaomena and reduce them to the dust particles.

Vast changes are brought when there is the disturbance of element in the 'derived phenomena'. When there is disturbance in the earth-element, the bodies become stiff as if entered into the mouth of *kaṭṭhamuka.* Due to the disturbance in the water-element, the bodies go putrid and become rotten as if entered into the mouth of *Putīmukha.* The bodies become hot and turn into wax as entered in the mouth of *Aggīmukha* due to disturbance in the fire-element. Further, when there is the disturbance in the air-element, the bodies are turned into pieces as if it has enterned in the mouth of the *Satthamukha.* Such mighty and devastating changes take place in the basic material elements with reference to 'underived' and 'derived' phenomena and as such they are called *Mahā-Bnūta.*[1]

---

1. Bhūmito vuṭṭhitā yāva, Brahma-lokā vidhāvati,
   Acci accimato loke, ḍayhamānamhi tejasā.
   Koṭisatasahassekaṃ, Cakkavāḷaṃ vikīrati,
   Kupitena yadā loko, salilena vinassati.

(e) They are called *Mahā-Bhūta* because of their vast elementality. It means that they exist as very powerful force and do not come under the process of *Dassana* or *Bhābanā* for their elimination. Mighty efforts are required to cope with them. Specially in *kāma-dhātu*, where there is the existense of beings, there is the existence of the *Mahā-Bhūtās*. One cannot have even the idea of the beings without them.

In this way, a set of five reasons are seen in the tradition to explain the name *Mahā-Bhūta*.

Upādā-Rūpa

Depending on these four basic material elements, there arise the *Upādā-Rūpa*. *Upādā* means generated, derived, dependent etc. The material elements which come into being depending upon the four *Mahā-Bhūtas* are called *Upādā-Rūpa*. This may be understood with the simile of the earth and tree. Like the earth, are the *Mahā-Bhūtas* and the *Upādā-Rūpas* are just like trees which spring therefrom. It is for this reason they are called Derived material elements. They have been stated to be the twenty three in earlier texts. Later on, their number becomes twenty four with the enclusion of the *Hadaya-Vatthu*.

Koṭisatasahassekaṃ, cakkavālaṃ vikīrati,
Vāyodhātuppakopena, yodā loko vinassati.
Paṭṭhaddho bhavati kāyo, daṭṭho Kaṭṭhamukhena vā,
Paṭḥavīdhātukopena; hotī Kaṭṭhamukhe va so.
Pūtiko bhavati kāyo, daṭṭho pūtimukhena vā,
Āpodhātuppakopena, hoti pūtimukhe va so.
Santatto bhavati kāyo, daṭṭho aggimukhena vā,
Tejo-dhatuppakopena, hoṭi aggimukhe va so.
Sanchinno bhavati kāyo, daṭṭho satthamukhena vā,
Vāyodhātuppakopena, hoti satthamukhe vasso.

—A. S. 243

Nature of the Rūpa

A number of attributes have been introduced to unfold the intrinsic nature of the material elements as a whole. Firstly, then are unconscious. They are neither the consciousness (citta), nor the psychic factors (cetasika), nor the roots (hetu). They are devoid of both the moral (kusala-hetu) and immoral (akusala-hetu) roots. They are *abyākata*, neither moral nor immoral in character. They come into being depending upon some causes or conditions (sapaccaya), and stand as composite (saṅkhata), made of other elements. They, themselves, are nor the defiling forces but become the object of pollution (sāsava). They are knowable by the six types of consciousncss, namely; eye-consciousness (cakkhu-viññāṇa), ear-consciousness (sota-viññāṇa), nose-consciousness (ghāṇa-viññāṇa), tongue-consciousness (jivhā-viññāṇa), bcdy-consciousness (kāya-viññāṇa) and Mind-consciousness (mano-viññāṇa). They, by nature, are impermanent (anicca) and subject to destruction (jarābhibhūta).

The material elements are grasped in the form of *Qualities* or the *Qualitative energies.* A piece of stone in our hand is heavy, hard, rough, brown and of triangular shape. Apart from these qualities like—heaviness, hardness, roughness, brounness, and triangularness, there is nothidg like stone. Analysis of other material objects also reveal the same truth. In this background, the term *Rūpa* may correctly be rendered into English as Material qualities and not the matter or material element.

Kind of Rūpa

Reaching this stage, it seems desirable to append a brief note on each of the twentyeight types of material qualities. For the sake of their easy communication, they are studied under eleven heads in later Abhidhammic texts. The same is being followed here too.

(1) ***Bhūta-Rūpa*—4.**

They are the *Paṭhavī-dhātu* (earth-element), *Āpo-dhātu* (water element), *Tejo-dhātu* (fire-element), and *Vāyo-dhātu* (air-element).

(a) *Paṭhavi-dhātu.* The term *Paṭhavī* is derived from the root *Putha* which means 'to expand', to 'extend', to grant support' etc. *Dhātu* means that which bears its own characteristic marks—(attano sabhāvaṃ dhāretiti dhātu). Thus the literal as well as nearer meaning of the term is—"the element of Extension".

Intrinsically, the earth-element is that—"which is hard (kakkhalaṃ), rough (khara-gataṃ), hardness (kakkhalattaṃ), rigidity (kakkhalabhāvo), both internal and external.

It has the characteristic of hardness; its function is to become the base of co-existing elements; and receiving them as its manifestation.[2] In this way, it is understood by touch, appearing as a tangible objeet of the body-sense-organ (kāya). It provides base for the existence of co-existing material elements and it is due to that they are received as such and such. The various objects occupy space for existense due to the presence of this element. Finally, it is the material energy of extension, manifesting as amulgum of a number of qualities.

(b) *Āpo-dhātu.* The derivation of the term *Āpo* is traced from the root *apa* which means 'to arrive' or ā+pāya, means to grow, to increase to hold, to bind together etc. In the sense, it is called 'the element of cohesion.' It makes the different material

1. Bhūtappasādavisayā, bhāvo hadayamiccapi,
jīvitāhārarūpehi, aṭṭhārasa-vīdhaṃ tathā,
Paricchedo ca viññatti, vikāro lakkhaṇaṃ ti ca,
Anipphannā dasa cāti, aṭṭhavīsa vidhaṃ bhave.
A. Saṅ. 286

particler cohere and prevents them from being scattered. It acts as a binding force of the material elements. The *Dhammasangini* explains it as "fluid (āpo), belonging to fluid (āpogataṃ), viscid (sineho), belonging to what is viscid (sinehagataṃ) and the cohesiveness of matter (bandhanattaṃ rūpassa). It is further analysed in the commentary as—"the water-element has trickling as its characteristic (paggharaṇa-lakkhaṇā), breeding of co-existing states as function (brūhana-rasā), and gathering them together as manifestation (saṅgahapaccupaṭṭhānā). In short, it is a material energy which manifest in binding the things together. The formation of any kind is possible by its association.

(c) *Tejo-dnātu.* It is generally rendered as the 'elament of heat or 'Fire-element'. Literally, it is derived from the root '*tija*' which means 'to sharpen', to 'mature'. From it, vivacity and maturity are understood due to its present. In reality, it is the 'heat' itself or the material energy of heat or fruition, or it may be said that the fire-element is that which is flame (*tejo*), belonging to flame (tejogataṃ), heat (usmā), belonging to heat (usmāgataṃ), hot (usumaṃ), belonging to what is hot (usumagataṃ).

Further, the fire-element has the characteristic of heat, maturing as function, and the gift of softening of co existing states as manifestation. Both heat and cold are its properties. It means the intense *tejo* is heat and the mild *tejo* is cold. It helps the maturity and fruition of the things within and without.

(d) *Vāyo-dhātu.* It is understood as the air-element or the element of motion. The word *Vāyo* is formed from the root *Vāya* means to move, to vibrate. In this way, it is understood as motion' vibratihn, oscillation and pressure It is a material energy to keep the things in a particular position by generating pressure alaround.

It is defined as the air (vāyo), that which belongs to air (vāyogataṃ), fluctuation; and the inflation of form (thambhitattaṃ

rūpassa). Its characteristic is strengthening (vitthambana), impelling as function (samudīraṇa), and bringing near and over as manifestation (abhinihāra).[1] The things get motion because of its presence. It is the universal carrier of the subtle material qualities.

These four basic material elements are studied separately simply for the sake of understanding. Really speaking, they are unseparable. One cannot identify and exhibit idividually as earth, water, fire or air. They exist depending upon each other by the force created by the relation known as *Aññamaññapaccaya.* They serve as the originating ground of the generated material qualities.

(ii) *Pasāda-Rūpa.* It is the name of sensitive material qualities, generated by the four basic material qualities. It refers to the five sense-organs, namely; *Cakkhu* (eye), *Sota* (ear), *Ghāṇa* (nose), *Jivhā* (tongue) and *Kāya* (body). Eaeh one of them is a sensitive material quality, functionging as reflecting the object which appears in their respective ranges (āpātha). They also serve as the base (vatthu) of the five *viññāṇas.*

It should be clarified here that the five sense-organs, as refered to above, do not really signify the perceptible organs. They refer to the sensitive part of each of them. It means that each sense-organ should be understood in its two forms; the perseptible form (Sasambhāra-Rūpa) and sensitive form (Pasāda-Rūpa). The external form is the manifested mode of appearance (saṇṭhāṇa) and within it, there is the sensitive part, known as the *Pasāda-Rūpa.* Such *Pasāda-Rūpas* are the six senses.

For instance, the perceptible eye-ball, eye-brow, etc. are not the eye but the sensitive part which lies within, in the centre of the retina, and that which enables one to see the visible objects,

1. D. S. 256; A.S. 267

is the *Cakkhu-Pasāda*; the real eye. It is a type of sensitive material energy which has the capacity of reflecting the object, may meaningfully be called—*Dassana-samatthatā.*

Similarly the ear is the *Sota-Pasāda,* having potentiality to hear the audible objects (savana-samatthatā); nose is the *Ghāṇa-Pasāda,* to smell the odorous objects (ghāyana-samatthatā); tongue is the *jivhā-Pasada,* to relish the sapid objects (sāyana-samatthatā), and the body is the *Kāya-Pasada* to touch the tangible objects (phusana-samatthatā). Each of them serves as the base of respective consciousness (viññāṇa) in maintaining the *Thought-Processes* (Citta-vīthi) at different doors.

(iii) *Gocara-Rūpa.* Literally, the word *gocara* means a place where there is the smooth way-faring of the senses. Technically, it stands for the object. The material qualities which function as the objects of the senses are called *Gocara-Rūpa.* They are four in number, namely; *Rūpa* (visible object), *Sadda* (audible object), *Gandha* (odourous object) and *Rasa* (sapid object). The object of *Kāya* (phoṭabba) has been included in *Paṭhāvi, Tejo* and *Vāyo* and therefore, with a view to avoid duplications, it has not been included here in the present context.

(a) *Rūpa.* It is the object of the eye, which stands for the colour and shape. It manifests as red, blue, white, black. etc. in colour, and triangular, rectangular, square, circular etc. in shape. It is visible (sannidassana) and impinging (sappaṭigha).

(b) *Sadda.* It means sound. The sounds of the drum (bheri-sadda), conches (saṅkha), song (gīta), cymbals, clapping hands, of the people, of the non-human beings, of spilitting bamboos, of tearing of the clothes etc. are included here. Each of them is audible and impinging.

(c) *Gandha.* It refers to odour. It includes the odours of roots, barks, vegitables, fish, shell fish, state butter, flowers, fruits etc.

It appears as disirable smell (sugandha) or un-desirable smell (dugandha). All the odours have the charaeteristic of striking the sense of smell; the nose.

(d) *Rasa* is the taste. It includes all the various types of tastes like sour, sweet, bitter, pungent, alkaline, acid etc. It has the characteristic of striking the tongue.

(iv) *Bhāva-Rūpa*. It expresses the sense of the material qualities of sex. It is of two types, namely; Faminity (itthindriya) and Masculinity (purisindriya). It is due to these two types of material qualities, the distinction between the physical structure of a male and that of a female is marked. With the presence of *Itthindriya*, there is a different type of development in the body of a woman. She, markably, differs from a man in respect of her appearance, occupation, deportment and other faminine conditions. She is in possession of a different type of physical properties which distinguishes her from those of a man, It is not the object of visual cognition but can be understood by mind-cognition alone. It has the characteristic of knowing the state of a woman, the function of showing "this is woman", and the manifestation is the cause of faminity in feature, mark, occupation, as well as deportment.

Again the *Purisindriya* (masculinity) is a material quality due to which there is a different type of physical development of the body of a man. In generic sense, masculine features, mark, occupation, deportment etc. are be understood as the opposite of the feminine. The shape of the hands, feet, neck, breast etc. of a man is unlike the shape of those of a woman. It is also not the object of vision. It can be understood through mind alone. 'Expressing the state of a man', is its characteritic; and showing—'this is a man' is its function. Its manifestation is the cause of masculinity in feature, mark, occupation, deportment etc.

(v) *Hadaya-Rūpa.* It is the name of the base of consciousness, technioally called *Hadaya-vatthu.* Like the base of functioning of other senses, the base of mind has also been indicated through it. It is said that at the time of *Paṭisandhi* (birth) of a human being, the *Viññāṇa* enters into the womb of mother. Simultaneously, there is the appearance of the *Hadaya-vatthu* as a material base, on which the conscious stream rests. It is very small in size, perhaps, the subtlest particle of material qualities.

(vi) *jīvita-Rūpa* It is the name of vitality or the life-force of material qualities, *jīvitindriya* by its name. A material form remains sound, compact, solid etc. due to its presence, A thing becomes old because of the relative loss of *jīvitindriya.* The body of a man receives expressions like young, adult, old, extremely broken due to relative appearance and disappearance of this force. Here the term *jīvita* is qualified by *Indriya* because it cxercise dominating influence over other co-existing material qualities in vivifying them from the moment of *Paṭisandhi.*

(vii) *Āhāra-Rūpa.* It literally means the food-material-qualities. In technical sense, it refers to the nourishing quality or the nutritive essence which sustains the body. In generic sensc, it is the name of the *kabalīkāra-āhāra* or the gross food that one takes morsels by morsels. They are the rice (odana), curry (kummāsa), fish (maccha) meat (mansa), gram powder (sattu) etc.

(viii) *Pariccheda-Rūpa.* It is the name of *Ākāso-dhātu* or space-material quality. Here it should be understood that *Ākāsa* has been included in the *Maha-Bhūtas* in some of the systems of Indian Philosophy, They are commonly khown as *Pañca Mahā-Bhūta.* Here in Buddhist Philosophy, it is a generated material quality, basically dependent on the four *Mahā-Bhūtas.* The reason is obvious that it has relative existence.

Ākāsa means space which provides place for existence of

other material qualities. Thus the space-element is that which is not 'scratched', 'not scratched off,' not possible to break or cut. At the same time, it takes shape according to the existence of the material things. It has the characteristic of delimitating material objects. Its function is the showing of their boundaries and the manifestation is marked as intimating their limits.

(ix) *Viññatti-Rūpa.* It is the name of 'intimating material qualities'. It is through the medium of it, an idea is intimated, conveyed and understood by others. It is done by action and speech. Accordingly, the intimation through the physical action is the *kāya-viññatti,* and that through the speech is the *vaci-viññatti.* To be more clear, it may be said that each physical as well as the vocal action has the pecularities of its own, and such peculiarity distinguishes one action from the other. For instance, sitting has its own peculiarity due to which it is sitting and it is not understood as standing, running etc. Similarly, standing, running, lying down have their own peculiarity, existing with each of them and due to which one is disinguished from the other. Such peculiarities, associated with physical actions are collectively called *kāya-viññatt* or physical intimation. As regards the vocal actions, it is marked in day to day life that teaching, singing, rebuking, crying etc. have the peculiarities of their own. It is due to such peculiarities, teaching is distinguished from singing or crying etc. Such peculiarities associated with vocal action are the *vāci-viññatti* or vocal intimating material quality. It is due to which an idea related to a particular action is rightly communicated and understood by others with full background of awareness of various types of physical and vocal actions.

(x) *Vikāra-Rūpa.* It means the material qualities of changing modes in material elements. They are of three types, namely; Lightness (lahutā), Mildness (mudutā) and Adaptability (kammaññatā) associated with material qualities. On experiencial base, the lightness existing with the physical body is *Lahutā,* mildness

existing with it is *Mudutā*, and the adaptability of the body towards the action in the moment is *kammaññatā*. In absence of *Lahutā* one feels heaviness in discharging the physical performances. In absence of *Mudutā*, there is dis-interestedness and in the state of non-presence of *kammaññatā*, there is no lively leaning towards the activities to be performed in a particular unit of time. The three material qualities are experienced with body within and also may be understood with reference to the material surroundings.

(xi) *Lakkhaṇa-Rūpa*. It is material quality of characteristics. It is rather the natural characteristics of the material elements in general manifesting in four ways as *upacaya* (coming into being), *santati* (continuty), *jaratā* (decay) and *Aniccātā* (destruction). It is seen that a thing comes to exist, it continues, gradually starts growing old and in the end suffers destructions. A seed comes to be as sprout, continues to exist as a plant, gradually starts decaying and in fine one moment turns into the dust particles. The coming into being, existing, decaying and finally destroying are the natural characteristics of a thing, existing within and without. Because of their such nature, there are called *Lakkhaṇa-Rūpa*.

In this way, there are the four *Mahā-Bhūtas* and the twenty-four types of the *Upādā-Rūpas* have briefly been presented. They collectively are called *Rūpa* or the *Bhūta* in early Buddhas tradition.[1]

Generating Factors

The Bhuddhist Philosophy does not belive in a *Creating Agency* as the first cause nor it indulge in the search of the beginning of creation. It proceeds with the statement that the beginning of the *saṅsāra* is not known; it is not known whether it started

---

1. P. V. 78-104

during the reign of such and such king or in the *sāsana* of such and such Buddha—"Anamataggo, Ayaṃ saṃsāro, purimā koti assa na paññāyati." But it is seen that the process of *Sansāra* is going on. If it is so, then there should be some *Law* governing it. As answer to this, it may be said that there is *Low of Dependent Origination* (Paṭiccasamuppāda) taking care of the systematic revolving of the *Saṃsāra* with the help of twelve links, known as *Nidānas*. The coming into existence of *Nāma* and *Rūpa* have meaningfully been illustrated there-in.

Four Factors of Generation

Here in the process of explaining the generation of the material elements, there is seen a set of four factors systematically at work. They are the *Kamma, Citta, Utu* and *Āhāra.*

The first factor is the *Kamma.* It refers to the resultants of the moral and immoral actions done in the past. Here the *action* should be understood in the sense of consciousness. There are the twenty five types of consciousness of the *kāmāvacara* and *Rūpāvacara* spheres. They are the twelves types of *kāmāvacara*—immoral consciousness, eight types of *kāmāvanara*-moral consciousness. five types of *Rūpavacana* moral consciousness. They arise in different units of time in our practical life and it is expressed as as performance of moral and immoral actions. These twenty five types of consciousness yield their resultants. Such rssultants are technicaliy called *kamma.* It has its bearing in generating the material elements. The process of generation starts from the moment of the beginning of life known as *Paṭisandhi.*

The second factor is the *citta* or consciousness. It refers to the seventyfive types of consciousness as—kāmāvacara-Akusala-citta-12, Aketuka-citta-8, Kāmāvacara-sobhana-citta-24. Rūpāvacara-sobhana-citta-15, Arūpāvacara-sobhana-citta-8, Lokuttara-sobhana-citta-8. They start generating material elements from the moment of beginning of the process of the life of the being. The moment of starting the process is called *Bhavaṅga.*

Utu is the third generating factor. It means weather. It manifests as hot or cold and effect the material elements accordingly. Its heating or cooling effects start from the moment the being comes into existence and begins experiencing the objects accordingly in the process of life.

The fourth factor in this context is the *Āhāra*. The literal meaning of the term is food. The food taken by one in morsels is meant by it in its generic sense. But in technical sense, it is the name of nutritive quality or nutrition. It has its effect on the body, internally and externally, from the moment one starts taking food.

These four factors are the four types of generating forces, acting continuously with the life of beings as well as with the things associated with the life-process remaining within or without. They function individually or in association. Some material qualities are generated by one particular factor and some are generated with their collective efforts. It may be illustrated firstly as which types of material elements are generated by which types of generating forces and secondly as which types of generating factors individually or collectively generate which types of material qualities.

In the former case, it is stated as below :—

(a) The eight types of *Indriya-rūpas* and the *Hadaya-vatthu* arc directly generated by the *kamma*. Here the five types of sensitive material elements (cakkhu, sota, ghāṇa, jīvhā, and kāya), the two types of sex material elements (Itthindriya and Purisindriya) and one type of Life-force material element (jīvitindriya) are the eight *Indriya-rūpas*. *Hadaya-vatthu* is the seat of consciousness. These nine material elements are the products of the *kamma* as an individual force. It also functions in association with other forces and produce nine more material elements. They are the eight types of Inseparable material elements (abbinibhoga-rūpa) and one space-material element (ākāsa-dhātu). *Paṭhavi*, *Āpo*, *Tejo*, *Vāyo*,

Vanno, Gandho, Raso, and *Ojā* are always available as one inseparable unit and therefore, they are called 'Inseparable material element. These nine material qualities are the collective products.

(b) The two types of *Viññatti-rūpas*; namely, *kāya-viññatti* (physical intimation) and *vaci-viññattti* (vocal intimation) are produced by *Citta* (consciousness).

(c) *Sadda* (sound) is produced by the joint effort of *Citta* and *Utu*.

(d) The three material elements, namely; *Lahutā, Mudutā* and *Kammaññatā* are produced by the three factors, namely; *Citta, Utu* and *Āhāra*.

(e) The eight types of *Abbinibhoga-rūpas* and the *Ākasa-dhātus* are produced by the combined efforts of all the four factors; *Kamma, Citta, Utu* and *Āhāra*.

(f) The four types of *Lakkhana-rūpas*, namely; *Upacaya, Santati, Jaratā* and *Aniccatā* are not produced by any factor. The reason is obvious that they are the nature of material qualities.

In this way, the twenty eight types of material qualities are produced by the four generating factors.[1]

Further analysing the generation of material elements as stated above, it may be illustrated the role of each generating factor as below :

(a) *Kamma* generates nine material elements individually and nine in association with the other factors. It makes a total of eighteen material elements which are understood as *Kamma*-products.

(b) *Citta* generates two material elements individually and thirteen in association with others. In this way, there are

1. P. V. 89-92

fifteen material elements which are regarded as *Citta*-products.

(c) *Utu* has no independent generation of material elements. It functions in association with others and generates thirteen material elements. They are the *Utu*-products.

(d) *Āhāra* has also its collective but important role in generating the material elements, which are thirteen in number.

It is in this way, the four generating factors are seen at work in producing the material qualities in the process of existence in the flutional nature of reality.[1]

Rūpa-Kalāpa

Just after exhibition of the generation of material qualities by the four foctors, there arises a ground of further inquisitiveness. It is seen in the body of a man, where there are a number of organs. Eye, ear, nose, tongue, body, teeth, nails etc. are obviously marked. The books, pens, tables, houses are also seen existing externally. Finding them so, there arises a question : as how do they come into existence in the background of the qualitative nature of the *Rūpa*. It is said, as the answer, that it is possible by the process of combination of the material qualities, technically called *Rūpa-Kalāpa*.[2]

The *Rūpa-kalāpa* means the formation of the group of the material qualities. The individual mateaial units join together and

1. Aṭṭhārasa paṇṇarasa, terasa dvādasā ti ca,
Kamma-cittotukāhārajaṃ honti yathākkamaṃ.
A. Saṃ. 174.

2. Iti vuttappakārena, Sabbaṃ rūpaṃ pi piṇḍitaṃ;
Sahavutti-niyāmena, Ekavisavidhaṃ kathaṃ. ?
Kammaṃ cittotukāhāra-samuṭṭhānā yathākkamaṃ;
Nava-cha-caturo-dve, ca Kalāpā ekavisati.
P. V. 89.

form a group. Such groups of material qualites are called *Rūpa-kalāpa*. Such groups form the various types of material bodies. In this way, the various types of material bodies are nothing but the groups of qualities. The different material qualities join together in different manners and proportions and constitute material bodies which receive names according to our conventional purposes. The things like pen, pencil, book, table, house, etc. existing externally as well as the eye, ear, nose, tongue etc. existing internally are the manifestations of such combinations of different material qualities.

A *Kalāpa* is the combined unit of a number of material qualitses. Such combination are twenty one in number. They, appearing in one way or the other, constitute the various things existing within and without.

The smallest unit of such combination is the *Abbinibhoga-rūpa* or the inseparable material qualities. The earth (paṭhavī), water (āpo), fire (tejo), air (vāyo), colour (vaṇṇa), odour (gandha), flavour (rasa) and nourishing qualities (oja) form one combination and it is called "inseparable material qualities (abbinibhoga-rūpa). Whenever and wherever they are available, they are in the form of one inseparable unit. It, in this process, is the smallest group of the material qualities. The formation of the bodies start with them.[1]

How ? For instance, there is the *Cakkhu* (eye). It is the name of the combination of inseparable material qualities eight, one eye, and one 'life-force' material quality (jīvitindriya). The ten kinds of material qualities together form the 'eye'. It is called *cakkhu-dasaka*. Similarly, the Ear (sota) is the combination of 'inseparable material qualities eight, ear one (sota) and life-force material quality one. It is called *Sota-dasaka*. The formation of

1. P. V. 87-88.

nose, tongue and body may be understood in the process as *Ghāṇa-dasaka*, *Jīvhā-dasaka* and *kāya-dasaka*.

Each combination has a definite number of material qualities. They, in that particular combination, appear together and also cease to exist. So long the combination as such exists, the expressions like 'eye', 'ear', 'nose', 'tongue' etc. go. When they disintregrate, the material bodies also disappear. It is in this way, the existence of different types of material bodies, both internal and external, may be unnerstood.

There are altogether twentyone types of such *kalāpās*. They are also the products of the four generating factors, namely; *Kamma*, *Citta*, *Utu* and *Āhāra*. The *Kamma* generates nine types of *Kalāpas*. Six types of *Kalāpas* are generated by *Citta*, four by *Utu* and two by *Āhāra*. They may be seen as below :—

(a) *Kamma* generates nine types of *Kalāpas* and they are called *Kamma-samuṭṭhāna-kālāpa*. They are the *Cakkhu-dasaka*, *Sota-dasaka*, *ghāṇa-dasaka*, *Jīhvā-dasaka*, *Kāya-dasaka*, *Itthi-bhāva-dasaka*, *pumbhāva-dasaka*, *vatthu-dasaka* and *jīvita-navaka*.

(b) *Citta* generates six types of *Kalāpa* and therefore, they are called *Cittasamuṭṭhāna-kalāpa*. They are the *Suddhaṭṭhaka* (the eight types of inseparable material qualities), *Kāya-viññatti-navaka*, *Vaci-viññatti-dasaka*, *Lahutādekā-dasaka*, *Kāya-viññatti-Lahutādi-dvādasaka*, and *vaci-viññatti-sadda-Lahutādi-terasaka*.

(c) *Utu* generates four types of *Kalāpas*. They are called *Utu-samuṭṭhāna-kalāpa*. They are the *Suddhaṭṭhaka*, *Sadda-navaka*, *Lahutādekādasaka* and *Sadda-Lahutādi-dvāda-saka*.

(d) *Āhāra* generates two types of *Kalāpas*, generally under-

stood as *Āhāra-samuṭṭhāna-kalāpa*. They are the *Suddha-ṭṭhaka* and *Lahutādekādasaka*.

In this way the twentyone types of *Kalāpas* are produced by the four generating factors and with them, there is the appearance of the various types of material bodies, within and without.[1]

Coming into Being

Coming to the stage, now it seems desirable to state that how the different material elements come to be in the process of life and how do they disappear when the life-continuum comes to an end in the present state.

The first moment in the present state of existence is called *Paṭisandhi*. It is rather arising of a *Paṭisandhi-citta* or the birth consciousness. From the moment of its arising, there starts the function of the *kamma* and with this, the *kammaja-rūpas* appear.

The second moment in this process is called *Bhavaṅga*. It is also the arising of a consciousness which functions as preparing a base of the present state of existence with the accumulation of the resultants of all the past activities done by a particular being. With arising of this consciousness, there starts the generation of material elements by the *citta*.

Gradually the being has its initial physio-psychic-amulgum which in common parlence is stated as "Coming into existence." From this moment, there is the generation of material elements produced by *Utu*.

Further, the *Āhārajo-rūpas* start coming into being from the momement one starts taking food and it is assimilated. The process continues till the being exists.

Disappearance of material qualities

There is also a process of degeneration or disappearance of the material elements when the life-process has a state of conven-

1. P.V. 87-88

tional cessation, generally known as death. It is the arising of a *Cuti-citta* or the dying consciousness. From the moment of its arising, the process of the material elements produced by *kamma* has a stop. Thereafter. there is the cutting off of the *Cittaja* and *Āhāraja-rūpas*. The *Utuja-rūpas*, in some form or other, continue till the dead body exists. With gradual disappearance of the dead bady, they also disappear.[1] The process of generation of material qualities does not finally end here. It again starts with new life in the same way.[2]

---

1. Upariccuti-cittassa, sattarasama-cetaso;
 Ṭhitikālaṃ upādāya, na tu jāyati kammajjaṃ.
 Tassūpādakkhaṇe jātaṃ, rūpaṃ tu cutiyā saha;
 Cittāhārajaṃ cāpi, na jāyati tato paraṃ,
 Utu-sambhava-rūpaṃ tu, avasissati vā na vā.
 P. V. 104

2. Iccevaṃ matasattāṇaṃ, punadeva bhavantare,
 Paṭisandhimupādāya, tathā rūpaṃ pavattati.
 A. Saṃ 181

NIBBĀNA

(*A State of Eternal Bliss*)

Nibbāna in the Paramattha-Vinicchaya

Nibbāna has rightly been examined in the *Paramattha-Vinicchaya* in four chapters; namely, twenty three to twenty six under seven *Visuddhis*. They are the *Sīla-visuddhi*, *Citta-visuddhi*, *Diṭṭhi-visuddhi*, *Kaṅkhā-vitaraṇa-visuddhi*, *Maggāmagga-ñāṇo-dassana-visuddhi*, *Paṭipadā-ñāṇa-dassana-visuddhi*, and *Ñāṇa-dassana-visuddhi*. Out of them the first six are called *Lokiya-visuddhi* and the seventh one is the *Lokuttara-visuddi*.

The *Sīla-visuddhi* consists in *Pātimokkha-sambara-visuddhi*, *Indriya-sambara-visuddhi*, *Ājīva-pāri-suddhi* and *Paccayasannissita-visuddhi*. The physical and vocal misdeeds, related to the body and speech are minimisd thereby.

The *Citta-visuddhi* minimises the mental misdeeds by inspiring the practice of *Jhānas* on forty *Kammaṭṭhānas*. It makes the mind pure, subtle, serene, calm and workable.

The *Diṭṭhi-visuddhi* is the full understanding of the characteristics, functions, manifestations and the immediate cause of the mind and matter.

The *Kankhā-vitaraṇa-visuddhi* is the name of the thorough grasp of the mind and matter in their causal relation.

The *Maggāmagga-ñāṇa-dassana-visuddhi* is to understand the thrill of pleasant sensation, a strong faith, an energy, ease, deep insight, mindfulness of the insight, equanimity and a light desire for this state—as an empediment of the path. One should not be

misled by them and clearly adopt the right path. One should wisely discriminate that 'what is the right path and what is not'.

The *Paṭipadā-ñāṇa-dassana-visuddhi* is the name of the three-fold characteristics of the nature of reality and achieving nine types of knowledge as 'rising and sinking', 'all proceeding towards distruction,' 'there is fear in the world', 'it is full of evils', 'there is disgust in the world', 'it should be renounced', 'full realisation', 'equanimity', and 'the path leading to Nibbāna'.

The *Ñāṅa-dassana-visuddhi* is the stoping of the career of a *Puthujjana* and generating that of an *Ariya*. It is the beginning of the supra-mundane-life wherein there arises the jhāna-consciousness of the path in which the first Noble Truth (Dukkha) has been realised, the second (Samudaya) has been dropped, the third (Nirodha) has been obtained and the fourth (Paṭipadā) has been fulfilled. Then there arises the Fruit-conscionsness and sinks down. Thereafter one reflects over the Path, Fruit and Nibbāna. Here Nibbāna bacomes the object and it has been described as :—

"*Ajarāmaraṃ accantaṃ, anuppādaṃ asaṅkhataṃ,*
Anuttaraṃ asaṅkhāraṃ, anantaṃ atulaṃ ca taṃ.
Paramatthaṃ anopammaṃ, santi appaṭimaṃ sukhaṃ,
Nirodhasacca-Nibbānaṃ, ekantaṃ amataṃ padaṃ.[1]

In the beginning of the text, the author has made a resolution to present a descriptive account of the four reals, namely; *Citta*, *Cetasika*, *Rūpa* and *Nibbāna* in the *Paramattha-vinicchaya*.[2] He did so in tune with the basic problem, of the 'Man', 'Suffering' and its 'Eradication'. He minutely analysed the first three reals

1. P.V. 123.
2. Cittaṃ Cetasikaṃ Rūpaṃ, Nibbānaṃ ti niruttaro.
Catudhā desayī dhamme, Catudhammappakāsano. P.V. 3.

in its twenty two chapters and explained the Man, Suffering, Cause of suffering and the Path leading to its cessation. In this way, he exhibited a smooth spiritual way-faring of gradual purification of consiousness resulting in minimisation of suffering and ultimately its total eradication. The first step of this way-faring is the *Sīla*, which curtails the physical and vocal misdeeds. *Samādhi*, being the second step, minimises the mental misdeeds. The third step *Paññā* unfolds the nature of reality as—impermanent, subject to suffering and substanceless and inspires to cut down the attachment therewith. The inspiration is forceful enough to lead the *Yogāvacara* to make the final uprooting of the attachment for ever. There remains no desire, attachment, clinging at all. This state of desireslessness is technically called *Nibbāna*, a state of Bliss alone.[1] It is realised through four stages of sainthood, namely: *Satāpatti*-stage, *Sakadāgāmi*-stage, *Anāgāmi*-stage and *Arahanta*-stage. One becomes *Arahata* with the attainment of *Nibbāna*.

Then what this *Nibbāna* may be ? The highest spiritual goal of the life of a man, in early Buddhist tradition, is the attainment of a Supramundane State of eternal bliss. A householder makes sacrifices of the six-fold sensuous pleasures and joins the monastic order for this gain. Living there as a recluse, he puts restraint over the senses, regulates his physical and vocal activities according to the norms of the *Pātimokkha*, develops mental culture and realises and visualises face to face the three fold nature of reality. In this background, he catches hold of the active and residual strings of attachment, cuts them from the root and attains a state of complete desirelessness. The scriptural texts as well as those

---

1. Paramatthaṃ anopammaṃ, Santi appaṭimaṃ sukhaṃ.
Nirodhasaccanibbānaṃ, ekantaṃ amataṃ padaṃ.
P.V. 123

who experience it, name it as Nibbāna[1]—"*Tanhāya vippahānena nibbānaṃ iti brūmi*".

Meaning of Nibbāna

The word Nibbāna has two component parts, namely; '*Ni*' and '*bāna*'. 'Ni' is a prefix denoting the sense of negation; 'bāna' means desire. The two together, denote the sense of a state of total negation of desire—"*Tāya tanhāya asesavirāganirodho mutti anālayo*".[2]

Further, it is also derived from the root 'bā' which means to blow. Prefix 'Ni' added to it, means the 'blowing off'. It is a symbolical expression conveying the sense of the total extinction of the process of life as a burning lamp. The Buddha states it as "*Nibbanti dhirā yattāyaṃ padipo ti*"[3].

'*Vana*' is the thick forest, a symbolical name of the five aggregates, in close association with strong desire (upādāna); traditionally known as *Pañca-Upādāna-Khandha*. The network of the desire in the frame of five aggregates is just like the inter-weaving of the branches in the bamboo thickets, both internally and externally. 'Ni' indicates the clearances of scch inter-weaving of the mattedness of the strings of desire.[4]

The poetic expression of the piercing of the arrow (bāna) and its removal (ni), may very aptly be placed here in this context to explain the niceties of meaning of the word Nibbāna as deathlessness. It runs as :—

"Both young and grown-up men, both those who are fools and those who are wise, all fall into the power of death, all are subject to death".

1. K.N. 1, 436
2. M.V. 14
3. K.N. 1,8
4. V.M. 2-3

"He who has drawn out the arrow and is not attached to any one, he, having obtained peace of mind and having overcome all sorrow, will become free from sorrow and blessed (nibbuta)."[1]

Thus the word Nibbāna may here be interpreted in above four ways simply to show that all the various expressions are different in ways only and not in unfolding the essence of the fact.

Varieties of Nibbāna

There are two types of Nibbāna, namely, *Sa-Upādisesa-nibbāna* and *Anupādisesa-nibbāna*. Here *Upādi* means five aggregates, '*Sa*' means together, and '*Sesa*' is remaining. When the five aggregates remain in a state, all pollutions washed away, it is called the former one, or 'Nibbāna' with the basis still remaining. "Herein a monk is an *Arahata*, who has destroyed the cankers, lived the life, done what was to be done, laid down the burden, won the goal, worn out the fetters of becoming and released by perfect knowledge. In him the five sense-faculties remain, he experiences sensations pleasant and unpleasant, undergoes pleasure and pain. In him is the end of lust, malice and delusion". It is attained in this very life, here and in this world (diṭṭha-dhammika).

The latter type of Nibbāna is that which is 'without basis', which is attained after the dissolution of the body or of the five aggregates which constitute a man. "In him, in this very life, all things that are sensed, have no delight for him, they have become cool". With its achievement, this life-process becomes over and wherein all becomings utterly come to cease".[2]

Path of Nibbāna

There is a definite path prescribed by the Buddha for attainmten of Nibbāna. It consitutes three gradual steps—*Sīla*, *Samādhi* and *Paññā*. *Sīla*, while functioning negatively, curtails all the physical and vocal misdeeds and in its process of positive functioning,

1. K.N. 1, 160-62
2. Ibid 207-8

generates purity and creates a congenial situation for manifestations of pure physical and vocal actions. It rather prepares the ground of the holy life. *Samādhi* subdues all the hindrances to mental purity and brings one-pointedness of moral consciousness on the objects with forms (Rūpālambana) and without forms (Arūpālambana). It makes the mind serene, pure, translucent, cultured, devoid of evil, supple, ready to act, firm and imperturbable. In this mental situation, *Paññā* destroys the darkness of ignorance and radiates the light of wisdom. The four noble truths become crystal clear and the nature of reality as impermanent, subject to suffering and substanceless is understood. With dawn of such understanding, the attachment with all its strings, is destroyed.

Four ways of attaining Nibbāna

There are four gradual stages of such final destruction of attachment and attainment of Nibbāna. It is a fact that the mind becomes pure at this stage, but with only one residual of pollution and that is of *Saṅyojana* or fetters, ten in number. With their survival, the possibility of becoming still remains a fact though in a extremely weakened condition. Thus with the mind subtle and pure, the Yogāvacara makes efforts for their destruction. In his first effort, he destroys the first three fetters, namely, belief in existence of a permanent essence (*Sakkāyadiṭṭhi*), doubt (vicikicchā) and the belief of getting purifications by observing only the rites and rituals (*Sīlabbataparāmāsa*). With their destrnction, he becomes the 'Stream Winner" (Sotāpanna), rightly set in on the path leading to Nibbāna; with a capacity developed within, to realise it in this life or in the process of becomings seven in number as the maximum and never as the eight. In his second attempt, he weakens the further two fetters, the attachment for sensual pleasure (*Kāma-rāga*), and the desire for the destruction of others (*Paṭigha*). With this, he becomes the 'once-returner' (*Sakadāgāmī*), with elevated spiritual energy, to realise Nibbāna in this life or after renewal of the cycle of becoming only once again. The third effort makes

him able to destroy the weakened fetters and elevates him to the position of 'Never-returner' (Anāgāmi), with a strength of not coming here in this world, even if Nibbāna is not realised in this life. He is born in the *Suddhāvāsa* and there from realises Nibbāna. The final destruction of the five fetters—attachment for the Rūpa-divine-kingdom (*Rūpa-rāga*), attachment for *Arūpa*-divine kingdom (*Arūparāga*), Conceit (*māna*), Distraction (*uddhacca*) and ignorance (*avijjā*) makes him to reach the—State of highest spiritual gain—'Arahata-hood'. He is then a free man, capable to break off the cycle of repeated existence and putting to an end of the same for ever. "In him, thus set free, there arises the knowledge of emancipation and he knows—"rebirth has been destroyed, higher life has been fulfilled, what had to be done has been accomplished, after this present life, there will be no beyond".[1] This is the state of *Nibbāna* or more clearly of the *Sa-upādisesa-nibbāna.*

It may be seen here that in process of his rightly following the path, all the physical, vocal and mental impurities as well as the accumulated layers of resultants of moral and immoral deeds, done through the process of innumerable cycles of existenee, are destroyed for ever and the man, in this state, is no longer a composition of *Pañca-upādāna-khandha* but only of the *Pañca-khandha*. The *Upādāna* or the desire is uprooted for ever and he is as pure as the 'village of the thieves' of which all the thieves have been killed. It is said, therefore, that—

"The enemies that were deployed,
Greed and the rest have been destroyed,
By his, the helper's wisdoms sword,
So he is accomplished, all accord."[2]

"Such a one, who does his duty, is tolerant like the earth or like a threshold, he is like a lake without mud; new births are not in store for him."

1. D.N. 1.74
2. V.M. 135

"His thought is quiet, quiet are his words and deeds when he has attained freedom by true knowledge, who he has thus become a quiet man."[1]

It is with reference to the achievement of such a type of accomplished man, the expressions like—"*Nibbānaṃ paramaṃ sukhaṃ*"—"*Nibbānaṃ paramaṃ padaṃ*"; "*Siva padaṃ*"; "*Anuttaraṃ yogakhemaṃ*"; "*Amataṃ padaṃ*" are used. They all go to suggest that he is in a state of immortality and experiences the suprarmundane eternal joy.

How it is realised?

If, this is the fact, it seems logically possible only in case of a man who is in the state of *Sa-upādisesa-Nibbāna*. He has his five aggregates, immensely pure, and his experiering of the supra-mundane joy is understandable because of continuation of his "consciousness—aggregate" (*viññāṇa-khandha*); which alone has the characteristics of knowing—'Vijānanalakkhaṇaṃ Viññāṇaṃ'. But when the man puts this life—process to an end and dies, all his aggregates also cease to exist. There remains neither the knower nor the means to know. And it is in this state alone, the *Anupādisesa-Nibbāna* is achieved. In this situation, the question of realization appears to be a myth or mere solace for striving. Is it so? If not, what this state is? Is it an annihilation of the being? Is it an eternal death? Is it a vacuum?

The answers of these questions can not be in affirmation. If it is so, the entire path of the Buddha will become futite. But it is really not so. The reality is that a Yogāvacara, rightly set in on the path, attains Nibbāna and also experiences Supreme joy, commonly attested with the expressions like '*Sitibhūtomhi nibbuto*' or 'I became cool to attain Nibbāna. The Buddha has stated more than once that "he attained a state of ambrosia". His forceful statements bear the evidence to the fact that—there is such state, realizable in nature. The statements are as—"Monks, there is a not born, a not become, a not made, a not compounded. Monks, if the unborn, not become, not made, not compounded were no

1. K,N. 1,26

become, made and compounded. Since there is an unborn, therefore, the escape from this that here is born...compounded, is apparent." And again—"Monks there exist that condition wherein is neither earth nor water, nor fire nor air; wherein neither the sphere of infinite space nor infinite consciousness nor of nothingness nor of neither consciousness-nor-unconsciousness; where there is neither this world nor a world beyond nor both together nor moon and sun. Thence, monks, I declare that there is no coming to birth, thither is no going from life; there is no duration, there is no falling; there is no arising. It is not something fixed, it moves not on; it is not based on anything. That indeed is the end of ill." etc. It has further also been said—"that Nibbāna, O king, so peaceful, so blissful, so delicate exists (*atthi esā, Mahārāja, Nibbāna-dhātu santā sukhā paṇitā*), which, he, who orders his life aright, grasping the idea of all things according to the teachings of the Buddha, realises by his wisdom."

How is it to be known? It is to be uuderstood as freedom from distress and danger (*antitito; nirupaddavato*);, free from fear (*abhayato*), full of peace (*khemato*), calm (*santato*), full of bliss (*sukhato*), with pleasantness (*sātato*), delicate (*paṇitato*), pure (*sucito*), and fresh (*sītalato*)." "It is all bliss, there is no intermingling of pain in it—*Ekantasukhaṃ Nibbānaṃ, dukkhena amissaṃ*."[1]

When this is the position that Nibbāna is 'all bliss', then again arises the same question of its realisation and experiencing. There may be three possibilities in this regard; (1) either the man does not die after attaining the *Anupādisesa-nibbāna*, or (2) There is some other meaning indicated by this state, or (3) even after the distintegration of the five aggregates, there is the survival of the consciousness-aggregate. As regards the first one, it can be safely said that the state of *Anupādisesa-nibbāna* is achieved aftre death (*abhisamparāyika*). There is a very clear expression about the Buddha that he died and attained this state of Freedom—'*parinibbuto Bhagavā*".

1. M.P. 306, 316-17

As regards the second one, we may examine the concept again by entering into niceties of the senses contained in the statement of the Buddha. The verse describing *Anupādiscsa-nibbāna* proceeds :—

"Abhedi kāyo, nirodhi saññā,
vedanā sītibhavinsu sabbā.
Vūpasaminsu sankhārā,
Viññāṇaṃ atthamāgamā"[1]

Here there is the case of dissolution of the body of Dabba-Mallaputta. Five different verbs have been used in connection with the five aggregates, reaching dissolution.

For Material-aggregate (Kāya), there is the expression—'*abhedi*', which means broken, destroyed etc.; for Knowing-aggregate (Saññā) is '*nirodhi*', which means ceased to exist; for Feeling-aggregate (Vedanā) is '*sitibhavinsu*' means calmed down; for Mental-disposition-aggregate (Sankhāra) is '*Vūpasaminsu*' means subdued; and for consciousness-aggregate (Viññāṇa) is '*atthamāgamā*' which means reached its end or attained its goal (anupattasadattho). Here the term '*attha*' in respect of consciousness-aggregate deserves consideration. If it is interpreted as reaching an end, then there is no possibility of experiencing the bliss but its interpretation as 'reaching the goal' may give some clue to proceed for solution of the issue.

As regards the third possibility, a mindful enquiry in this direction may attract the attention of the researchers to the three passages occurring in three places of the Tipiṭaka with slight changes which are an indication towards the fact of survival of a consciousness in the state of '*Anupādisesa-nibbāna*'. It first appears in the Kevaṭṭa-sutta of the Dīgha-Nikāya as an answer to Kevaṭṭa by the Buddha. It runs as :

1. K.N. 1. 176.

"Viññānaṃ anidassanaṃ,
anantaṃ sabbatopabhaṃ
Ettha āpo va paṭhavī,
Tejo vāyo na gādhati.
Ettha dīghaṃ va rassaṃ ca,
Aṇuṃ thūlaṃ subhāsubhaṃ,
Ettha nāmaṃ ca rūpaṃ ca,
Asesaṃ uparujjhati."[1]

"There is a consciousness invisible, infinite, all pervading or accessible from every side. The water, earth, fire, air, long, short, fine, course, pure and impure here do not find footing. Both the mind and matter came to an end living no trace behind".

Again a similar passage appears in the Brahmanimantika-sutta of the Majjhima-Nikāya taking a note of a consciousness, infinite and universal in nature. It presents description as :

"Viññānaṃ anidassanaṃ, anantaṃ
sabbatopabhaṃ, taṃ paṭhavīyā
paṭhavattena ananabhūtaṃ, āpassa
āpattena ananabhūtaṃ...sabbassa
sabbattena ananabhūtaṃ".

"There is a consciousness, invisible, infinite, all pervading which cannot be reached through the extensity of extension, by the cohesivness of cohesion...by the allness of the all".[2]

The Bāhiya-sutta of the Udāna invites a reference to this effect and points out a state which is similar to that described in above cited two passages. It proceeds as :

1. K.N. 1,190
2. M.N. 1,403

"Yattha āpo ca paṭhavī, Tejo vāyo na gādhati,
Na tattha sukkā jotanti, adicco na pakasati.
Na tattha candimā bhāti, tamo tattha na vijjati,
Yadā ca attanā vedi, muni monena Brahamaṇa,
Atha rūpā arupā ca sukha-dukkhā pamuccatī ti.[1]

"Where water, earth, fire, air, no footing find,
there shine no stars, no sun is there displayed,
there gleams no moon, no darkness there is seen,
so when the sage, the Brāhmaṇa, by wisdom,
of his own self pierced upto the truth,
from form and no form, pleasure and pain he is freed".

The close analysis of the contents of these three passages may reveal the fact that they all make a mention of a consciousness, invisible, infinite and all-pervading in nature and that is beyond the reach of worldly things. Buddhaghosa while commenting upon the term *Viññāṇa*, holds the view that this *Viññāṇa* is the name of Nibbāna—"*Tattha viññātabnaṃ ti viññānaṃ Nibbānassetaṃ nāmaṃ.*"[2] In later Buddhism, specially, in the Mahāyāna-Sutrālankāra, Arya Asaṅga has presented a beautiful description of a 'Vimala-Vijñāṇa', or the pure consciousness, which is the synonim of the Tathatā, Śūnyatā, Tathāgata-garbha, Buddhatā and even Mahāna Ātmā. Is is omnipresent just like the space etc.

"Yathāmbaraṃ sarvagataṃ sadāmataṃ,
tathaiva tatsarvagataṃ sadāmataṃ.
yathāmbaraṃ rūpagaṇesu sarvagaṃ,
tathaiva tatsattvagaṇesu sarvagaṃ".[3]

Then what this consciousness may be? What has it to say in connection with *Anupādisesa-Nibbāna*? The answer is that it is a supramundane consciousness, another name of Nibbāna. It may be seen in the following catechetical exposition of the Dhammasaṅganī.[4]

1. K.N. 1,72
2. S.V. 2,78
3. Mahāyānasūtrālankāra, 39
4. D.S. 282-284

Q. "What are the Dhammas which are *Nāma* ?

A. Feeling-aggregate. Knowing-aggregate, Mental disposition-aggregate, Consciousness-aggregate and Uncomposite-element (Nibbāna)" are Nāma.

Q. "What are the Dhammas which are mundane ?"

A. 'The Material-aggregate. Feeling-aggregate, Knowing-aggregate, Mental disposition-aggregate and Consciousness-aggregate, belonging to the Kāma-sphere, Rūpa-sphere and Arūpa-sphere and associated with *āsvas*" are mundane.

Q. "What are the Dhammas which are supramundane ?"

A. "Supramundane-path, Supramundane-fruit, and Uncomposite-element (Nibbāna)" are supramundane.

The above questions and answers go to suggest that Nibbāna is a supramundane consciousness. The *Viññāṇa*, referred to before as '*anidassana*', '*ananta*' and '*sabbatopabha*' is its another name. There is the ever presence of such a supra-mundane consciousness, just like the space. But even it is so, what happens to an Arahata who attains the Anupādisesa-nibbāna ? How is the supra-mundane universal consciousness is related to the death-consciousness (cuti-citta) of an Arahata ? The answer may be that the individual consciousness of an Arahata, after the dissolution of body merges with the universal one. The basis of this statement, appearing unusual, may be searched in the psychologicel attitue of the Buddha when he says that—"Just as. Monks, whatsoever streams flow into the mighty ocean and whatsoever floods fall from the sky, there is no shrinkage nor overflow seen thereby in the mighty ocean; even so, Monks, though many monks pass finally away in that condition of Nibbāna which has no remainder, yet is there no shrinkage nor overflow in that condition of Nibbāna seen thereby".[1] The simile appears to have a definite purposc in conveying the

1. K.N. 1, 127

exactness of sense. Here the merger of rivers in the ocean has a sequence with the merger of being, that is of individual consciousness into universal consciousness. It is in this way the Nibbanic eternal bliss is experienced. It is in this state of Freedom which is called *Parinibbāna.*

Thus Nibbāna is that which is achieved in this very life after total negation of desire together with other polluting factors. *Parinibbāna* is that state of Freedom, where is the merger of the individual mundane consciousness into the supramundane universal consciousness and experiencing the eternal bliss after the expiry of the life-process of an Arahata.

Then what type of bliss it may be? It is uncomparable as there is no bliss equal to or beyond this—"*Nibbāna-parā sukhaṃ natthi*". It is indescribable because the means of description is mundanc whereas it is Supramundane. This much only can be said that an Arahata after the expiry of the life-process attains *Parinibbāna* which is the state of eternal bliss. The Buddha, while explaining the situation rightly observes that;

"*Ayoghanahatasseva, jalato jātavedaso,*
Anupubbupasantassa, yathā na ñāyate gati.
Evaṃ sammāvimuttānaṃ, kāmabandhoghatārinaṃ,
Paññāpetuṃ gatiṃ natthi, pattānaṃ acalaṃ sukhaṃ"[1]

"Just as the bourn of blazing spark of fire,
struck from the anvil, gradually fading,
cannot be known—so in the case of those,
who have rightly won, release and crossed the flood,
of lusts that bind, and reached the bliss unshakable,
the bourn they have won, cannot be pointed to".

Thus *Anupādiscsa-Nibbāna* or *Parinibbāna* is a state of the highest bliss. It is achieved after the disolution of the life-process

1. K.N.1 . 177.

of an Arahata and manifests as merger of the individual Consciousness to the universal, omnipresent and infinite Conscicusness. After such merger, it loses the individual characteristics and becomes one with the universal one. It is ever-illuminating (sabbatopabha) and present universally. The individual consciousness receives its nature and that also becomes infinite (ananta), ever-illuminating (sabbatopabha), invisible (anidassaṇa) and beyond verbal description. This can not come under the scope of description. The reason is clear that our means of expression is a mundane one, it has its limitation but the universal Consciousness is supra-mundane, and infinite.

PAÑÑATTI

A descriptive analysis of the four *Paramatthas* has been given in the previous pages. They have been treated under four heads, namely; *Citta*, *Cetasika*, *Rūpa* and *Nibhāna*. The *Citta* has been described in the introduction of the *Nāmarūpa-Pariccheda*. The other three have been included here in the present volume. Apart from these four *Paramatthas*, there is the *Paññatti* or concept.[1]

The four *Mahābhūtas* and the twenty four *upādā-Rūpas* are collectively called *Rūpa*. The Feeling Aggregate, Knowing Aggregate, Mental Disposition Aggregate, Consciousness Aggregate and *Nibbāna* are the *Arūpa* or *Nāma*. Besides the *Nāma* and *Rūpa*, the remaining *Dhammas* are called *Paññatti*.

Paññatti is generally rendered as concept, name, idea, notion, description, manifestation, making known etc. Technically, it is of two types, namely; it is the 'concept' that is comprehended and it is the 'term' that express itself or it is—"*Paññāpiyattā Paññatti*,

१. चित्तं चेतसिकं रूपं, निब्बानं पि च भाजितं ।
तस्मा दानि यथा योगं, पञ्ञत्ति पि पवुच्चति ।।
—प. वि. १२४

and *Paññāpanato Paññatti.* The former is called *Paññatti* because it is made known. The latter is called *Paññatti* because it makes known. The former is also called *Attha-Paññatti* and the latter as *Nāma-Paññati.*[1]

1. *ATTHA*-PAÑÑATTI

The *Paññatti* which is called 'made known' is due to the fact that the objects are thought of, reckoned, understood, expressed, and made known on account of, in consideration of, with respect to, this or that made. It is also called *Paññāpiyattā-Paññatti.*[2] It may be understood as—

1. There are such terms like 'mountain', 'land', 'river', etc. which are designated so on account of the mode of transition of the elements. It means they correspond to the form of things. They are the formal concepts, known as—*Santhāna-Paññatti.*

2. There are terms like 'house', 'chariot', 'cart' etc. which are named so due to the mode of formation of materials. They correspond to a group of things, and hence called—'*Samūha-Paññatti.*'

3. The terms like 'person', 'individuul' etc. are named after

---

१· सा चायं अत्थ-पञ्ञत्ति, नाम-पञ्ञत्ति-भेदतो ।
दुविधा होति पञ्ञत्ति,...................... ।।
प. वि. १२४

२· ... ... अत्थ-पञ्ञत्ति तत्थ च ।
सत्त सम्भार-सण्ठान-सङ्घाट-परिणामतो ।।
विकप्पुपट्ठानाकार-वोहाराभिनिवेसतो ।
तथा पवत्त-सङ्केत-सिद्धा अत्था पकप्पिता ।
पञ्ञापीयन्ति नामा ति, पञ्ञत्ती ति पकित्तिता ।।
प. वि. १२४

the five aggregates. They are named so because of aggregation of the *khandhas*. They may be called *Khandha-Paññatti.*

4. The terms as 'direction', 'time', 'space' etc. are generally conceived in retation to the movement of the sun and moon etc. East, West, etc. correspond to the locality and are called, therefore, the "*Dtsā-paññatti.*" They are the local concepts,

5. The terms like 'well', 'cave', etc. are the various types of gaps. They are named so on account of the non-impact etc. They correspond to the open space. They are called *Ākāsa-Paññatti.*

6. The terms like '*Kasiṇa*', '*Nimitta*' etc. are named so on account of the respective elements and different mental culture. They correspond to the development of meditational practices. They are the '*Nimitta-Paññatti.*

All such things, though, they do not exist really in ultimate sense, become objects of consciousness in the shape of shadows of real things.

This is the *Paññatti* which is made known.

2. NĀMA-PAÑÑATI

It is the second type of *Paññatti.* It is named so as 'it makes known'. It is described as *Paññāpanato-paññatti.*

It is a term or symbol to express a thing.[1] It is of six types—

---

१. ततो नामं नामकम्मं, नामधेय्यं अथापरं ।
निरुत्ति-व्यञ्जनं-अभिलापो ति पन भाजिता ।।
नाम-पञ्ञत्ति नामा ति, पञ्ञत्ति दुविधा कता ।
प. वि. १२५

as 1. A real concept, 2. an unreal concept 3. a real concept and an unreal concept, 4. An unreal concept and a real concept, 5. A real concept and a real concept, and 6. an unreal concept and an unreal concept.[1]

1. *Vijjamāna-Paññatti* (A real concept). It is a term expressively used to denote a thing which is real. It includes consciousness, Psychic factors, Material qualities, and *Nibbāna*. The five aggregates and Nibbāna are its objects.

2. *Avijjamāna-Paññatti* (An unreal concept) It expresses a thing which is unreal. It is totally imaginary concept. Land, mountain etc. do not exist really. They are unreal things. They do not exist in an ultimate sense. It is for this reason, they are called *Avijjamāna-paññatti.*

3. *Vijjamānena Avijjamāna-Paññatti* (A real concept and an unreal concept). It refers to a compound of term of which the first factor is real and the second one is unreal. For instance, in *chaḷabhiñño poriso*, the *chaḷabhiñño* is real but the *Poriso* is unreal. It is mere combination of five aggregates.

4. *Avijjamānena Vijjamāna-Paññatti* (An unreal concept and a real concept). It is a compound of two terms of which the first one is not real but the second one is real. For instance, in *Itthi-Saddo*, the first term *Itthi* is not a real thing. It is a composition of five aggregates. The second term *Sadda* is real as it forms an unit of material qualities.

5. *Vijjamānena Vijjamāna-Paññatti* (A real concept and a real concept). It is a compound of two terms of which the two are expressive of true realities. In *Cakkhu-viññāna*, the first one

---

१. प० वि० १३२

is a material quality and the second one is a consciousness. Both are true in Ābhidhammic terminology and therefore, the concept is called *Vijjamānena vijjamāna-Paññatti.*

6. *Avijjamānena Avijjamāna-Paññatti* (An unreal concept and an unreal concept). It is expressive of the compound of two terms of which both are unreal. In the example, *Rājaputta*, both the *Rāja* and *Putta* are not real. These are the concepts of being the composite of five aggregates.

In this way, the six types of *Paññapanato-Paññatti* may be understood.

How is the meaning understood?

When a word is expressed to us, there arise courses of cognition of the ear-consciousness on each unit of sound. It is followed by the arising of representative cognition of the same through the mind-door. In this way, the meaning of one unit of sound is linked with the other and at the end of the word, we get its meaning. It is understood in accordance with the convention. This is called *Paññatti.*

MAHESH TIWARY

---

१. वचीघोसानुसारेन, सोतविञ्ञाणविथिया ।
पवत्तानन्तरुप्पन्न-मनोद्वारस्स गोचरा ॥
अत्था यस्सानुसारेन, विञ्ञायन्ति ततो परं ।
सायं पञ्ञत्ति विञ्ञेय्या, लोकसङ्केतनिम्मिता ॥

अ० सं० १५५

विसय-उद्देसो

पठमो परिच्छेदो

दुतियो परिच्छेदो

ततियो परिच्छेदो

चतुत्थो परिच्छेदो

पञ्चमो परिच्छेदो

छट्ठो परिच्छेदो

सत्तमो परिच्छेदो

अट्ठमो परिच्छेदो

नवमो परिच्छेदो

दसमो परिच्छेदो

एकादसमो परिच्छेदो

द्वादसमो परिच्छेदो

तेरसमो परिच्छेदो

चुद्दसमो परिच्छेदो

पन्नरसमो परिच्छेदो

सोलसमो परिच्छेदो

सत्तरसमो परिच्छेदो

अट्ठारसमो परिच्छेदो

एकूनवीसतिमो परिच्छेदो

वीसतिमो परिच्छेदो

एकवीसतिमो परिच्छेदो

द्वावीसतिमो परिच्छेदो

तेवीसतिमो परिच्छेदो

चतुवीसतिमो परिच्छेदो

पञ्चवीसतिमो परिच्छेदो

छब्बीसतिमो परिच्छेदो

सत्तवीसतिमो परिच्छेदो

अट्ठवीसतिमो परिच्छेदो

एकूनतिंसतिमो परिच्छेदो

सुद्धि-पण्णं

पिट्ठे	तन्तियं	असुद्ध-पाठा	सुद्ध पाठा
५	७	अरहत्त	अरहत्तं
५	१०	भूमि विभागेन	भूमि-विभागेन
१४	१६	(२)	(५)
१५	१७	(३)	(६)
१६	१०	तता परं वसाभूतं, अहारत्तं	ततो परं वसीभूतं, अहोरत्तं
२६	२	-मूमियं	भूमियं
२६	११	कामसुतियं	कामसुगतियं
३७	११	अहोरिकं	अहिरिकं
४६	११	पोतिचकग्गता	पोतिचेकग्गता
५०	१२,२०	२६५, १६८	३६५, ३६८
५२	६	अनोपप्पं	अनोतप्पं
५७	५	ति चतुक्क	ति-चतुक्क
६८	१०	यवालम्बं	यमालम्बं
६८	१३	वामंसाधिपति	वीमंसाधिपति
६६	१०	४६६	५६६
७१	७	ञाणन	ञाणेन
७३	१६	८०८	६०८
७६	२२	घीतराव	धीतराव
८०	८	–तिन्नं	–भिन्नं
८२	३	नवता हाया	नवताहाया
८३	१७	ादसा	द्वादसा
६६	५	–कौसलत्थाय	कोसलत्थाय

१००	२०	नास–	नाम–
१०१	६	६६३	८६३
१०४	६	४९४	८९४
१०६	५	अलोककसिणं	आलोककसिणं
१०७	१	ब्रह्मविहारा	आरुप्पा
१११	१३	९४३	९५५
१११	१६	पटिञ्चसमुप्पान-	पटिञ्चसमुप्पाद-
११४	५	सम्मन	सम्मसनं
११६	८	पटिपद-	पटिपदा
१२३	३	सापादिसेस	सोपादिसेस
१२३	४	२०५८	१०५८
१३२	७	अञ्चोपचारिमं	मञ्चोपचारिमं
१३२	९	मञ्चोपपचारिमं	मञ्चोपचारिमं

—०—

परमत्थ-विनिच्छयो

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

परमत्थ-विनिच्छयो

पठमो परिच्छेदो

चित्त-विभागो

गन्थारम्भ-कथा

B.1. वन्दित्वा वन्दनेय्यानं, उत्तमं रतनत्तयं।
पवक्खामि समासेन, परमत्थ-विनिच्छयं ॥१॥

१. सरूप-सङ्गह-कथा

(१) परमत्थ-उद्देसो

R.53. चित्तं चेतसिकं रूपं, निब्बानं ति निरुत्तरो।
चतुधा देसयी धम्मे, चतुसच्चप्पकासनो ॥२॥

चित्तमेकूननवुति-विधं तत्थ विभावये।
एकनवुति-विधं वा, एकवीससतं पि वा ॥३॥

द्वेपञ्ञास सरूपेन, धम्मा चेतसिका मता।
चित्तुप्पादवसा भिन्ना, सम्पयोगानुसारतो ॥४॥

अट्ठवीसविधं रूपं, भूतोपादाय-भेदतो।
दुविधं, रूपरूपं तु, अट्ठारसविधं भवे ॥५॥

निब्बानं पन दीपेन्ति, असङ्खतं अनुत्तरं।
अत्थ-नाम-वसा द्वेधा, पञ्ञत्ती ति पवुच्चति ॥६॥

तेसं दानि पवक्खामि, विभागं तु यथाक्कमं।
चतुधा परमत्थानं, द्विधा पञ्ञत्तिया कथं ? ॥७॥

B.2. कुसलादि-विभागेन, तत्थ चित्तं चतुब्बिधं।
तथा भूमि-विभागेन, कामभूमादितो कथं ? ॥८॥

२. कुसलचित्त-कथा

(१) कामावचर-कुसलचित्त-कथा

सोमनस्स-सहगतं, उपेक्खा-सहितं तथा।
ञाणेन सम्पयुत्तं च, विप्पयुत्तं ति भेदितं ॥९॥

असङ्खारं ससङ्खारं, इति भिन्नं पुनद्वधा।
कामावचर-कुसलं, कामे सुगति-साधकं ॥१०॥

(२) रूपावचर-कुसलचित्त-कथा

तक्क-चार-पीति-सुख-चित्तस्सेकग्गता-युतं।
पठमज्झान-कुसलं, पञ्चङ्गिकं उदाहटं ॥११॥

वितक्क-हीनं दुतियं, झानं तु चतुरङ्गिकं।
विचार-हीनं ततियं, झानं पन तिवङ्गिकं ॥१२॥

पीति-हीनं चतुत्थं च, उपेक्खेग्गता-युतं।
पञ्चमं च पकासेन्ति, उभयं पि दुवङ्गिकं ॥१३॥

एवं झानङ्ग-भेदेन, चित्तं पञ्चविधं भवे।
रूपावचर-कुसलं, रूपभूमि-पवत्तकं ॥१४॥

(३) अरूपावचर-कुसलचित्त-कथा

आकासानञ्चायतनं, कुसलं पठमं भवे।
विञ्ञाणञ्चायतनं ति, दुतियं ततियं तथा ॥१५॥

आकिञ्चञ्ञायतनं तु, चतुत्थं पन मानसं।
नेवसञ्ञानासञ्ञायतनं चेति चतुब्बिधं ॥१६॥

आरुप्पकुसलं नाम, उपेक्खेकग्गता-युतं।
दुवङ्गिकमिदं सब्बं, आरुप्पभव-साधकं ॥१७॥

(४) लोकुत्तर-कुसलचित्त-कथा

K.54 सोत्तापत्तिमग्ग-चित्तं, पठमानुत्तरं तथा।
एकदागामि-अनागामि, अरहत्त ति सब्बथा ॥१८॥

चतुधा मग्गभेदेन, झानभेदेन पञ्चधा।
वीसतापरियापन्न-कुसलं द्वयमिस्सितं[1] ॥१९॥

इत्थं भूमि विभागेन, कुसलं तु चतुब्बिधं।
एकवीसा पि बावीसं, सत्तंतिस विधं पि वा ॥२०॥

३. अकुसलचित्त-कथा

(१) लोभमूलक-चित्त-कथा

B.3 सोमनस्स-सहगतं, उपेक्खासहितं तथा।
दिट्ठिगतसम्पयुत्तं, विप्पयुत्तं ति भेदितं ॥२१॥

असङ्खारं ससङ्खारं इति, भिन्नं पुन अट्ठधा।
लोभमूलं पकासेन्ति, लोभ-मोह-द्विहेतुकं ॥२२॥

(२) दोस-मोह-मूलक-चित्त-कथा

दोमनस्स-सहगतं, पटिघेन समायुतं।
असङ्खारं ससङ्खारं, इति भिन्नं द्विधा पन ॥२३॥

दोसमूलं पकासेन्ति, दोस-मोह-द्विहेतुकं।
विचिकिच्छा-सहगतं, उद्धच्चसहितं ति च ॥२४॥

---

१. द्वयनिस्सितं-रो०।

उपेक्खा-वेदनायुत्तं, मोमूहं दुविधं पन।
मोहमूलं पकासेन्ति, मोहनेवेकहेतुकं ॥२५॥

द्वादसाकुसला नाम, चतुरापायसाधका।
एते सुगतियं चापि, विपत्ति-फल-दायका ॥२६॥

४. अहेतुकचित्त-कथा

(१) कुसल-विपाक-क्रिया-चित्तानि

चक्खु-सोत-घान-जिव्हा-कायविञ्ञाण-नामका।
पञ्च-विञ्ञाण-युगला, युगलं सम्पटिच्छनं ॥२७॥

सन्तीरण-द्वयं-चेव, उपेक्खा-सहितं तथा।
पुञ्ञापुञ्ञवसेनेव, विपाका दुविधा ठिता ॥२८॥

उपेक्खा-सहिता तत्थ, मानसा द्वादसेरिता।
काय-विञ्ञाण-युगलं, सुख-दुक्ख-युतं कमा[1] ॥२९॥

सोमनस्स-सहगतं, यं सन्तीरण-मानसं।
तं पुञ्ञ-पाकं एवाहु, पाप-पाकं न विज्जति ॥३०॥

पञ्चद्वार-मनोद्वार-वसेन दुविधं पन।
उपेक्खा-वेदना-युत्तं, क्रियावज्जन-नामकं ॥३१॥

सोमनस्स-सहगतं, हसितुप्पाद-मानसं।
क्रियाजवनमिच्चेवं, तिविधाहेतुक-क्रिया ॥३२॥

अट्ठेव पुञ्ञ-पाकानि, पाप-पाकानि सत्तधा।
क्रियाचित्तानि तीणी ति, अट्ठारस अहेतुका ॥३३॥

५. सहेतुक-कुसल-विपाक-क्रिया-चित्त-कथा

B.4 सपुञ्ञेहि समाना च, महापाक-महाक्रिया।
महग्गत-क्रिया-पाका, फल-चित्तानि च कमा ॥३४॥

---

१. मता—रो.

इत्थमेकूननवुति, विधं चित्तं भवे तथा।
एकनवुति विधं वा, एकवीससतं पि वा ॥३५॥

६. चत्तालीस-विध-लोकुत्तरचित्त-कथा

तक्कचारपीतिसुख-चित्तस्सेकग्गता-युतं ।
सोतापत्तिमग्गचित्तं, पठमज्झानिकं मतं ॥३६॥

दुतियं तक्कतो हीनं, ततियं तु विचारतो।
चतुत्थं पीतितो हीनं, उपेक्खेग्गता-युतं ॥३७॥

पञ्चमं ति, च पञ्चेते, पठमानुत्तरा मता।
दिट्ठि-कङ्खा-सीलब्बत,-परामासप्पहायिनो ॥३८॥

R.55 तथेव सकदागामि-मग्गचित्तं च पञ्चधा।
राग-दोस-मोहत्तय-तनुत्तकरमीरितं ॥३९॥

कामदोससमुग्घात-करं निरवसेसतो।
ततियानुत्तरं-चापि, कुसलं पञ्चधा तथा ॥४०॥

रूपरागारूपराग-मानुद्धच्चापि चापरा।
अविज्जा चेति पञ्चुद्धं,-भागियानमसेसतो ॥४१॥

सञ्योजनानं सेसानं, समुग्घातकरं परं।
चतुत्थानुत्तरं मग्ग,-चित्तं पञ्चविधं ति च ॥४२॥

चत्तारि पञ्चकानेव, मग्गेसु च फलेसु च।
सेसानि चेकासीतीति, 'एकवीससतं भवे ॥४३॥

लोकुत्तरानं अट्ठन्नं, इच्चेवं पञ्चधा पुन।
झानङ्ग-मग्ग-बोज्झङ्ग-विभागाय यथारहं ॥४४॥

पादकज्झानं' 'अट्ठ-झानं अज्झासयो तथा।
वुट्ठानगामिनी चेव, नियामेति विपस्सना ति ॥४५॥

इति चित्तविभागे सरूप-सङ्गह-कथा निट्ठिता।
पठमो परिच्छेदो।

१-१.. मामट्ठ—म.

दुतियो परिच्छेदो

पकिण्णक-कथा

(१) चित्तुद्देसो

B.5. कुसलानेकवीसेव, द्वादसाकुसलानि च।
छत्तिंसति विपाकानि, क्रियाचित्तानि वीसति ॥४६॥

(२) भूमिवसेन-चित्त-गणना

कामेसु चतुपञ्ञास, रूपेसु दसपञ्च च।
द्वादसारुप्पचित्तानि, अट्ठानुत्तरमानसा ॥४७॥

कामे तेवीस पाकानि, पुञ्ञापुञ्ञानि वीसति।
एकादस क्रिया चेति, चतुपञ्ञास सब्बथा ॥४८॥

(३) पुञ्ञ-पाकादिवसेन चित्त-कथा

पुञ्ञ-पाक-क्रिया-भेदा, तयो रूपेसु पञ्चका।
आरुप्पे ति चतुक्कानि, सत्तवीस महग्गता ॥४९॥

चतुमग्गफलानं तु, वसेनट्ठ पि झानतो।
दसोभयं पि मिस्सेत्वा,[1] तालीसानुत्तरा सियुं ॥५०॥

पुञ्ञ-पाक-क्रिया पापा, सन्ति कामे, महग्गते।
पापं नत्थि, क्रिया पापा, न विज्जन्ति अनुत्तरे ॥५१॥

---

१. विमिस्सित्वा—रो०

पापाहेतुकमुत्तानि, अनवज्जानि सब्बथा।
एकूनसट्ठि चित्तानि, पुञ्ञ-पाक-क्रिया-वसा ॥५२॥

कम्मचित्तानि तेत्तिंस, पुञ्ञापुञ्ञानि सब्बथा।
छत्तिंस तेसं पाकानि, क्रिया वीस न चोभयं ॥५३॥

(४) पञ्चविञ्ञाण-मनोधातादिवसेन चित्त-कथा

चक्खुविञ्ञाण-धातादि, पञ्चविञ्ञाण-नामका।
पञ्चद्वारावज्जनं च, दुविधं सम्पटिच्छनं ॥५४॥

मनोधातुत्तयं नाम, छसत्तति ततो परे।
मनोविञ्ञाण-धातू ति, सत्तधा धातु-भेदतो ॥५५॥

मनोविञ्ञाणधातुं च, मनोधातुत्तयं तथा।
कत्वा मनोविञ्ञाणं ति, छविञ्ञाणा पकित्तिता ॥५६॥

(५) किच्चसाधनवसेन चित्त-कथा

R.56. आवज्जनं दस्सनं च, सवनं घायनं तथा।
सायनं फुसनं चेव, सम्पटिच्छन-तीरणं ॥५७॥

B.6. वोट्ठब्बनं च जवनं, तदारम्मण-नामकं।
भवङ्गं चुति सन्धी ति, चित्तं चुद्दसधा ठितं ॥५८॥

(६) जवनवसेन चित्तकथा

आवज्जनादयो द्वे द्वे, युगा सत्त यथाक्कमं।
तीणि तीरणचित्तानि, एकं वोट्ठब्बनं मतं ॥५९॥

कुसलाकुसला सब्बे, फला चावज्जनं विना।
क्रिया च पञ्च-पञ्ञास, जवनं ति पवुच्चरे ॥६०॥

(७) तदारम्मणवसेन चित्तकथा

सन्तीरण-महापाका, - तदारम्मण-नामका ।
एकादस पवत्तन्ति, जवनारम्मणे यतो ॥६१॥

(८) चुति-सन्धादिवसेन चित्तकथा

महग्गत-महापाका, उपेक्खातीरणद्वयं ।
चुति-सन्धि-भवङ्गानि, चित्तानेकूनवीसति ॥६२॥

(९) किच्चट्ठानवसेन चित्तकथा

जवनावज्जनादीनि, वोट्ठब्बसुखतीरणा ।
महग्गत-महापाका, उपेक्खातीरणा ति च ॥६३॥

अट्ठसट्ठि तथा द्वे च, नवट्ठ द्वे यथाक्कमं ।
एक-द्वि-ति-चतु-पञ्च, किच्चट्ठानानि निद्दिसे ॥६४॥

(१०) रूपादिजननवसेन चित्तकथा

रूपपाका महापाका, मनोधातुं च तीरणं ।
रूपं जनेन्ति, एकूनवीसति नेतरद्वयं ॥६५॥

अभिञ्ञावज्जिता सब्बे, अप्पनाजवना पन ।
रूपं जनेन्ति छब्बीस, पणामेन्तिरियापथं ॥६६॥

अभिञ्ञाद्वयवोट्ठब्ब-परित्तजवना पन ।
द्वत्तिंस रूपविञ्ञत्ति, इरियापथ-साधका ॥६७॥

पञ्चविञ्ञाणमारूप्प-विपाका सब्बसन्धियो ।
चुति खीणासवस्सेति, सोळसेतेन किञ्चपि ॥६८॥

रूपं जनेन्ति चित्तानि, सत्तसत्तति सब्बथा ।
अट्ठपञ्ञास चित्तानि, पणामेन्तिरियापथं ॥६९॥

B.7. द्वत्तिंस चतुविञ्ञत्ति, समुट्ठापेन्ति मानसा।
न जनेन्ति तदस्सेकं,[1] यथा वुत्तानि सोळस ॥७०॥

सोमनस्ससहगता, परित्तजवना पन।
हसनं पि जनेन्ती ति, चतुकिच्चानि तेरस ॥७१॥

सब्बं पि पञ्चवोकारे, किच्चमेतं पकासितं।
आरुप्पेन सब्बं पि, रूपायत्तं न विज्जति ॥७२॥

असञ्ञीनं तु सब्बानि, चित्तानेव न लब्भरे।
रूपक्खन्धो वा तेसं तु, अत्तभावो ति वुच्चति ॥७३॥

(११) पटिसन्धिदानवसेन चित्तकथा

पाणातिपातथेय्यादि-वसेनोपचितं पन।
उद्धच्चरहितापुञ्ञं, चतुरापायभूमियं ॥७४॥

दत्वा सन्धि पवत्तेतु, पञ्चवोकारभूमियं।
उद्धच्चसहितं चापि, सत्तपाकानि पच्चति ॥७५॥

दानसीलादिभेदेन, पवत्तं कुसलं पन।
कामे मानसमुक्कट्ठं, चतुक्कं तु तिहेतुकं ॥७६॥

दत्वा तिहेतुकं सन्धि, कामे सुगतियं पन।
सोळस पुञ्ञ-पाकानि, पवत्तेतु विपच्चति ॥७७॥

तिहेतुकोमकं पुञ्ञं, उक्कट्ठं च द्विहेतुकं।
दत्वा द्विहेतुकं सन्धिं, कामे सुगतियं तथा ॥७८॥

R.57. पवत्ते पन ञाणेन, सम्पयुत्तं विवज्जिय।
द्वादस पुञ्ञपाकानि, विपच्चति यथारहं ॥७९॥

द्विहेतुकोमकं पुञ्ञं, पटिसन्धिमहेतुकं।
देति मानुसके चेव, विनिपातासुरे तथा ॥८०॥

१. तासं—रो०

अट्ठाहेतुकपाकानि, पवत्तेतु विपच्चरे ।
चत्तारि पि चतुक्कानि, पञ्चवोकारभूमियं ॥८१॥

B.8. भावनामय-पुञ्ञं तु, महग्गतं अनुत्तरं ।
यथाभूमिनियामेन, देति पाकं यथासकं ॥८२॥

कटत्तारूपपाकानि, पञ्चवोकारभूमियं ।
आरुप्पानुत्तरे पाकं, तथारूपमसञ्ञिसु ॥८३॥

पुञ्ञापुञ्ञानि कम्मानि, तेत्तिसा पि च सब्बथा ।
सञ्जनेन्ति यथायोगं, पटिसन्धि-पवत्तियं ॥८४॥

इति चित्तविभागे पकिण्णककथा निट्ठिता ।

दुतियो परिच्छेदो ।

ततियो परिच्छेदो

वीथिसङ्गह-कथा

(१) वत्थु-उद्देसो

चक्खु-सोत-घान-जिह्वा, - कायायतन-पञ्चधा ।
पसादा हदयं चेति, छ वत्थूनि विनिद्दिसे ॥८५॥

(२) द्वार-उद्देसो

चक्खु-सोत-घान-जिह्वा, कायद्वारं च पञ्चधा ।
मनोद्वारं भवङ्गं ति, छ द्वारा चित्तवीथिया ॥८६॥

(३) आरम्मण-उद्देसो

रूप-सद्द-गन्ध-रस, - फोट्ठब्बा पञ्च गोचरा ।
धम्मारम्मण-पञ्ञत्ति, छ द्वारारम्मणक्कमा ॥८७॥

निमित्त-गति-कम्मानि, कम्ममेवाथ गोचरा ।
पटिसन्धिभवङ्गानं, चुतिया च यथारहं ॥८८॥

मरणासन्नसत्तस्स, यथोपट्ठित-गोचरं ।
छ द्वारेसु तमारब्भ, पटिसन्धि भवन्तरे ॥८९॥

(४) पञ्चद्वार-मनोद्वार-वीथि-कथा

एकचित्तक्खणा होति, यावजीवं ततो परं ।
भवङ्गपरियोसाने, चुतिचेकक्खणो भवे ॥९०॥

दुहेताहेतु-चुतिया, कामावचर-सन्धियो ।
तिहेतुकाम-चुतिया, सब्बापि पटिसन्धियो ॥९१॥

B.9. रूपावचर-चुतिया, सहेतुपटिसन्धियो ।
आरुप्पतोपरि कामे, तत्थ चापि तिहेतुका ॥९२॥

पटिसन्धि-भवङ्गं च, एकमेवेक-जातियं ।
चुतिचारम्मणं चस्स, एवमेव यथारहं ॥९३॥

रूपादारम्मणे चक्खुप्पसादादिम्हि घट्टिते ।
मज्झे भवङ्गं छिन्दित्वा, वीथिनाम पवत्तति ॥९४॥

आवज्जपञ्चविञ्ञाण-सम्पटिच्छनतीरणा ।
वोट्ठब्बकामजवन - तदारम्मणनामका ॥९५॥

सत्तेव ठान-सङ्खेपा, पञ्चद्वारिक-मानसा ।
चतुपञ्ञास सब्बे पि, वित्थारेन सरूपतो ॥९६॥

आवज्ज-सब्ब-जवन, - तदारम्मण-नामका ।
सत्तसट्ठिसरूपेन, मनोद्वारिक-मानसा ॥९७॥

R.58. इट्ठे आरम्मणे होन्ति, पुञ्ञपाकानि सब्बथा ।
अनिट्ठे पाप-पाकानि, नियमोयं पकासितो ॥९८॥

तत्थापि अतिइट्ठम्हि, तदारम्मणतीरणं ।
सोमनस्सयुतं इट्ठ,-मज्झत्तम्हि उपेक्खितं ॥९९॥

(२) विजाननवसेन आरम्मण-कथा

गोचरे ति परित्तम्हि, अतिअप्पायुके पन ।
भवङ्गमेव चलति, मोघवारो ति सो कतो ॥१००॥

वोट्ठब्बनं परित्तम्हि, द्वत्तिक्खत्तुं पवत्तति ।
ततो भवङ्ग-पातो व, सो पि मोघो ति वुच्चति ॥१०१॥

जवनं च महन्तम्हि, जवित्वान ततो परं।
न सम्भोति तदालम्बं, सो पि मोघो ति वुच्चति ॥१०२॥

गोचरे ति महन्तम्हि, अति-दीघायुके पन।
सम्भोति च तदालम्बं, सम्पन्नो ति वुच्चति ॥१०३॥

गोचरे ति महन्तम्हि, तदारम्मण-सम्भवो।
पञ्चद्वारे मनोद्वारे, विभूते पन गोचरे ॥१०४॥

B.10. कामावचरसत्तानं, कामाचर-गोचरे।
परित्तजवनेस्वेव, तदारम्मणमुद्दिसे ॥१०५॥

नातितिक्खे नातिदीघे, नातितेजुस्सदे जवे।
सममन्दप्पवत्तम्हि, तदारम्मणमिच्छितं ॥१०६॥

सुखोपेतं तदालम्बं, उपेक्खाक्रियतो परं।
न होतुपेक्खासहितं, सुखित-क्रियतो तथा ॥१०७॥

न होति दोमनस्सम्हा, सोमनस्सिक-मानसं।
तदरम्मणमञ्ञं च, भवङ्गं चुति वा तथा ॥१०८॥

रञ्जनादिवसेनेत्थ, जवनाकुसलं भवे।
कुसलं पन सम्भोति, सद्धा-पञ्ञादि-सम्भवे ॥१०९॥

(३) अप्पनावीथि-कथा

तदेववीतरागानं, क्रियानाम पवुच्चति।
अविपाकत्तं आपन्नं, वट्टमूलपरिक्खया ॥११०॥

अप्पनाजवनं सेसं, महग्गतमनुत्तरं।
छब्बीसति यथायोगं, अप्पनावीथियं भवे ॥१११॥

परिकम्मं करोन्तस्स, कसिणादिकगोचरे।
सुसमाहित-चित्तस्स, उपचार-समाधिना ॥११२॥

परिकम्मोपचारोनुलोम-गोत्रभूतो परं।
पञ्चमं वा चतुत्थं वा, जवनं होति अप्पना ॥११३॥

पुथुज्जनानं सेक्खानं, कामपुञ्ञ-तिहेतुतो।
तिहेतुकामक्रियो, वीतरागान-अप्पना ॥११४॥

तत्रापि सुखित-जवं, सुखित-द्वयतो परं।
उपेक्खितम्हा सम्भोति, उपेक्खेकग्गतायुतं ॥११५॥

पञ्च वारे छ वा सत्त, परित्तजवनं भवे।
सकिं द्वे वा तदालम्बं, सकिं आवज्जनादयो ॥११६॥

अप्पना-जवनं चेकं, पठमुप्पत्तियं पन।
तता परं वसाभूतं, अहोरत्तं पवत्तति ॥११७॥

(क) निरोधक्खणे जवन-कथा

B.11. सकिं द्वे-वा निरोधस्स, समापत्तिक्खणे पन।
चतुत्थारुप्पजवनं, ततो चित्तं निरुज्झति ॥११८॥

निरोधा वुट्ठहन्तस्स, उपरिट्ठ-फल-द्वयं।
पञ्चाभिञ्ञा तथा मग्गा, एकचित्तक्खणा मता ॥११९॥

R.59. फलमेकद्वयं तथा, तिस्सो वा मग्गवीथियं।
समापत्तिक्खणे तं पि, अहोरत्तं पवत्तति ॥१२०॥

(५) भूमिवीथिवसेन लाभालाभ-कथा

पञ्चद्वारे न लब्भन्ति, लोकुत्तर-महग्गता।
वीथिमुत्तमनोधातु, पञ्च चित्तानि अन्तिमे ॥१२१॥

---

१. सुखितं च—रो० पा०

परित्तानेव सब्बानि, पञ्चद्वारेसु सम्भवा।
मनोद्वारम्हि वोट्ठब्ब - तदालम्ब-जवा सियुं ॥१२२॥

घान-जिह्वा-काय-वीथि, तदारम्मणमेव च।
रूपे नत्थि, तथारूपे, चक्खु-सोता पि वीथियो ॥१२३॥

सब्बा पि वीथियो कामे, रूपे तिस्सो पकासिता।
एका वीथिपनारूपे, नत्थासञ्ञीसु काचि पि ॥१२४॥

सत्तापि[1] वीथि चित्तानि, कामे रूपे छ सम्भवा।
अरूपे द्वे मनोद्वारा-वज्जनं जवनं ति वा ति ॥१२५॥

इति चित्तविभागे वीथिसङ्गह-कथा निट्ठिता।

ततियो परिच्छेदो।

---

१. सब्बा पि० रो० पा०

चतुत्थो परिच्छेदो

१. वीथि-परिकम्म-कथा

(१) आवज्जनादिक्कम-कथा

पठमावज्जनं पञ्च-दसन्नं परतो भवे।
दुतियावज्जनं होति, एकवीसतितो परं ॥१२६॥

B.12. एकम्हा पञ्चविञ्ञाणं, पञ्चम्हा सम्पटिच्छनं।
सुख-सन्तीरणं होति, पञ्चवीसतितो परं ॥१२७॥

सत्ततिसतितो होति, उपेक्खातीरणद्वयं।
वोट्ठब्बनसरूपानं, द्विन्नं कामजवा परं ॥१२८॥

मग्गाभिञ्ञा परं द्विन्नं, तिण्णन्नं लोकियप्पना।
फला चतुन्नं, पञ्चन्नं, उपरिट्ठफलं-द्वयं ॥१२९॥

भवन्ति चत्तालीसम्हा, सुखपाका द्विहेतुका।
तथेक-चत्तालीसम्हा, उपेक्खाय समायुता ॥१३०॥

होन्ति सत्ततितो कामे, सुखपाका तिहेतुका।
द्वासत्ततिम्हा जायन्ति, उपेक्खासहिता पन ॥१३१॥

एकूनसट्ठितो रूप-पाका पाका अरूपिनो।
कामट्ठचत्तालीसम्हा, तथेक-द्वि-ति-हीनतो ॥१३२॥

पुब्बसङ्गहं इच्चेवं, विगणेत्वा विचक्खणो।
परसङ्गह-संख्यापि, विभावेय्य विसारदो ॥१३३॥

(२) परसङ्गह-कथा

पञ्चद्वारावज्जनतो, दस चित्तानि दीपये।
सेसावज्जनतो पञ्च,-चत्तालीसं ति भासितं ॥१३४॥

पञ्चविञ्ञाणतो पाप-विपाका सम्पटिच्छना।
परमेकं द्वयं पुञ्ञ, - विपाका सम्पटिच्छना ॥१३५॥

सन्तीरणा द्विहेतुम्हा, पाका द्वादस जायरे।
तिहेतु-कामपाकम्हा, एकवीसति लब्भरे ॥१३६॥

रूपावचर-पाकम्हा, परमेकूनवीसति।
नवद्वारूप-पाकम्हा, सत्त छापि यथाक्कमं ॥१३७॥

R.60. पटिघम्हा तु सत्तेव, सितम्हा तेरसेरिता।
पाप-पुञ्ञ-द्विहेतुम्हा, एकवीसति भावये ॥१३८॥

B.13. द्विहेतु-काम-क्रियतो, अट्ठारस उपेक्खका।
सत्तरस सुखोपेता, विभावेय्य विचक्खणो ॥१३९॥

काम-पुञ्ञ-तिहेतुम्हा, तेत्तिसेव उपेक्खका।
तेपञ्ञास सुखोपेता, भवन्ती ति पकासितं ॥१४०॥

तिहेतु-काम-क्रियतो, चतुवीसतिपेक्खका।
सुखितम्हा तु दीपेय्य, पञ्चवीसति पण्डितो ॥१४१॥

दसरूपजवम्हेकादस-द्वादस-तेरस।
यथाक्कमं पञ्चदस, आरुप्पा परिदीपये ॥१४२॥

फलम्हा चुद्दसेवाहु, मग्गम्हा सकं फलं।
परं[1] सङ्गहमिच्चेवं, विगणेय्य विसारदो ॥१४३॥

पुब्बापर-समोधानं इति वुत्वा ततो परं।
वत्थु-वीथि-समोधानं, यथा-सम्भवमुद्दिसे ॥१४४॥

१. परि—रो.

(३) वत्थु-वीथि-समोधान-कथा

पञ्चवत्थूनि निस्साय, कमतो पञ्च मानसा।
तेत्तिंस पन निस्साय, हदयं मानसा सियुं ॥१४५॥

काम-पाक-मनोधातु-हसितुप्पाद-मानसा।
दोसमूलानि मग्गो च, रूपज्झाना व सब्बथा ॥१४६॥

दसावसेसापुञ्ञानि, काम-पुञ्ञ-महाक्रिया।
वोट्ठब्बारूप-जवनं, सत्त लोकुत्तरानि च ॥१४७॥

द्वेचत्तालीस चित्तानि, पञ्च वोकार-भूमियं।
निस्साय हदयं होन्ति, अरूपे निस्सयं विना ॥१४८॥

आरुप्प-पाका चत्तारो, अनिस्साये ति सब्बथा।
वित्थारेन अट्ठधा भिन्नं, सङ्खेपा तिविधं भवे ॥१४९॥

तेचत्तालीस निस्साय, अनिस्साय चतुब्बिधं।
निस्सितानिस्सिता सेसा, द्वेचत्तालीस मानसा ॥१५०॥

(४) वीथि-समोधान-कथा

पञ्च चित्तप्पना होन्ति, कमेनेकेक-वोथियं।
मनोधातु-तिकं नाम, पञ्च-द्वारिकमीरितं ॥१५१॥

B.14. सुखतीरण-वोट्ठब्ब-परित्त-जवना पन।
एकतिंसा पि जायन्ते, छसु वीथिसु सम्भवा ॥१५२॥

महापाका-पनट्ठा पि, उपेक्खा-तीरण-द्वयं।
छसु द्वारेसु जायन्ति, दस मुत्ता च वीथिया ॥१५३॥
चुति-सन्धि-भवङ्गानं, वसा पाका महग्गता।

नव वीथिविमुत्ता ति, दसधा वीथि सङ्गहो ॥१५४॥

एक-द्वारिक-चित्तानि, पञ्च-छ-द्वारिका तथा।
छ द्वारिक-विमुत्ता च, विमुत्ता ति च सब्बथा ॥१५५॥

छत्तिंस तथेकतिंस, दस चेव नवे ति च।
वुत्वा वीथि-समोधानं, गोचरं च समुद्दिसे ॥१५६॥

(५) गोचर-समोधान-कथा

कमतो पञ्च विञ्ञाणा, लोकुत्तर-महग्गता।
अभिञ्ञा-वज्जिता सब्बा, पञ्चतालीस मानसा ॥१५७॥

तथा सम्भवतो होन्ति, रूपादेकेक-गोचरा।
पञ्चगोचरमीरेन्ति, मनोधातुत्तिकं पन ॥१५८॥

सन्तीरण-महापाका, परित्तजवनानि च।
वोट्ठब्बनं अभिञ्ञा च, तेचत्तालीस सम्भवा ॥१५९॥

R.61. छारम्मणेसु होन्ती ति, अट्ठधा तिविधा पुन।
एकारम्मण-चित्तानि, पञ्च छारम्मणानि च ॥१६०॥

सङ्खेपा मानसा पञ्च-चत्तालीस तयो तथा।
तेचत्तालीस चेवेति, सत्तधा पि सियुं कथं ? ॥१६१॥

कामपाक-मनोधातु-हसितुप्पाद-मानसा।
पञ्चवीस यथायोगं, परित्तारम्मणा मता ॥१६२॥

कसिणुग्घाटिमाकासं, पठमारुप्प-मानसं।
तस्सेव नत्थि भावं तु, ततियारुप्पकं तथा ॥१६३॥

आलम्बित्वा पवत्तन्ति, आरुप्पा कमतो ततो।
दुतियं च चतुत्थं च, छ-महग्गत-गोचरा ॥१६४॥

B.15. अप्पमाण-समञ्ञा ते, निब्बाने पन गोचरे।
अट्ठ लोकुत्तरा धम्मा, नियमेन ववत्थिता[1] ॥१६५॥

---

१. पवत्तिता—रो०

कसिणासुभ-कोट्ठासे, आनापाने च योगिनो।
पटिभाग-निमित्तम्हि, अप्पमञ्ञानुयुञ्जतो ॥१६६॥

सत्त-पण्णत्तियं चेव, रूपज्झानं पवत्तति।
यथावुत्त-निमित्तम्हि, सेसमारुप्पकं ति च ॥१६७॥

अभिञ्ञावज्जिता एक-वीस महग्गता सब्बा।
सब्बे पण्णत्तिसङ्खाते, न वत्तब्बे पवत्तरे ॥१६८॥

जायन्ता कुसला ञाण-विप्पयुत्त-जवा तथा।
अप्पमाणं विना वीस, परित्तादीसु तीसु पि ॥१६९॥

तिहेतु काम-पुञ्ञानि, पुञ्ञाभिञ्ञा च पञ्चिमे।
चतूसु पि पवत्तन्ति, अरहत्त-द्वयं विना ॥१७०॥

क्रियाभिञ्ञा च बोद्धब्बं, क्रिया कामे तिहेतुका।
छ सब्बत्था पि होन्ती ति, सत्तधा मानसा ठिता ॥१७१॥

एक-ति-चतु-कोट्ठास, - गोचरा तिविधा पन।
समसट्ठि तथा वीस, कमेनेकादसेति च ॥१७२॥

पञ्च द्वारेसु पञ्चा पि, पच्चुपन्ना व गोचरा।
तेकालिका न वत्तब्बा, मनोद्वारे यथारहं ॥१७३॥

अज्झत्ता च बहिद्धा च, पञ्चद्वारेसु गोचरा।
मनोद्वारे न वत्तब्बा, नत्थि भावो पि लब्भति ॥१७४॥

पञ्चद्वारेसु पञ्चन्न-मेकमेको च गोचरो।
छापि आरम्मणा होन्ति, मनोद्वारम्हि सब्बथा ॥१७५॥

पञ्चद्वारेसु गहितं, तदञ्ञं पि च गोचरं।
मनोद्वारे ववत्थानं, गच्छती ति हि देसितं ॥१७६॥

B.16. अतीता वत्तमाना च, सम्भवा कामसन्धिया।
छ द्वार-गहिता होन्ति, तिविधा ते पि गोचरा ॥१७७॥

कम्मनिमित्तमेवेकं, मनोद्वारे उपट्ठितं।
न वत्तब्बं अतीतं च, धम्मारम्मणसङ्गहं ॥१७८॥

आलम्बित्वा यथायोगं, पटिसन्धि-महग्गता।
अन्ते चुति भवे मज्झे, भवङ्गं पि पवत्तती ति ॥१७९॥

इति चित्त विभागे वीथि-परिकम्मकथा निट्ठिता।

चतुत्थो परिच्छेदो।

पञ्चमो परिच्छेदो

१. भूमि-पुग्गल-कथा

१. भूमि-कथा

(१) अपायभूमि-कथा

R.62. इतो परं पवक्खामि, भूमिपुग्गल-भेदतो।
चित्तानं पन सब्बेसं, कमतो सङ्गहं कथं ॥१८०॥

निरयं च तिरच्छान-योनि-पेतासुरा तथा।
चतुरापायभूमी ति, कामे दुग्गतियो मता ॥१८१॥

(२) देव-मनुस्स-भूमि-कथा

चातु-महाराजिका च, तावतिंसा च यामका।
तुसिता चेव निम्मान-रतिनो वसवत्तिनो ॥१८२॥

(३) कामसुगति-भूमि-कथा

छट्ठे ते देवलोका च, मानवा ति च सत्तधा।
कामसुगतियो चेका-दसधा कामभूमियो ॥१८३॥

(४) रूपावचरभूमि-कथा

ब्रह्मानं पारिसज्जा च, तथा ब्रह्मपुरोहिता।
महाब्रह्मा च तिविधा, पठमज्झान-भूमियो ॥१८४॥

परित्ताभाप्पमाणाभा, तथेवाभस्सरा ति च।
दुतियज्झान-भूमि च, तिविधा व पकासिता ॥१८५॥

परित्तसुभाप्पमाणा, सुभा च सुभकिण्हका।
तिविधा पि पवुच्चन्ति, ततियज्झान-भूमियो ॥१८६॥

B.17. वेहप्फला असञ्ञी च, सुद्धावासा च पञ्चधा।
इच्चेता पन सत्ता पि, चतुत्थज्झान-भूमियो ॥१८७॥

अविहा च अतप्पा च, सुदस्सा च सुदस्सिनो।
अकनिट्ठा ति पञ्चेते, सुद्धावासा पकासिता ॥१८८॥

इति सोळसधा भिन्ना, ब्रह्मलोका पवुच्चरे।
रूपि-ब्रह्मानमावासा, रूपावचर-भूमियो ॥१८९॥

(५) अरूपभूमि-कथा

आकासानञ्चायतन, - नामादीहि पकासिता।
अरूपी-ब्रह्मलोका च, चतुधारूप-भूमियो ॥१९०॥

(६) अनुत्तरभूमि-कथा

सोतापन्नादिभेदेन, चतुधानुत्तरा मता।
पञ्चतिंस पनिच्चेवं, सब्बथा पि च भूमियो ॥१९१॥

(७) कामसुगतिभूमि-पटिसन्धि-कथा

जायन्ति चतुरापाये, पापपाकाय सन्धिया।
कामावचर-देवेसु, महापाकेहि जायरे ॥१९२॥

अहेतुका पुञ्ञपाका-हेतुकेन तु जायरे।
भुम्मदेव-मनुस्सेसु, महापाकेहि चेतरे ॥१९३॥

(८) रूपारूपभूमि-पटिसन्धि-कथा

विपाकं पठमज्झानं, पठमज्झान-भूमियं।
दुतियं ततियं चेव, दुतियज्झान-भूमियं ॥१९४॥

ततियम्हि चतुत्थं तु, चतुत्थम्हि च पञ्चमं।
आरूप्पा च कमेनेव, आरुप्पे होन्ति सन्धियो ॥१९५॥

(९) अपायभूमि-गमन-कथा

काय-वाचा-मनोद्वारे, कम्मं पाण-वधादिकं।
कत्वा पापकचित्तेहि, जायन्तापायभूमियं ॥१९६॥

(१०) कामसुगतिभूमि-गमन-कथा

काय-वाचा-मनोद्वारे, दानं सीलं च भावनं।
कामपुञ्ञेहि कत्वान, कामसुतियं सियुं ॥१९७॥

(११) रूपारूपभूमि-गमन-कथा

परित्तं मज्झिमं झानं, पणीतं च यथाक्कमं।
भावेत्वा तिविधा होन्ति, तीसु भूमीसु योगिनो ॥१९८॥

वेहप्फलेसु जायन्ति, भावेत्वा पञ्चमं तथा।
सञ्ञाविरागतं चेव, भावेत्वासञ्ञि-भूमियं ॥१९९॥

B.18. सुद्धावासेसु जायन्ति, अनागामिक-पुग्गला।
आरुप्पानि च भावेत्वा, अरूपेसु यथाक्कमं ॥२००॥

(१२) मग्गफल-लाभ-कथा

R.63. लोकुत्तरं तु भावेत्वा, यथासकं अनन्तरं।
समापत्तिक्खणे चेव, अप्पेति फल-मानसं ॥२०१॥

(१३) चुति-गति-कथा

अपायम्हा चुता सत्ता, कामधातुम्हि जायरे।
सब्बट्ठानेसु जायन्ति, कामसुगतितो चुता ॥२०२॥

चुता जायन्ति रूपम्हा, सब्बत्थापाय वज्जिते।
कामसुगतियं होन्ति, अरूपासञ्ञतो चुता ॥२०३॥

यथारूप-चुता होन्ति, तत्थेवोपरिमेव च।
वट्टमूल-समुच्छेदा, निब्बायन्ति अनासवा ॥२०४॥

सुद्धावासेस्वनागामि-पुग्गला वोपपज्जरे।
कामधातुम्हि जायन्ति, अनागामि-विवज्जिता ॥२०५॥

हेट्ठुपपत्तिब्रह्मानं, अरियानं न कत्थचि।
असञ्ञसत्तापायेसु, नत्थेवारियपुग्गला ॥२०६॥

वेहप्फले अकनिट्ठे, भवग्गे च पतिट्ठिता।
न पुनञ्ञत्थ जायन्ति, सब्बे अरियपुग्गला ॥२०७॥

छसु देवेस्वनागामी, वीतरागा न तिट्ठरे।
न चिरट्ठायिनो तत्थ, लोकिया पि च योगिनो ॥२०८॥

गिहिलिङ्गे न तिट्ठन्ति, मनुस्सेसु अनासवा।
पब्बज्जायं च भुम्मे च, ब्रह्मत्ते पि च तिट्ठरे ॥२०९॥

(१४) आयु-पमाण-कथा

यानि पञ्ञास-वस्सानि, मनुस्सानं सपिण्डितो[1]।
एको रत्तिदिवसेन, मासेको तिंस रत्तियो ॥२१०॥

द्वादसमासियो वस्सो, तेन पञ्च सतं भवे।
चातुमहाराजिकानं, पमाणमिदमायुनो ॥२११॥

---

१. सम्पिण्डितो—रो० पा०

B.19. तं नवुतिवस्ससत-सहस्सं पन पिण्डितं ।
गणनाय मनुस्सानं, चतुभागूपरूपरि ॥२१२॥

यं मनुस्सा वस्ससतं, तदेको दिवसो कतो ।
तेन वस्स-सहस्सायु, तावतिंसेसु देसितो ॥२१३॥

कोटित्तयं सट्ठिसत-सहस्सं चाधिकं भवे ।
गणनाय मनुस्सानं, तावतिंसेसु पिण्डितं ॥२१४॥

आयुप्पमाणमिच्चेवं, देवानं उपरूपरि ।
द्विक्खत्तुं द्विगुणं कत्वा, चतुभागं उदाहटं ॥२१५॥

गणनाय मनुस्सानं, तत्थ चुद्दस कोटियो ।
चत्तालीस सतहस्साधिका याम-भूमियं ॥२१६॥

तुसितानं पकासेन्ति, सत्त-पञ्ञास-कोटियो ।
सट्ठि सतसहस्सानि, वस्सानि अधिकानि च ॥२१७॥

निम्मानरति-देवानं, द्विसतं तिसं-कोटियो ।
चत्तालीस वस्स-सत-सहस्सानि च सब्बथा ॥२१८॥

नवकोटि सतञ्चेक-वीसतिवस्सकोटियो ।
सट्ठि-वस्स-सतसहस्साधिका वसवत्तिसु ॥२१९॥

कप्पस्स ततियो भागो, उपड्ढं च यथाक्कमं ।
कप्पेको द्वे च चत्तारो, अट्ठकप्पा च सोळस ॥२२०॥

द्वत्तिंसं चतुसट्ठी च, नवसु ब्रह्मभूमिसु ।
वेहप्फला असञ्ञी च, पञ्च-कप्प-सतायुका ॥२२१॥

कप्पसहस्सं द्वे चत्तारि, अट्ठ-सोळस चक्कमा ।
सहस्सानि च कप्पानं, सुद्धावासानमुद्दिसे ॥२२२॥

R.64. वीसकप्प-सहस्सानि, चत्तालीसं च सट्ठि च ।
चतुरासी ति सहस्सा, कप्पा चारुप्पके कमा ॥२२३॥

आयुप्पमाण-नियमो, नत्थि भुम्मे च मानवे।
वस्सानं गणना नत्थि, चतुरापाय-भूमियं ॥२२४॥

B.20. पुथुज्जनारिया चेति, दुविधा होन्ति पुग्गला।
तिहेतुकादिभेदेन, तिविधा च पुथुज्जना ॥२२५॥

मग्गट्ठा च फलट्ठा च, अट्ठवारिय-पुग्गला।
आदितो सत्त सेक्खा च, असेक्खा चारहापरो ॥२२६॥

(१५) भूमि-लाभालाभ-कथा।

अहेतुका व लब्भन्ति, सत्ता दुग्गतियं पन।
तिहेतुकाव लब्भन्ति, रूपारूपे सचित्तके ॥२२७॥

कामावचर-देवेसु, अहेतुक-विवज्जिता।
विनिपातासुरे चेव, मानवे च तयो पि च ॥२२८॥

अरिया नाम लब्भन्ति, असञ्ञापाय-वज्जिते।
पुथुज्जना तु लब्भन्ति, सुद्धावास-विवज्जिते ॥२२९॥

सुद्धावासमपायं च, हित्वासञ्ञीभवं तिधा।
सोतापन्नादयो द्वे पि, सेसट्ठानेसु लब्भरे ॥२३०॥

इति सब्बप्पभेदेन, भूमि-पुग्गलसङ्गहं।
ञत्वा विञ्ञू विभावेय्य, तत्थ चित्तानि सम्भवा ति ॥२३१॥

इति चित्तविभागे भूमि-पुग्गल-कथा निट्ठिता।

पञ्चमो परिच्छेदो।

छट्ठो परिच्छेदो

१. भूमि-पुग्गल-चित्तप्पवत्ति-कथा

१. भूमिभेदेन चित्तप्पवत्ति-कथा

(१) चित्त-पवत्ति-कथा

कामसुगतियं होन्ति, महापाका यथारहं।
महग्गत-विपाका च, यथासन्धि ववत्थिता ॥२३२॥

वोट्ठब्ब-कामपुञ्ञानि, वियुत्तानि च दिट्ठिया।
उद्धच्च-सहितं चेति, होन्ति सब्बत्थ चुद्दस ॥२३३॥

B.21. सन्तीरण-मनोधातु, - चक्खु-सोत-मना पन।
दस चित्तानि जायन्ति, सब्बत्थारूप-वज्जिते ॥२३४॥

दिट्ठिगत-सम्पयुत्ता, विचिकिच्छा-युता तथा।
पञ्च सब्बत्थ जायन्ति, सुद्धावास-विवज्जिते ॥२३५॥

दोसमूल-द्वयं-चेव, घानादित्तय-मानसा।
अट्ठ सब्बत्थ जायन्ति, महग्गत-विवज्जिते ॥२३६॥

चतुत्थारुप्प-जवनं, अनागामि-फलादयो।
महाक्रिया च जायन्ति, तेरसापायवज्जिते ॥२३७॥

हेट्ठारुप्प-जवा द्वे द्वे, छापायुपरि-वज्जिते।
सित-रूप-जवा होन्ति, अरूपापाय-वज्जिते ॥२३८॥

सोतापत्तिफलादीनि, सुद्धापाय-विवज्जिते।
पठमानुत्तरं सुद्धा, - पायारूप-विवज्जिते ॥२३९॥

अवत्थाभूमिभूतत्ता, न गय्हन्ति अनुत्तरा।
एकवोकार-भूमि च, रूपमत्ता न गय्हति ॥२४०॥

R.65. सभुम्मा सब्ब-भुम्मा च, एक-द्वि-त्तय-वज्जिता।
तथारूप-सुद्धावास-अह्यापाय-वसा ति च ॥२४१॥

मानसा पञ्च कोट्ठासा, सत्तरस चतुद्दस।
छत्तिंसतेकवीसा च, एकञ्चेव यथाक्कमं ॥२४२॥

अट्ठारसा पि होन्ते ते, नवधा पि पुनेकधा।
चतुधा विविधा चेव, एकधा ति च भेदतो ॥२४३॥

तेरसा पि च कोट्ठासा, भवन्तेक-ति-भूमका।
छसत्तेकादस-सत्तरस-भूमक-मानसा ॥२४४॥

एक-द्वय-ति-चतुक्क-पञ्चकाधिक-वीसजा।
छब्बीसतिसजा चेति, यथानुक्कमतो भवे ॥२४५॥

(२) चित्त-अपवत्ति-कथा

चत्तारि पुन चत्तारि, एकं अट्ठ-चेकक्कं।
चत्तारेकादस द्वे द्वे, सत्ततेवीस चुद्दस ॥२४६॥

B.22. क्रिया-जव-महापाका, लोकुत्तर-महग्गता।
द्वे पञ्ञास न लब्भन्ति, चतुरापायभूमियं ॥२४७॥

कामावचर-देवेसु, छसु भुम्मे च मानवे।
काम-सुगतियं नत्थि, नव पाका महग्गता ॥२४८॥

दोसमूलमहापाका, घानादित्तय मानसा।
नत्थारूप विपाका च, वीसति रूप-भूमियं ॥२४९॥

कङ्खाविठियुता पञ्चा-रूपपाका चतुब्बिधा।
पञ्चावोनुत्तरा चेव, सुद्धावासे न लब्भरे ॥२५०॥

आवावज्जन-मग्गा च, पटिघारूप-मानसा।
कामपाका सितारूपे, तेचत्तालीस नत्थिते ॥२५१॥

छत्तिस[1] परित्ता च, लब्भन्तापाय भूमियं।
मानसासीति लब्भन्ति, काम-सुगतियं पन ॥२५२॥

एकूनसत्तति रूपे, सुद्धे पञ्ञास पञ्च च।
छ चत्तालीस आरुप्पे, नत्थासञ्ञीसु किञ्चिपि ॥२५३॥

इत्थं एक-द्वि-ति-चतु-पञ्च-भुम्मानि सोळसा।
दस पञ्चदसेवाथ, चतुत्तिस चतुद्दस ॥२५४॥

अपायाहेतुकानं तु, महापाकक्रियाजवे।
हित्वा सेसपरित्तानि, चित्तानि पन लब्भरे ॥२५५॥

द्विहेतुकाहेतुकानं, सेसानं काममानसा।
लब्भन्ति पन हित्वान, ञाण-पाक-क्रियाजवे ॥२५६॥

तिहेतुकानं सत्तानं, तत्थ तत्थुपपत्तियं।
तत्थ तत्थूपपन्नानं, लब्भमानानि लब्भरे ॥२५७॥

तिहेतुकानं सब्बेपि, मानसापाय-पाणिनं।
सत्ततिसा व सेसानं, एकतालीस निद्दिसे ॥२५८॥

पुथुज्जनान सेक्खानं, न सन्ति जवनक्रिया।
न सन्ति वीतरागानं, पुञ्ञापुञ्ञानि सब्बथा ॥२५९॥

B.23. कङ्खा-विट्ठि-युता पञ्च, सेक्खानं नत्थि मानसा।
दोसमूलद्वयं चापि, नत्थानागामिनो पन ॥२६०॥

ववत्थितारियेस्वेव, यथासकं अनुत्तरा।
मग्गट्ठानं सको मग्गो, नत्थञ्ञं किञ्चि सब्बथा ॥२६१॥

१. सत्ततिस—रो.

पुथुज्जनानं द्विन्नं पि, फलट्ठानं यथाक्कम।
ततियस्स फलट्ठस्स, चतुत्थस्स च सम्भवा ॥२६२॥

R.66. तेसट्ठि चेव चित्तानि, लब्भन्तेकूनसट्ठि च।
सत्तपञ्ञास चित्तानि, ते पञ्ञास च सब्बथा ॥२६३॥

चतुपञ्ञास पञ्ञास, पञ्ञास-द्वय-हीनका।
कामेसु तेसं सम्भोन्ति, चतुतालीस यथाक्कमा ॥२६४॥

तेचत्तालीस चेकून-चत्तालीस यथाक्कमं।
भवन्तेकूनतालीस, पञ्चतिंस च रूपिसु ॥२६५॥

सत्तवीस च तेवीस, तेवीस च यथाक्कमं।
आरुप्पेसु पि लब्भन्ति, तेसं अट्ठारसेव च ॥२६६॥

पुथुज्जना च चत्तारो, अपायाहेतुकादयो।
अरिया चेव अट्ठा ति, द्वादसन्नं वसा सियुं ॥२६७॥

छब्बिधा चित्त-कोट्ठास, एक-पुग्गलिका तथा।
चतु-पञ्च-छ-सत्तट्ठ-पुग्गलट्ठा ति चक्कमा ॥२६८॥

छब्बीस चुद्दसेवाथ, तेरस द्वे च मानसा।
दस सत्ताधिका चेव, पुन सत्ताधिका वसा ति ॥२६९॥

इति चित्त-विभागे भूमिपुग्गल-चित्तप्पवत्ति-कथा निट्ठिता।

छट्ठो परिच्छेदो

सत्तमो परिच्छेदो

१. भूमि-पुग्गल-सम्भव.कथा

(१) पुग्गलवसेन लाभालाभ-कथा

B.24. द्विहेतुकाहेतुकानं, न सम्पज्जति अप्पना।
अरहत्तं च नत्थी ति, नत्थेव जवन-क्रिया ॥२७०॥

ञाणपाका न वत्तन्ति, जडत्ता मूल-सन्धिया।
द्विहेतुकतदालम्बं, सिया सुगतियं न वा ॥२७१॥

तिहेतुकानं सत्तानं, समथं च विपस्सनं।
भावेन्तानं पवत्तन्ति, छब्बीसति पि अप्पना ॥२७२॥

अरहन्तान सत्तानं, भवन्ति जवन-क्रिया।
यथा-भूमि-नियामेन, ञाणपाका च लब्भरे २७३॥

वज्झा पठममग्गेन, कङ्खा-दिट्ठि-युता पन।
पटिघं ततियेनेव, कम्मं अन्तेन सासवं ॥२७४॥

तस्मा तेसं न वत्तन्ति, तानि चित्तानि सब्बथा।
मग्गट्ठानं तु मग्गोव, नाञ्ञं सम्भोति किञ्चि पि ॥२७५॥

अहेतुक-विपाकानि, लब्भमानाय वीथिया।
सब्बथा पि च सब्बेसं, सम्भवन्ति यथारहं ॥२७६॥

पञ्चद्वारे मनोद्वारे, धुवं आवज्जन-द्वयं।
परित्तपुञ्ञापुञ्ञानि, लब्भन्ति लहुवुत्तितो ॥२७७॥

(२) भूमिवसेन लाभालाभ-कथा

क्रिया-जवनं अप्पना, नत्थापायेसु कारणं।
नत्थि सहेतुका पाका, दुग्गतत्ता हि सन्धियो ॥२७८॥

अह्मानं पटिघं नत्थि, झानविक्खम्भितं तथा।
हेट्ठाझानं विरत्तत्ता, न भावेन्ति अरूपिनो ॥२७९॥

R.67. पुब्बे व दिट्ठ-सच्चा व, अरियारूपभूमका।
तस्मादिमग्गो नत्थेत्थ, कायाभावा सितं तथा ॥२८०॥

सुद्धावासा पि पत्ताव, हेट्ठानुत्तर-पञ्चकं।
सत्तपापपहीना च, तस्मा नत्थेत्थ तानि च ॥२८१॥

B 25. पञ्च-द्वारिक-चित्तानि, द्वाराभावे न विज्जरे।
सहेतुकविपाका च, यथाभूमिववत्थिता ॥२८२॥

सम्भवासम्भवं चेवं, ञत्वा पुग्गल-भूमिसु।
लब्भमान-वसा तत्थ, चित्तसङ्गहमुद्दिसे ॥२८३॥

कुसलादिप्पभेदा च, तथा भूमादिभेदतो।
वत्थु-द्वारारम्मणतो, भूमि-पुग्गलतो पि च ॥२८४॥

विभागो यो समुद्दिट्ठो, चित्तानं तु सम्भवा।
ञेय्या चेतसिकानं च, सम्पयोगानुसारतो ति ॥२८५॥

इति चित्तविभागे भूमि-पुग्गल-सम्भव-कथा निट्ठिता।

सत्तमो परिच्छेदो।

निट्ठितो च चित्तविभागो।

अट्ठमो परिच्छेदो

१. चेतसिक-विभागो

(१) चेतसिक-उद्देसो

R 68. इति चित्तविधिं ञत्वा, द्वे पञ्ञास विभाविना।
ञेय्या चेतसि सम्भूता, धम्मा चेतसिका कथं? ॥२८६॥

(२) सत्त साधारणा चेतसिका

फस्सो च वेदना सञ्ञा, चेतनेकग्गता तथा।
जीवितं मनसिकारो, सत्त साधारणा इमे ॥२८७॥

(३) पकिण्णका चेतसिका

वितक्को च विचारो च, पीति च वीरियं तथा।
छन्दो च अधिमोक्खो च, छ पकिण्णक-नामका ॥२८८॥

(४) पकिण्णक-चेतसिक-सम्पयोग-कथा

पुञ्ञापुञ्ञेसु पाकेसु-क्रियासु च यथारहं।
मानसेसु पवत्तन्ति, विप्पकिण्णा पकिण्णका ॥२८९॥

(५) अनवज्ज-चेतसिक-कथा

B.26. सद्धा सतिन्द्रियं चेव, हिरोतप्पबलद्वयं।
अलोभो च अदोसो च, पञ्ञा मज्झत्तता पि च ॥२९०॥

अट्ठ ते उत्तमा नाम, धम्मा उत्तमसाधना।
निवज्जा ति पवुच्चन्ति, युगट्ठा छ ततो परे ॥२९१॥

पस्सद्धि काय-चित्तानं, लहुता मुदुता तथा।
कम्मञ्ञता च पागुञ्ञता च उजुकता ति च ॥२६२॥

अप्पमञ्ञा-द्वयं नाम, करुणा मुदिता सियुं।
सम्मावाचा च कम्मन्ता,-जीवा च विरतित्तयं ॥२६३॥

(६) अनवज्ज-चेतसिक-सम्पयोग-कथा

पञ्चवीस पनिच्चेते, अनवज्जा यथारहं।
पापाहेतुकमुत्तेसु, अनवज्जेसु जायरे ॥२६४॥

(७) सावज्ज-चेतसिक-उद्देसो सम्पयोगो च

लोभो दोसो च मोहो च, मानो दिट्ठि च संसयो।
थीन मिद्धं च उद्धच्चं, कुकुच्चं च तथा दस ॥२६५॥

अहीरिकं अनोतप्पं, इस्सा मच्छरियं ति च।
होन्ति चुद्दस सावज्जा, सावज्जेस्वेव सम्भवा ॥२६६॥

द्वे पञ्ञास चतुद्धेवं, धम्मा चेतसिका ठिता।
तेसं दानि पवक्खामि, सम्पयोगं च संङ्गहं ॥२६७॥

(८) साधारण-चेतसिक-सम्पयोग-कथा

सत्त साधारणा सब्ब-चित्तसाधारणा ततो।
चित्तेन सद्धि अट्ठन्नं, विप्पयोगो[1] न कत्थचि[1] ॥२६८॥

(९) पकिण्णक-चेतसिक-सम्पयोग-कथा

वितक्को पञ्च-विञ्ञाणं, दुतियादि-विवज्जिते।
विचारो पि च तत्थेव, ततियादि विवज्जिते ॥२६९॥

१-१. विप्पयोगेन कत्थ चि—रो०

सोमनस्स-युत्ते पीति, चतुत्थ-झान-वज्जिते ।
विरियं पठमावज्ज-विपाकाहेतु-वज्जिते ॥३००॥

छन्दो सम्भोति सब्बत्थ, मोमूहाहेतुवज्जिते ।
अधिमोक्खो विचिकिच्छा-पञ्च-विञ्ञाण-वज्जिते ॥३०१॥

B.27. छ सट्ठि पञ्च पञ्ञास, सत्तति चेव सोलस ।
वीसतेकावसेवाथ, पकिण्णक-विवज्जिता ॥३०२॥

मानसा पञ्च पञ्ञास, सवितक्का छ सट्ठि च ।
सविचारेकपञ्ञास, सप्पीतिक-मना तथा ॥३०३॥

R.69. तेसत्तति सवीरिया, सछन्देकूनसत्तति ।
साधिमोक्खा पवुच्चन्ति, अट्ठसत्तति मानसा ॥३०४॥

(१०) अनवज्ज-चेतसिक-सम्पयोग-कथा

पञ्ञापमञ्ञा विरती, हित्वा एकूनसट्ठिसु ।
पापहेतुकमुत्तेसु, सद्धादेकूनवीसति ॥३०५॥

द्विहेतुकाहेतुपाप-वज्जितेसु समासतो ।
पञ्ञा तु जायते सत्त-चत्तालीसेसु सब्बथा ॥३०६॥

महाक्रिया कामपुञ्ञ-रूपज्झानेसु जायरे ।
अप्पमञ्ञाट्ठवीसेसु, हित्वा झानं तु पञ्चमं ॥३०७॥

लोकुत्तरेसु सब्बत्थ, सहेव विरतित्तयं ।
कामपुञ्ञेसु सम्भोति, यथा सम्भवतो विसुं ॥३०८॥

विरती अप्पमञ्ञासु, पञ्चस्वपि यथारहं ।
कदाचिदेव सम्भोति, एकेकोव न चेकतो ॥३०९॥

(११) सावज्ज-चेतसिक-सम्पयोग-कथा

अहिरिकं अनोत्तप्पं, मोह-उद्धच्चमेव च।
पापसाधारणा नाम, चत्तारो पापसम्भवा ॥३१०॥

लोभो च लोभमूलेसु, दिट्ठियुत्तेसु दिट्ठि च।
मानो दिट्ठि वियुत्तेसु, दिट्ठि माना न चेकतो ॥३११॥

दोसमूलेसु दोसो च, इस्सा मच्छरियं तथा।
कुक्कुच्चं इति चत्तारो, विचिकिच्छा तु कङ्खिते ॥३१२॥

सहेव थीन-मिद्धं तु, ससङ्खारेसु पञ्चसु।
इति चुद्दस सावज्जा, सावज्जेस्वेव निच्छिता ॥३१३॥

B.23. मानो च थीन-मिद्धं च, सहवाथ विसं न वा।
इस्सा-मच्छेर-कुक्कुच्चा, अञ्ञमञ्ञं विसुं न वा ति ॥३१४॥

इति चेतसिक-विभागे चेतसिक-सम्पयोग-कथा निट्ठिता।

अट्ठमो परिच्छेदो।

नवमो परिच्छेदो

१. चेतसिक-सङ्गह-कथा

(१) कामावचर-कुसलचित्तेसु-सङ्गह-कथा

सत्त साधारणा चेव, छ धम्मा च पकिण्णका।
सद्धादि पञ्चवीसेति, अट्ठतिंस-समिस्सिता ॥३१५॥

कामावचरपुञ्ञेसु, लब्भन्ति पठमद्वये।
सत्ततिंसेव दुतिये, पञ्ञामत्त-विवज्जिता ॥३१६॥

ततिये च यथावुत्ता, पीतिमत्त-विवज्जिता।
छत्तिंसेव चतुत्थम्हि, पञ्ञा-पीति-द्वयं विना ॥३१७॥

(२) कामावचर-क्रियाचित्तेसु सङ्गह-कथा

महाक्रियासु युज्जन्ति, हित्वा विरतियो तथा।
पञ्चत्तिंस चतुत्तिंस-द्वयं तेत्तिंसकं कमा ॥३१८॥

(३) महाविपाकेसु सङ्गह-कथा

ठपेत्वा अप्पमञ्ञा च, महापाकेसु योजिता।
तेत्तिंसा चेव द्वत्तिंस, द्वयेकत्तिंसकं कमा ॥३१९॥

(४) रूपावचरचित्तेसु सङ्गह-कथा

अप्पमञ्ञा गहेत्वान, हित्वा विरतियो तथा।
पञ्चतिंसेव पठमे, रूपावचर-मानसे ॥३२०॥

वितक्कं दुतिये हित्वा, विचारं च ततो परं।
चतुत्थे पन पीतिं च, अप्पमञ्ञं च पञ्चमे ॥३२१॥

यथावुत्तपकारा व, चतुत्तिस यथाक्कमं।
तेत्तिस चेव द्वत्तिस, समतिसं च लब्भरे ॥३२२॥

(५) अरूपावचरेसु सङ्गह-कथा

R.70. पञ्चमेन समाना च, ठपेत्वारुप्पमानसा।
भूमारम्मणभेदं च, अञ्ञानं च पणीततं ॥३२३॥

(६) लोकुत्तरचित्तेसु सङ्गह-कथा

B.29. अप्पमञ्ञा ठपेत्वान, गहेत्वा विरति-त्तयं।
छत्तिसानुत्तरे होन्ति, पठमज्झानमानसे ॥३२४॥

वितक्कं दुतिये हित्वा, विचारं च ततो परं।
पीतिं हित्वा चतुत्थे च, पञ्चमे पि च सब्बथा ॥३२५॥

यथा वुत्तप्पकारा व, पञ्चतिस यथाक्कमं।
चतुतिसं च तेत्तिस, यथा तेत्तिसं चापरे ॥३२६॥

एवं बावीसधा भेदो, अनवज्जेसु सङ्गहो।
एकूनसट्ठि चित्तेसु, अट्ठतिसानमीरितो ॥३२७॥

(७) सङ्गहनये पकिण्ण-कथा

विरती अप्पमञ्ञा च, गहेत्वा पन सब्बसो।
एकमेकं गहेत्वा च, पच्चक्खाय च सब्बथा ॥३२८॥

कामेसु सत्तधा पुञ्ञे, चतुधा च क्रिये तथा।
रूपज्झान-चतुक्के च, कत्तब्बोयं पि सङ्गहो ॥३२९॥

इमिना पनुपायेन, समसत्तति मेवतो।
अनवज्जेसु विञ्ञेय्या, चित्तुप्पादेसु सङ्गहो ॥३३०॥

(८) अकुसल-चित्तेसु सङ्गह-कथा

इति सब्बप्पकारेन, अनवज्जविनिच्छयं।
ञत्वा योजेय्य मेधावी, सावज्जेसु च सङ्गहं ॥३३१॥

सत्त साधारणा चेव, छ धम्मा च पकिण्णका।
चत्तारो पाप-सामञ्ञा, धम्मा सत्तरसेविमे ॥३३२॥

एकूनवीसासङ्खारे, पठमे लोभदिट्ठिया।
दुतिये लोभमानेन, यथा वुत्ता च तक्कका ॥३३३॥

अट्ठारस विना पीतिं, ततिये लोभदिट्ठिया।
चतुत्थे पि विना पीतिं, लोभमानेन तक्कका ॥३३४॥

पटिघे च विना पीतिं, असङ्खारे तथेव ते।
लब्भन्ति दोसकुक्कुच्च-मच्छरिया हि वीसति ॥३३५॥

असङ्खारेसु वुत्ता च, ससङ्खारेसु पञ्चधा।
थीनमिद्धेनेकवीस, वीस द्वेवीसतिक्कमा ॥३३६॥

B.30. छन्दं पीतिं च उद्धच्चे, हित्वा पञ्चदसेव ते।
हित्वा विमोक्खं कङ्खं च, गहेत्वा सङ्खते तथा ॥३३७॥

सत्तवीसति धम्मानं, इति द्वादसा सङ्गहा।
द्वादसापुञ्ञ-चित्तेसु, विञ्ञातब्बा विभाविना ॥३३८॥

हित्वा छानियते धम्मे, गहेत्वा च यथारहं।
चतुत्तिंसा पि विञ्ञेय्या, सङ्गहा तत्थ विञ्ञुना ॥३३९॥

द्वादसाकुसलेस्वेव, ञत्वा सङ्गहमुत्तरं ।
ञेय्याहेतुक-चित्तेसु, सङ्गहं कमतो कथं ? ॥३४०॥

(९) अहेतुक-चित्तेसु सङ्गह-कथा

सत्त साधारणा छन्द-वज्जिता च पकिण्णका ।
हसितुप्पादचित्तम्हि, द्वादसेव पकासिता ॥३४१॥

वोट्ठब्बे च विना पीतिं, वीरियं सुखतीरणे ।
एकादस यथा-वुत्ता, धम्मा द्वीसु पि देसिता ॥३४२॥

मनोधातुत्तिके चेव, उपेक्खा-तीरण-द्वये ।
दस होन्ति यथा वुत्ता, हित्वा वीरिय-पीतियो ॥३४३॥

R.71. सत्त साधारणा एव, पञ्चविञ्ञाण-सम्भवा ।
इच्चाहेतुकचित्तेसु, पञ्चधा सङ्गहो ठितो ॥३४४॥

इति चेतसिके धम्मे, चित्तेसु गणिते पुन ।
चित्तेन सह संगय्ह, गणेय्या पि च पण्डितो ॥३४५॥

अट्ठतिंसा ति ये वुत्ता, चित्तेन सह ते पुन ।
एकूनचत्तालीसे ति, सब्बत्थेकाधिकं नये ॥३४६॥

बावीस व दस-द्वे च, पञ्च चेति यथारहं ।
सङ्गहा सम्पयुत्तानं, तालीसेकूनका कथा ॥३४७॥

(१०) पकिण्ण-कथा

वितक्को च विचारो च, पीति पञ्ञा तथा पन ।
अप्पमञ्ञा विरती ति, नव धम्मा यथारहं ॥३४८॥

गहेतब्बापनेतब्बा, भवन्ति अनवज्जके ।
परिवत्तेति सब्बत्थ, वेदना तु यथारहं ॥३४९॥

B.31. छन्दाधिमोक्खवीरिया,[1] सद्धादेकूनवीसति ।
फस्सादयो छळे वा ति, न चलन्तट्ठवीसति ॥३५०॥

तेरसेव तु सावज्जे, छळे वाहेतु-मानसे ।
न चलन्ति दस अञ्ञे, चुद्दसा छ च सम्भवा ति ॥३५१॥

इति चेतसिक-विभागे चेतसिक-सङ्गह-कथा निट्ठिता ।

नवमो परिच्छेदो ।

---

१. छन्दा विमोक्ख-विरिया—रो.

दसमो परिच्छेदो

१. पभेद-कथा

(१) अट्ठारस-विध-सम्पयोग-कथा

एकुप्पादा निरोधा च, एकालम्बनवत्थुका।
सहगता सहजाता, संसट्ठा सहवुत्तिनो ॥३५२॥

ते पञ्ञास पनिच्चेते, सम्पयुत्ता यथारहं।
चित्त-चेतसिका धम्मा, अट्ठारस विधा पि च ॥३५३॥

(२) चित्तुप्पादवसेन पभेदकथा

एकधा छब्बिधा चेव, चतुधा सत्तधा ठिता।
चित्तुप्पाद-भेदेन, भिन्दितब्बा विभाविना ॥३५४॥

अट्ठ धम्माविनिब्भोगा, भिन्नासीति नवुत्तरा।
सत्तसतं दस-द्वे च, सब्बे होन्ति समिस्सिता ॥३५५॥

(३) वितक्क-पभेदित-चित्तानि

सन्तीरण-मनोधातु, सित-वोट्ठब्बना तथा।
अपुञ्ञा कामपुञ्ञा च, महापाका-महाक्रिया ॥३५६॥

पठमज्झान-धम्मा च, लोकुत्तर-महग्गता।
पञ्च पञ्ञास सब्बे पि, वितक्का होन्ति भेदिता ॥३५७॥

(४) विचार-पभेदित-चित्तानि

विचारा पि च ते येव, दुतियज्झान-नामका।
एकादसा परे चे ति, छसट्ठि परिदीपिता ॥३५८॥

(५) पीति-पभेदित-चित्तानि

अपुञ्ञा कामपुञ्ञा च, महापाका महाक्रिया ।
चतुक्का चेव चत्तारो, सितं च सुखतीरणं ॥३५९॥

B.32. पठमादितिकज्झाना, लोकुत्तर-महग्गता ।
इच्चेवमेकपञ्ञास, पीतियो होन्ति सब्बथा ॥३६०॥

(६) वीरिय-पभेदित-चित्तानि

R. 72. सितवोट्ठब्बना द्वे च, सावज्जा चानवज्जका ।
भिन्नमेवं तु वीरियं, तेसत्तति-विधं भवे ॥३६१॥

(७) छन्द-पभेदित-चित्तानि

सावज्जा चानवज्जा च, मोमूह-द्वय-वज्जिता ।
छन्दा भवन्ति सब्बे पि, सट्ठि भेदा नवुत्तरा ॥३६२॥

(८) अधिमोक्ख-पभेदित-चित्तानि

सन्तीरण-मनोधातु, सित-वोट्ठब्बना तथा ।
सावज्जा चानवज्जा च, विचिकिच्छा विवज्जिता ॥३६३॥

अधिमोक्खा पनिच्चेवं, अट्ठसत्तति भेदिता ।
तिसतं नवुति द्वे च, भिन्ना होन्ति पकिण्णका ॥३६४॥

(९) सद्धादि-पभेदित-चित्तानि

एकूनसट्ठि वा होन्ति, सद्धादेकूनवीसति ।
सहस्सं च सतं चेकं, एकवीसं[1] च सब्बथा ॥३६५॥

(१०) पञ्ञा-पभेदित-चित्तानि

ञाणेन सम्पयुत्ता च, कामे द्वादसधा परे ।
पञ्चतिंसा ति पञ्ञा पि, सत्तातालीसधा कथा ॥३६६॥

१. एकूनवीसं—रो०

(११) अप्पमञ्ञा-पभेदित-चित्तानि

रूपज्झान-चतुक्का च, कामपुञ्ञा महाक्रिया।
अट्ठवीसप्पमञ्ञेवं, छपञ्ञास भवन्ति च ॥३६७॥

(१२) विरति-पभेदित-चित्तानि

अनुत्तरा कामपुञ्ञा, तिस्सो विरतियो पन।
होन्ति सोळसधा भिन्ना, अट्ठतालीस पिण्डिता ॥३६८॥

पञ्चवीसानवज्जेवं, सम्पयुत्ता चतुब्बिधा।
सहस्स-द्वि-सतं चेव, द्वि च सत्तति भेदको ॥३६९॥

(१३) मोहादि-पभेदित-चित्तानि

चत्तारो पापसामञ्ञा, भिन्ना द्वादसधा पन।
अट्ठतालीसधा होन्ति, ते सब्बे पटिपिण्डिता ॥३७०॥

(१४) लोभादि-पभेदित-चित्तानि

लोभो पनट्ठधा भिन्ना, थीनमिद्धं च पञ्चधा।
चतुधा दिट्ठि मानो च, चतुधा विट्ठियो विसुं ॥३७१॥

द्विधा दोसादि चत्तारो, विचिकिच्छेकधा ति च।
सावज्जा सत्तधा वुत्ता, भिन्नासीति कुत्तरा ॥३७२॥

B.33. इच्चट्ठारसधा वुत्ता, ते पञ्ञासा पि भेदतो।
द्विसहस्सं च तु सतं, भवन्तेकूनसट्ठि च ॥३७३॥

(१५) झानङ्ग-पभेदित-चित्तानि

वितक्क-विचार-पीति, सुखोपेक्खासु पञ्चसु।
भिन्दित्वा झान-भेदेन, गहेतब्बा अनुत्तरा ॥३७४॥

अञ्ञत्र पन सब्बत्थ, नत्थि भेदप्पयोजनं।
अट्ठेव तस्मा गय्हन्ति, अभेदेना ति लक्खये ॥३७५॥

पठमादि चतुज्झाना, लोकुत्तर-महग्गता ।
इच्चेकं एकादसधा, चतुतालीस पिण्डिता ॥३७६॥

तेवीस पञ्चमा चेति, सत्तसट्ठि समिस्सिता ।
अप्पना तत्थ सब्बा पि, अट्ठपञ्ञास दीपिता ॥३७७॥

पञ्चतिसेव सङ्खेपा, लोकुत्तर-महग्गता ।
अप्पना तत्थ सब्बा पि, छब्बीसति पकासिता ॥३७८॥

(१६) अभिञ्ञा-पभेदित-चित्तानि

इद्धिविधं दिब्बसोतं, चेतोपरिय-नामका ।
पुब्बेनिवासनुस्सति, दिब्बचक्खू ति पञ्चधा ॥३७९॥

अभिञ्ञा ञाणमोरेन्ति, रूपावचर-पञ्चमा ।
कुसलं च क्रिया चेति, भेदितं दुबिधं पि च ॥३८०॥

तं द्वयं पि सम्मिस्सित्वा, पञ्चाभिञ्ञा च लोकिया ।
आसवक्खय-ञाण च, छळभिञ्ञा पवुच्चरे ॥३८१॥

लोकिया च दसाभिञ्ञा, छिन्दित्वा कुसल-क्रिया ।
सत्तसत्तति झानानि, अट्ठसट्ठि पनप्पना ॥३८२॥

R.73. सत्तसत्तति चित्तानि, चतुपञ्ञास सब्बथा ।
परित्तानि[1] च चित्तानि, एकतिंस-सतं सियु ति ॥३८३॥

इति चेतसिक-विभागे पभेद-कथा निट्ठिता ।

दसमो परिच्छेदो ।

---

१. पचितानि—रो० पा०

एकादसमो परिच्छेदो

१. चेतसिक-विभागे रासि-सरूप-कथा

(१) अट्ठारस-विधं रासि-निदस्सनं

सब्बं सभाव-सामञ्ञ-विसेसेन यथारहं।
गतरासिवसेनाथ, अट्ठारस-विधं कथं ? ॥३८४॥

फस्स-पञ्चक-रासी च, झानिन्द्रियं अथापरे[1]।
मग्ग-फल-हेतु-कम्म-पथ-लोकिय-रासयो ॥३८५॥

निरवज्जा छ पस्सद्धि-आदिका च सतिमता।
युगनद्धा च समथा, तथा येवा पना ति च ॥३८६॥

(२) फस्स-पञ्चक-रासि-कथा

फस्सो च वेदना सञ्ञा, चेतना चित्तमेव च।
फस्स-पञ्चक-रासी ति, पञ्च धम्मा पकासिता ॥३८७॥

(३) झानङ्ग-रासि-कथा

वितक्को च विचारो च, पीतिचेकग्गता तथा।
सुखं दुक्खं उपेक्खा ति, सत्तझानङ्गनामका ॥३८८॥

(४) इन्द्रिय-रासि-कथा

सद्धिन्द्रियं च विरियं, सति चेव समाधि च।
पञ्ञा चतुब्बिधा वुत्ता, मनो पञ्चा पि वेदना ॥३८९॥

---

१ सोपकारका -- रो० पा०

जीवितिन्द्रियं एकं- ति, चक्खादीनि च सत्तधा ।
बावीसतिन्द्रिया नाम, धम्मा सोळस देसिता ॥३६०॥

आदिमग्गे अनञ्ञात-ञ्ञस्सामीतिन्द्रियं भवे ।
मज्झे अञ्ञिन्द्रियं अन्ते, अञ्ञाताविन्द्रियं ति च ॥३६१॥

पञ्ञानुत्तर-चित्तेसु, होन्ति तीणिन्द्रियानि पि ।
तिहेतुकेसु सेसेसु, एकं पञ्ञिन्द्रियं मतं ॥३६२॥

सुखं दुक्खिन्द्रियं चेव, सोमनस्सिन्द्रियं तथा ।
दोमनस्सं उपेक्खा ति, पञ्चधा वेदना कथा ॥३६३॥

रूपारूपवसा द्वेधा, जीवितिन्द्रियमेककं ।
चक्खु-सोत-घान-जिव्हा, कायित्थि-पुरिसिन्द्रिया ॥३६४॥

तत्थ जीवितरूपं च, अट्ठेत्थ न तु गय्हरे ।
तस्मा नामिन्द्रियानेव, दस-पञ्च विनिद्दिसे ॥३६५॥

(५) मग्गङ्ग-रासि-कथा

B.35. सम्मादिट्ठि च संकप्पो, वायामो विरतित्तयं ।
सम्मासति समाधि च, मिच्छादिट्ठि च धम्मतो ॥३६६॥

मग्गङ्गानि नवेतानि, द्वादसा पि यतो द्विधा ।
सम्मा मिच्छा ति सङ्कप्पो, वायामो ति च समाधि च ॥३६७॥

(६) लोकपाल-लोकविनासक-रासि-कथा

लोकपालदुकं चेव, हिरोतप्पं अथापरं ।
अहिरिकं अनोतप्पं, दुकं-लोकविनासकं ॥३६८॥

पञ्च सद्धादयो चेति, बलधम्मा नवेरिता ।
कण्ह-सुक्कवसेना पि, पटिपक्खे अकम्पिया ॥३६९॥

(७) हेतु-रासि-कथा

R.74. छ हेतु हेतुरासिम्हि, लोभालोभादिका तिका।
मोमूहे कङ्खाद्धुद्धच्चा, तत्थ वुत्ता ति अट्ठधा ॥४००॥

(८) कम्मपथ-रासि-कथा

मिच्छादिट्ठि अभिज्झा च, ब्यापादो विरतित्तयं।
सम्मादिट्ठि नभिज्झा च, अब्यापादो च चेतना ॥४०१॥

दस कम्मपथानेत्थ, वुत्ता विरति चेतना।
लोकपाल-विनासा ति, वुत्ता लोकदुका द्विधा ॥४०२॥

(९) पस्सद्धादि छ रासि-सति-रासि-कथा च

पस्सद्धि आदि युगट्ठा, निरवज्जा छ रासयो।
सति च सम्पजञ्ञं च, उपकार-दुकं भवे ॥४०३॥

(१०) युगनद्ध-समथ-रासि-कथा

युगनद्ध-दुकं नाम, समथो च विपस्सना।
पग्गहो च अविक्खेपो, समथदुकमोरितं ॥४०४॥

(११) येवापनक-रासि-कथा

ये सरूपेन निद्दिट्ठा, चित्तुप्पादेसु ताविना।
ते ठपेत्वावसेसा तु, येवापनक-नामका ॥४०५॥

छन्दो च अधिमोक्खो च, तत्रमज्झत्तता तथा।
उद्धच्चं मनसिकारा, पञ्चापण्णक-नामका ॥४०६॥

मानो च थीनमिद्धं च, इस्सा मच्छरियं तथा।
कुक्कुच्चं अप्पमञ्ञा च, तिस्सो विरतियो च ॥४०७॥

B.36. एते अनियता नाम, एकादस यथारहं।
ततो च सेसा सब्बे पि, नियता ति पकित्तिता ॥४०८॥

केचि रासिं न भजन्ति, केचि चानियता यतो ।
तस्मा येवापनकेव, धम्मा सोळस देसिता ॥४०९॥

सत्ततिंसावसेसा तु, तत्थ तत्थ यथारहं ।
सरूपेनेव निद्दिट्ठा, चित्तुप्पादेसु सब्बथा ॥४१०॥

देसितानुत्तरूद्धच्चे, नामतो विरतुद्धवा ।
तथानुत्तरचित्तेसु, नियतं विरतित्तयं ॥४११॥

चित्तं वितक्को सद्धा च, हिरोतप्पबलद्वयं ।
अलोभो च अदोसो च, लोभो दोसो च दिट्ठि च ॥४१२॥

अहिरीकं अनोपप्पं, उद्धच्चं विरतित्तयं ।
सोळसेते यथायोगं, द्वीसु ठानेसु देसिता ॥४१३॥

वेदना तीसु वीरियं, सति च चतुरासिका ।
समाधि छसु पञ्ञा च, सत्त ठानेसु दीपिता ॥४१४॥

एकवीस पनिच्चेते, सविभत्तिक-नामका ।
सेसा द्वतिंसति धम्मा, सब्बे पि अविभत्तिका ति ॥४१५॥

इति चेतसिक-विभागे रासि-सरूप-कथा निट्ठिता ।

एकादसमो परिच्छेदो ।

द्वादसमो परिच्छेदो

१. रासि-विनिच्छय-कथा

(१) अनेक-भेद-भिन्न-धम्म-कथा

(२) भिन्नत्त-निदस्सनं

तत्थ विञ्ञाण-काया छ, सत्त विञ्ञाण-धातुयो।
फस्सा चक्खादि-सम्फस्सा, छब्बिधा सत्तधा पि च ॥४१६॥

B.37. चक्खु-सम्फस्सजादीहि, भेदेहि पन वेदना।
सञ्ञा च चेतना चेव, भिन्ना छधा च सत्तधा ॥४१७॥

चित्तुप्पादेसु धम्मा च, खन्धायतन-धातुयो।
आहारो च यथायोगं, फस्स-पञ्चक-रासियं ॥४१८॥

R.75. सब्बे सङ्गहिता होन्ति, तस्मा नाम-परिग्गहो।
मूल-रासि च सो सब्ब, - सङ्गहो ति पवुच्चति ॥४१९॥

झानरासिम्हि पञ्चेव, धम्मा सत्तप्पभेदतो।
इन्द्रियानि च बावीस, धम्मतो पन सोळस ॥४२०॥

नव मग्गङ्ग-धम्मा च, भिन्न द्वादसधा पि ते।
छळेव हेतुयो तत्थ, देसिता कुसलुद्धवा ॥४२१॥

दस कम्मपथा धम्मा, छळेव पन देसिता।
सेसाव दस धम्मेहि, समाना चतुरासयो ॥४२२॥

पञ्ञा दस विधा तत्थ, वेदना नवधा ठिता।
समाधि सत्तधा होति, वीरियं पन पञ्चधा ॥४२३॥

सति भिन्ना चतुधा व, वितक्को तिविधो मतो।
द्विधा चित्तादयो होन्ति, दस पञ्चेव सम्भवा ॥४२४॥

सेसा द्वत्तिंस सब्बे पि, धम्मा एकेकधा पि च।
हित्वा रूपिन्द्रियानेते, विभागा अट्ठधा कथं ? ॥४२५॥

फस्सो च चेतना सञ्ञा, विचारो पीति जीवितं।
निरवज्जा छ युगट्ठा, सावज्जमोहकङ्खिता ॥४२६॥

येवापनक-धम्मा च, विरतुद्धच्चवज्जिता।
द्वादसा चेति सब्बे पि, द्वत्तिंसेकेकधा तथा ॥४२७॥

चित्तं मनिन्द्रियं चित्तं, सद्धा सद्धिन्द्रियं बलं।
बलेसु लोकिया वुत्ता, लोकिये च दुकद्वये ॥४२८॥

B.38. लोभालोभादिका द्वे द्वे, चत्तारो हेतु-रासियं।
मिच्छादिट्ठि च मग्गङ्गे, पञ्च कम्मपथे पि ते ॥४२९॥

येवापनकरासिम्हि, देसिता विरतुद्धवा।
मग्गहेतूसु चेवेति, द्विधा पञ्चदस ठिता ॥४३०॥

वितक्को झानमग्गेसु, विविधा नवधा पन।
वेदनामूल रासिम्हि, तथा झानिन्द्रियेसु च ॥४३१॥

इन्द्रियमग्गरासिम्हि, बलपिट्ठिदुकत्तिके।
चतुधा सति तत्थेव, वीरियं पि च पञ्चधा ॥४३२॥

समाधि सत्तधा वुत्तो, झानङ्गेसु च तत्थ च।
तत्थेव दसधा पञ्ञा, हेतुकम्मपथेसु च ॥४३३॥

दस-नव-सत्त-पञ्च-चतु-ति-द्वेकधा ठिता।
छळेकका पञ्चदस, द्वत्तिंस च यथाक्कमं ॥४३४॥

अट्ठविभागसङ्खेपा, पदानि दसधा सियुं।
तेपञ्ञासेव धम्मा च, अट्ठारस च रासयो ॥४३५॥

इति धम्मववत्थाने, धम्मसङ्गणियं पन।
चित्तुप्पाद-परिच्छेदे, उद्देस-नय-सङ्गहो ॥४३६॥

पदानि चतुरासी ति, देसितानि सरूपतो।
येवापनक-नामेन, सोळसेव यथारहं ॥४३७॥

तत्थानियत-नामानि, पदानेकादसेव तु।
वुत्तानेकूननवुति, नियतानेव सम्भवा ॥४३८॥

असम्भिन्न-पदानेत्थ, तेपञ्ञासेव सब्बथा।
चित्त-चेतसिकानं तु, वसेन परिदीपये ॥४३९॥

B.39. विभागपदधम्मानं, वसेनेवं पकासितो।
चित्तचेतसिकानं तु, कमतो रासिनिच्छयो ति ॥४४०॥

इति चेतसिक-विभागे रासिविनिच्छय-कथा निट्ठिता।

द्वादसमो परिच्छेदो।

तेरसमो परिच्छेदो

१. रासि-योग-कथा

(१) चित्तुप्पादेसु रासि-निद्दस्सन-कथा

R.76. इति रासिवीथिं ञत्वा, लब्भमानवसा बुधो।
तेसमेवाथ योगं पि, चित्तुप्पादेसु दीपये ॥४४१॥

(२) अनवज्ज-चित्तेसु-रासि-कथा

कामावचरकुसलस्स, पठमद्वय-मानसे ।
सब्बे पि रासयो होन्ति, यथासम्भवतो कथं ? ॥४४२॥

फस्स-पञ्चक-रासी च, झान-पञ्चक-रासि च।
इन्द्रियट्ठक-रासी च, मग्ग-पञ्चक-रासि च ॥४४३॥

बल-सत्तक-रासी च, हेतु-कम्मपथ-त्तिका ।
दसावसेसा रासी च, लोकपालदुकादयो ॥४४४॥

येवापनक-नवक, नियतुद्धच्च-वज्जिता ।
अप्पमञ्ञ-द्वयं चेव, तिस्सो विरतियो ति च ॥४४५॥

इति सत्तरसेवेते, देसिता च सरूपतो।
येवापनकरासी च, लब्भन्ति द्वारसा पि च ॥४४६॥

छ पञ्ञासपदानेत्थ, देसितानि सरूपतो।
धम्मा पन समतिंस, तत्थ होन्ति सरूपतो ॥४४७॥

तानि येवापनकेहि, पञ्चसट्ठि पदानि च।
धम्मा चेकूनतालीस, भवन्ति पन सम्भवा ॥४४८॥

(३) सविभत्त-अविभत्त-धम्म-कथा

तत्थ द्वादस धम्मा च, देसिता सविभत्तिका।
अवसेसा तु सब्बे पि, अविभत्तिक-नामका ॥४४९॥

(४) नियत-धम्म-कथा

B.40. एक-द्वि च ति चतुक्क-छ सत्तट्ठानिका पन।
सत्तवीस च सत्तेको, द्वेकेको च यथाक्कमं ॥४५०॥

नियता तु चतुत्तिंस, धम्मा व सहवुत्तितो।
यथा सम्भववुत्तितो, पञ्चधा नियता कथा ॥४५१॥

तत्थ च नियता सब्बे, गहेत्वा च पहाय च।
पच्चेकं च गहेत्वा पि, सत्तधा योजनक्कमो ॥४५२॥

सन्ति एकूनतालीस, चतुत्तिंस यथाक्कमं।
पञ्चक्खत्तुं च योजेय्य, पञ्चत्तिंस ति पण्डितो ॥४५३॥

रासयो च पवानेथ, धम्मन्तर-विभत्तियो।
सरूप-येवापनके, नियतानियते यथा ॥४५४॥

(५) योजना-नय-वसेन निद्देसो

योजना-नय-भेदं च, गणना-सङ्गह-ट्ठिति ।
लब्भमानानुमानेन, सल्लक्खेन्ता तहिं तहिं ॥४५५॥

आणं आणवियुतम्हि, हित्वा पीतिं उपेक्खते।
वेदना परिवत्तेन्तो, कामपुञ्ञे च सेसके ॥४५६॥

महाक्रिये च योजेय्य, पहाय विरतित्तयं।
अप्पमञ्ञा च हित्वाथ, महापाके च योजये ॥४५७॥

तक्कादिं कमतो हित्वा, सब्बत्थ विरतित्तयं।
पञ्चमे अप्पमञ्ञाय, हित्वा रूपे च योजये ॥४५८॥

हित्वाप्पमञ्ञा योजये, यथा झानमनुत्तरे।
लोकुत्तरिन्द्रियं चेव, गहेत्वा विरतित्तयं ॥४५९॥

झानानि चतुतालीस, सुखयुत्तानि वत्तरे।
उपेक्खितानि तेवीस, पञ्चमज्झाने च सब्बथा ॥४६०॥

अप्पमञ्ञा विरतियो, कामपुञ्ञेसु लब्भरे।
अप्पमञ्ञा रूपझान-चतुक्के च महाक्रिये ॥४६१॥

R.77. लोकुत्तरेसु सब्बत्थ, सम्भोति विरतित्तयं।
नत्थि द्वयं पि आरुप्पे, महापाके च पञ्चमे ॥४६२॥

B.41. वितक्कादित्तयं पञ्ञा, पञ्च चानियता चला।
हानि-वुद्धि-वसा-सेसा, न चलन्ति कुदाचनं ॥४६३॥

बावीसति-विधो चेत्थ, सङ्गहो अनवज्जके।
द्वयं द्वयं वसा चेव, झान-पञ्चकतो पि च ॥४६४॥

(६) सावज्ज-चित्तेसु-रासि-कथा

इति अत्वानवज्जेसु, रासिसङ्गह-सम्भवं।
सावज्जेसु पि विञ्ञेय्या, विञ्ञुना रासयो कथं? ॥४६५॥

लोभमूलेसु पठमे, फस्स-पञ्चक-रासि च।
झान-पञ्चक-रासी च, तथेविन्द्रिय-पञ्चकं ॥४६६॥

मग्ग-फल-चतुक्कं च, हेतुकम्मपथ-दुका।
लोक-नासक-रासी च, समथो समथ-द्दुका ॥४६७॥

तत्रमज्झत्ततं हित्वा, येवापनक-नामका।
चत्तारो चेति लब्भन्ति, तत्थेकादस रासयो ॥४६८॥

छत्तिसेव पदानेत्थ, वेसितानि[१] सरूपतो।
तानि येवापनकेहि, छत्तिसेव भवन्ति च ॥४६९॥

असम्भिन्न-पदानेत्थ, समवीसति सम्भवा।
अविभत्तिक-नामा च, नव धम्मा पकासिता॥४७०॥

एक-द्वय-ति-चतुक्क-छळानियता पन।
एकादस छळेका च, कमेनेका पुनेकको॥४७१॥

नत्थेवानियता हेत्थ, येवापनक-नामका।
योजनानय-भेदो च, तस्मा तत्थ न विज्जति॥४७२॥

मानो च थिनमिद्धं च, इस्सा मच्छरियं तथा।
कुक्कुच्चं इति सावज्जे, छळेवानियता मता॥४७३॥

मानो-दिट्ठि-वियुत्तेसु, ससङ्खारेसु पञ्चसु।
थिनमिद्धं तयो सेसा, पटिघद्वय-योगिनो॥३७४॥

B.42. इच्चेवं अट्ठ सावज्जा, अनवज्जट्ठवीसति।
छत्तिंस मानसा सब्बे, होन्तानियत-योगिनो॥४७५॥

तेहि युत्ता यथायोगं, एक-द्वि-त्तय-पञ्चहि।
द्वे द्वावीसं तयो चेव, नवचाथ यथाक्कमं॥४७६॥

इति वुत्तानुसारेन, लब्भमान-वसा पन।
तदङ्गेसु पि योजेय्य, सावज्जेसु यथाक्कमं॥४७७॥

लोभमूलेसु लोभं च, दोसं च पटिघद्वये।
मोहमूले कङ्खुद्धच्चं, गहेत्वा हेतु-रासियं॥४७८॥

दिट्ठिं दिट्ठि-वियुत्तम्हि, हित्वा पीतिं उपेक्खते।
वेदनं परिवत्तेन्तो, दोसमूले च पण्डिता॥४७९॥

तथा कम्मपथं दिट्ठिं, पीतिं छन्दं च मोमुहे।
कङ्खते अधिमोक्खं च, हित्वा योजेय्य रासयो॥४८०॥

चित्तस्स ठितिं पत्तासु, चित्तस्सेकग्गता पन।
कङ्खिते परिहीना व, इन्द्रियादीसु पञ्चसु॥४८१॥

इति द्वादसधा जत्वा, सावज्जेसु पि सङ्गहं ।
अहेतुकेपि विञ्ञेय्या, यथासम्भवतो कथं ? ॥४८२॥

(७) अहेतुक-चित्तेसु रासि-कथा

अट्ठारसाहेतुकेसु, पञ्चविञ्ञाण-मानसे ।
फस्स-पञ्चक-रासी च, झानट्ठान-दुकं तथा ॥४८३॥

इन्द्रियत्तिक-रासी च, येवापनक-नामको ।
एको मनसिकारो ति, चत्तारो रासयो सियुं ॥४८४॥

R.78. असम्भिन्ना पनट्ठेव, द्वेतत्थ सविभत्तिका ।
एक-द्वय-तिक-ठाना, छळेको च पुनेकको ॥४८५॥

मनोधातुत्तिकाहेतु, पटिसन्धि युगे पन ।
वितक्को च विचारो च, अधिका झानारासियं ॥४८६॥

B.43. सुख-सन्तीरणे पीति, दुतियावज्जने पन ।
विरियं च समाधि च, लब्भतिन्द्रिय-रासियं ॥४८७॥

अधिका सहिते होन्ति, पीति च वीरियादयो ।
येवापनाधिमोक्खो च, पञ्च विञ्ञाण-वज्जिते ॥४८८॥

इच्चानवज्जे बावीस, सावज्जे द्वादसा परे ।
योगाहेतुम्हि पञ्चेते, तालीसेकूनका कथा ति ॥४८९॥

इति चेतसिक-विभागे रासियोग-कथा निट्ठिता ।

तेरसमो परिच्छेदो ।

चुद्दसमो परिच्छेदो

१. रासि-सम्भव-कथा

(१) रासि-सम्भव-उद्देसो

नवेव येवापनका, अट्ठारस च रासयो।
नव-तिंसति सम्भिन्ना, दस-द्वे सविभत्तिका ॥४६०॥

एक-द्वय-ति चतु-छ-सत्त[1]ट्ठानानवज्जके[1] ।
सत्तवीसति सत्तेको, द्वयमेको पुनेकको ॥४६१॥

दसेव येवापनका, एकादस च रासयो।
अट्ठवीसति सम्भिन्ना, दसेव सविभत्तिका ॥४६२॥

एक-द्वय-ति-चतुक्क-छट्ठान-नियता पन ।
अट्ठारस च सत्तेको, एकच्चेको व पापके ॥४६३॥

द्वे येवापनका होन्ति, रासयो च चतुब्बिधा।
तेरसेत्थ असम्भिन्ना, तयो व सविभत्तिका ॥४६४॥

एक-द्वय-तिक-ट्ठाना, दसद्वेको अहेतुके ।
इच्चानवज्जा सावज्जा-हेतुके योग-निच्छयो ॥४६५॥

B.44. सत्ता पि नत्थि सावज्जे, निरवज्जे पकासको।
अहेतुके च मग्गादि-रासयो नत्थि चुद्दस ॥४६६॥

अनवज्जा तु सावज्जे, सावज्जनवज्जके।
चित्तुप्पादम्हि नत्थेव, नत्थोभयं अहेतुके ॥४६७॥

१-१. सत्तट्ठान-वज्जके—रो०

सावज्जा पन सावज्जे, अनवज्जानवज्जके ।
गहेतब्बा तु सब्बत्थ, साधारणा पकिण्णका ॥४९८॥

झानपञ्चक-चित्तेसु, सत्तसट्ठिसु निद्दिसे ।
झानङ्ग-योग-भेदेन, रासिभेदं तहिं तहिं ॥४९९॥

चतु-छक्कानवज्जेसु, ञाणपीतिकतं तथा ।
चतुवीस परित्तेसु, चतुधा भेदं उद्दिसे ॥५००॥

सरागवीतरागानं, अप्पमञ्ञा पवत्तियं ।
करुणा-मुदिता होन्ति, कामपुञ्ञ-महाक्रिये ॥५०१॥

उपचारप्पना पत्ता, सुखिता सत्त-गोचरा ।
तस्मा न पञ्चमारूप्पे, महापाके अनुत्तरे ॥५०२॥

सोतपत्ति-उपेक्खासु, परिकम्मादिसम्भवे ।
झानानं तुल्यं-पाकत्ता, तप्पाकेसु च लब्भरे ॥५०३॥

R.79. विरती च सरागानं, पीतिकम्मं न सम्भवा ।
सम्पत्ते च समोदाने, काम-पुञ्ञेसु लब्भरे ॥५०४॥

तं तं द्वारिक-दुस्सिल्य-चेतनुच्छेद-किच्चतो ।
मग्गे च तुल्य-पाकत्ता, फले च नियता सियुं ॥५०५॥

पवत्तकार-विसय-भिन्ना पञ्चा पि सम्भवा ।
लोकिये लब्भमाना पि, विसुं चेव सियुं न वा ॥५०६॥

पापा लब्भन्ति पापेसु, सत्तछक्केकका कमा ।
सरूपायेवोभयका, नियतट्ठ छळेतरे ॥५०७॥

साधारणा च सब्बत्थ, यथा वुत्ता पकिण्णका ।
तत्थ चेकग्गता नत्थि, इन्द्रियादीसु कञ्चिते ॥५०८॥

B.45. छन्दाधिमोक्खा येवा पि, वीसेकादस-वज्जिते ।
उद्धच्चं एकादसेसु, मज्झत्तं अनवज्जके ॥५०९॥

सब्बत्थ मनसिकारो, ति-द्वेक-द्वितिकापरे।
अट्ठट्ठवीस-चतूसु, पञ्चद्वीसु यथाक्कमं ॥५१०॥

समुदाय-वसेनेत्थ, उद्धच्च-विरतित्तयं।
सविभत्तिकमञ्ञत्थ, अविभत्तिकं एव तं ॥५११॥

चित्तुप्पादेसु तेनेतं, विभत्ति-अविभत्तिकं।
इति साधु सल्लक्खेय्य, सम्भवासम्भवं बुधो ति ॥५१२॥

इति चेतसिक-विभागे रासि-सम्भव-कथा निट्ठिता।

चुद्दसमो परिच्छेदो।

पन्नरसमो परिच्छेदो

१. रासि-सङ्गह-कथा

(१) चित्तुप्पादेसु रासि-सङ्गह-उद्देसो

तेत्तिस चेव द्वत्तिस, एकत्तिस च तिस च।
एकद्वत्तिस-हीना च, तिस धम्मानवज्जके ॥५१३॥

दस धम्मा तु सावज्जे, छ-पञ्च चतुराधिका।
एकादस दस नव, सत्तधाहेतुके पन ॥५१४॥

इत्थं चुद्दसधा भिन्ना, कोट्ठासा तु सरूपतो।
विभत्ता तेहि युत्ता च, चित्तुप्पादा यथाक्कमं ॥५१५॥

तिकट्ठका पञ्चवीस, दस पञ्चाधिका नव।
अट्ठारसेति सत्तेते, अनवज्जा तथोत्तरे ॥५१६॥

द्वे चत्तारो छळेकं द्वे, पञ्चाथ दसधा परे।
सावज्जाहेतुके चेति, कोट्ठासा होन्ति चुद्दस ॥५१७॥

B.46. नव चापि छ चत्तारो, चतु-पञ्च-छ-सत्तका।
नव-द्वे-द्वे--तथेको च, येवापनक-सङ्गहा ॥५१८॥

तेहि युत्ता पनट्ठाथ, वीसेकत्तिस मानसा।
द्वे-द्वे द्वे तीणि चेकं द्वे, अट्ठदस यथाक्कमं ॥५१९॥

सत्ततिंस कतो याव, एकत्तिसानुवज्जके।
तिकट्ठकादिके सत्त, - ठिता नियता-सङ्गहा ॥५२०॥

पापेसु वीस चेकून, - वीसट्ठारस सोळस।
चतुधा द्वीसु चतूसु, चतूसु द्वीसु च ठिता ॥५२१॥

[1]एक-द्वि-पञ्च-दससु,[1] च द्विधाहेतुकेसु च।
तिकद्वेकाधिका धम्मा, दसट्ठ च यथाक्कमं ॥५२२॥

R.80. पञ्च-द्वेक-द्वि-ति-पञ्चं, कोट्ठासा नियता ठिता।
तेहि युत्ता पनट्ठाथ, वीस द्वे द्वे तिकेकका ॥५२३॥

पुब्बापरद्वयापुञ्ञे, कामपाके अहेतुके।
पञ्चमानुत्तरारूप्पे, नत्थानियत-सम्भवो ॥५२४॥

छत्तिंस मानसेस्वेव, लब्भन्ता नियता न वा।
ते पञ्ञासावसेसा तु, सब्बे नियत-योगिनो ॥५२५॥

नियतानियते कत्वा, लब्भन्तोभयता तथा।
सरूप-येवोभयका, तिविधेवं तु सङ्गहा ॥५२६॥

ञेय्या वुत्तानुसारेन, तेहि युत्ता व मानसा।
ततो पुन विभावेय्य, सब्बसङ्गाहिकं नयं ॥५२७॥

एकूनतालीस कतो, यावेकत्तिंसका ठिता।
नवधा अनवज्जेसु, तेहि युत्ता च मानसा ॥५२८॥

द्वे चत्तारो दसे वाथ, तिक-पञ्चाधिका दस।
तेवीस कमतो सत्त, द्वे च पञ्चदसापरे ॥५२९॥

द्वे च द्वे तिक द्वे द्वेका, सावज्जेसु च सोळस।
एकूनवीस वीसाथ, वीसेक-द्वि-तयाधिका ॥५३०॥

B.47. अहेतुके पनट्ठाथ, दसेक-द्वि-तयाधिका।
दस पञ्च द्विकेका ति, भवन्तेकूनवीसति ॥५३१॥

लब्भमानानुसारेन, धम्मानं पन सङ्गहो।
सक्का[2] वुत्तनयेनेव, विञ्ञातुं पन विञ्ञुना ति ॥५३२॥

इति चेतसिक-विभागे रासि-सङ्गह-कथा निट्ठिता।
पन्नरसमो परिच्छेदो।

1-1. एक-पञ्च-दससु च—रो.
2. सत्ता—रो.

सोलसमो परिच्छेदो

१. चित्तुप्पाद-कथा

(१) चित्तुप्पादेसु चेतसिक-भेद-सङ्गहो

चित्तुप्पादेसु धम्मानं, इति ञत्वा विनिच्छयं।
चित्तुप्पादानमेवाथ, ञातब्बो भेद-सङ्गहो ॥५३३॥

(२) भेद-सङ्गह-विधि-उद्देसो

वेदनाहारतो चेव, हेताधिपतितो तथा।
झानिन्द्रिय-मग्ग-बला, येवापन-पथादितो ॥५३४॥

(३) वेदना-वसेन भेद-सङ्गह-कथा

तत्थ सुखा च दुक्खा च, अदुक्खमसुखा ति च।
तिस्सो वेदना वुत्ता, सम्भोगत्थ-विसेसतो ॥५३५॥

सुखं दुक्खं सोमनस्सं, दोमनस्सं अथापरं।
उपेक्खिन्द्रियमिच्चेवं, पञ्चिन्द्रिय-विभागतो ॥५३६॥

काय-विञ्ञाण-युगले, सुख-दुक्खा हि वेदना।
सोमनस्सं दोमनस्सं, इति नामं लभन्ति न ॥५३७॥

अञ्ञत्थ पन सब्बत्थ, सुखा दुक्खा च वेदना।
सोमनस्सं दोमनस्सं, इति नामं लभन्ति च ॥५३८॥

अदुक्ख-असुखोपेक्खा, मज्झत्ता ति च वेदना।
पञ्चपञ्ञास चित्तेसु, तदञ्ञेसु पकासिता ॥५३९॥

सुख-दुक्खिन्द्रिय-युत्तं, काय-विञ्ञाणक-द्वयं ।
दोमनस्सिन्द्रिय-युत्तं, पटिघ-द्वय-मानसं ॥५४०॥

B.48. अट्ठारस परित्तानि, चतुत्थज्झानं[1] आदितो ।
सोमनस्सिन्द्रिय-युत्ता, द्वासट्ठि-विध-मानसा ॥५४१॥

R.81. द्वत्तिस च परित्तानि, तेवीस झान-पञ्चमा ।
होन्तोपेक्खिन्द्रिय-युत्ता, पञ्चपञ्ञास मानसा ॥५४२॥

सुख-युत्ता तु तेसट्ठि, दुक्ख-युत्ता तयो तहिं ।
अदुक्खमसुख-युत्ता, पञ्चपञ्ञासुपेक्खका ॥५४३॥

ओजट्ठमकरूपं च, वेदनं सन्धि-मानसं ।
नामरूपं च कमतो, आहरन्ती ति देसिता ॥५४४॥

(४) आहार-वसेन भेद-सङ्गह-कथा

आहारा कबळिकारो, फस्सो सञ्चेतना तथा ।
विञ्ञाणं चेति चत्तारो, उपत्थम्हा च सम्भवा ॥५४५॥

चित्तुप्पादेसु सब्बत्थ, आहारा रूपिनो तयो ।
कबळीकारो आहारो, कामे कायानुपालको ॥५४६॥

(५) हेतु-वसेन भेद-सङ्गह-कथा

अलोभो च अदोसो च, अमोहो च तथापरो ।
लोभो दोसो च मोहो च, हेतू-धम्मा छ देसिता ॥५४७॥

कुसलाकुसला हेतु, तयो अब्याकता ति च ।
नव द्वादसधा तत्थ, विपाक-क्रिया-भेदतो ॥५४८॥

दस पञ्चाधिका होन्ति, भूमिभेदा ततो तहिं ।
पुञ्ञ-पाक-क्रिया-भेदा, तालीस चतुभूमका ॥५४९॥

सन्तीरण-मनोधातु, पञ्चविञ्ञाण-मानसे ।
वोट्ठब्बने च हसिते, हेतु नाम न विज्जति ॥५५०॥

---

१. चतुक्क०—रो०

B.49. लोभमूलेसु लोभो च, मोहो च पटिघ-द्वये।
दोसो मोहो च लब्भन्ति, मोहो एको व मोमूहे ॥५५१॥

ञाणेन विप्पयुत्तेसु, अलोभादि-द्वयं भवे।
ततो सेसेसु सब्बत्थ, अलोभादि तयो पि च ॥५५२॥

तिहेतुका सत्तचत्तालीस, होन्ति द्विहेतुका।
बावीसति द्विहेतुका, अट्ठारस अहेतुका ॥५५३॥

(६) अधिपति-वसेन भेद-सङ्गह-कथा

छन्दो चित्तं च वीरियं, वीमंसा ति चतुब्बिधा।
ससजाताधिपा धम्मा, वुत्ताधिपतयो सियुं ॥५५४॥

यवालम्बं गरुं कत्वा, नाम-धम्मा पवत्तरे।
आरम्मणाधिप-नामेन, तदालम्बनमीरितं ॥५५५॥

तिहेतुक-जवेस्वेको, चतूसु पि यथारहं।
द्विहेतुकेसु सम्भोति, वीमंसाधिपतिं विना ॥५५६॥

अनुत्तरे काम-पुञ्ञे, तिहेतुक-महाक्रिये।
लोभमूले च सावज्जे, लब्भतालम्बनाधिपो ॥५५७॥

तत्थ चानियता कामे, लब्भमाना पि लब्भरे।
महग्गतानुत्तरेसु, नियता व यथारहं ॥५५८॥

क्रिया द्विहेतुपटिघे, नत्थेवालम्बनाधिपो।
मोमूहाहेतुके पाके, लोकिये च न कोचि पि ॥५५९॥

उभयाधिप-युत्ता च, सहजाधिप-योगिनो॥
उभयानियताधिपा, सहजानियताधिपा ॥५६०॥

B.50. उभयाधिप-युत्ता च, पञ्चधा सत्त मानसा।
अट्ठ अट्ठारस वीसं छ, सत्ततिंस यथाक्कमं ॥५६१॥

पञ्चाधिपति-योगा च, चतुराधिप-योगिनो।
तिविधाधिप-युत्ता च, विमुत्ता पि च सब्बथा ॥५६२॥

सोळसाथ समत्तिस, छळेवाथ यथाक्कमं।
सत्तंतिस तिविधा ति, चतुधेवं पि[1] निद्दिसे[1] ॥५६३॥

R.82. वीमंसाधिप-युत्ता च, सहजाधिप-योगिनो।
आलम्बाधिप-युत्ता च, विप्पमुत्ता पि सब्बथा ॥५६४॥

चतुतिंस द्विपञ्ञास, अट्ठवीस यथाक्कमं।
सत्तंतिसति चेवेति, चतुधेवं[2] पि निद्दिसे[2] ॥५६५॥

सहजाधिप-लद्धा तु, द्वे-पञ्ञासेव सब्बथा।
आलम्बाधिप-लद्धा च, उभयाधिप-लाभिनो ॥४६६॥

अट्ठवीसेव सब्बे पि, द्वेपञ्ञासेव साधिपा।
सेसा निरोधिपा सब्बे, सत्तंतिसा पि सब्बथा ॥५६७॥

वेदनादि वसेनेवं, ञत्वा भेदं चतुब्बिधं।
झानिन्द्रिय-मग्ग-बल-वसेना पि विभावये ॥५६८॥

(७) झान-वसेन भेद-सङ्गह-कथा

वितक्क-हेट्ठिमं झानं, मनोपरं मनिन्द्रियं।
हेतुपरं च मग्गङ्गं, - बलं वीरियं पच्छिमं[3] ॥५६९॥

अवितक्के पकतिया, तस्मा झानं न विज्जति।
अहेतुके च मग्गङ्गं, बलं च वीरिये यथा ॥५७०॥

अट्ठ रूपिन्द्रियानेत्थ, अगय्हन्तेव सब्बथा।
मग्गिन्द्रिय बलट्ठेसु, समाधि च न कङ्खिते ॥५७१॥

१-१. चतुधा पि च सङ्गहो—रो०
२-२. चतुधा पि च सङ्गहो—रो०
३. मज्झिमं—रो०

कामपुञ्ञेस्वनियता, विरती पि अनुद्धता ।
अञ्ञानुत्तर-चित्तेसु, इन्द्रियत्तय-भाजिता ॥५७२॥
सेसा वुत्तानुसारेन, लब्भमान-झानादिका ।
तेहि युत्ता च विञ्ञेय्या, चित्तुप्पादा यथाक्कमं ॥५७३॥

B.51. सोमनस्स-युत्ता कामे, लोकुत्तर-महग्गते ।
पठमज्झान-चित्ता च, पञ्चज्झानङ्गिका मता ॥५७४॥

दुक्खुपेक्खा-युत्ता कामे, पञ्चविञ्ञाण-वज्जिता ।
दुतियज्झान-चित्ता च, चतुज्झानङ्गिका सियुं ॥५७५॥

झानङ्गत्तय-संयुत्ता, ततियज्झान-मानसा ।
चतुक्क[1]-पञ्चमारुप्पा, झानङ्ग-द्वय-योगिनो ॥५७६॥

पञ्च-विञ्ञाण-युगले, झानङ्गं नत्थि किञ्चि पि ।
इत्थं व झानं भेदेन, पञ्चधा मानसा ठिता ॥५७७॥

एकूनतिंसति सत्त, तिंस चेकादसापरे ।
चतुत्तिंस दसेवाथ, गणिका तु यथाक्कमं ॥५७८॥

(८) इन्द्रिय-वसेन भेद-सङ्गह-कथा

लोकुत्तरेसु सब्बेसु, इन्द्रियानि न वुच्चरे ।
तिहेतुकेसु सब्बेसु, लोकियेसु पनट्ठधा ॥५७९॥

ञाणेन विप्पयुत्तेसु, सत्तधा व समुद्धरे ।
सित-वोट्ठब्बना पुञ्ञे, पञ्चधा व पकासये ॥५८०॥

विचिकिच्छा सहगते, चतुधा व विनिद्दिसे ।
तीणिन्द्रियानि वुत्तानि, सेसा हेतुक-मानसे ॥५८१॥

अट्ठ चेकूनतालीस, द्वादस वाथ तेरस ।
एकं च सोळस चेति, छब्बिधा तत्थ सङ्गहो ॥५८२॥

१. चतुत्थ—रो०

(९) मग्ग-वसेन भेद-सङ्गह-कथा

पठमानुत्तरं झानं, अट्ठमग्गङ्गिकं मतं।
सत्त-मग्गङ्गिकं नाम, सेसं झानं अनुत्तरं ॥५८३॥

लोकियं पठमं झानं, तथा कामे तिहेतुकं।
पञ्च मग्गङ्गिका नाम, चित्तुप्पादा पकासिता ॥५८४॥

सेसं महग्गतं झानं, सम्पयुत्ता च दिट्ठियं।
ञाणेन विप्पयुत्ता च, चतुमग्गङ्गिका मता ॥५८५॥

दोस-मूल-द्वयं चेव, उद्धच्च-सहितं तथा।
दिट्ठिया विप्पयुत्ता च, मग्गङ्गत्तय-योगिनो ॥५८६॥

R.83. विचिकिच्छा-सम्पयुत्तो, वुत्तो मग्गो दुवङ्गिको।
B.52. अमग्गाहेतुको चेति, सत्तधा तत्थ सङ्गहो ॥५८७॥

अट्ठ द्वत्तिंसति चेव, दस पञ्चाधिके परे।
तालीस कमतो सत्त, एकं चट्ठ दसापरे ॥५८८॥

(१०) बल-वसेन भेद-सङ्गह-कथा

बलानि पन सत्तेव, सब्बत्था पि तिहेतुके।
ञाणेन विप्पयुत्तेसु, छ बलानि समुद्दिसे ॥५८९॥

चतुधाकुसले होन्ति, तिविधा कङ्खिते पन।
द्वि-बलं सित-वोट्ठब्बं, अबलं सेसमीरितं ॥५९०॥

छब्बिधो सङ्गहो तत्थ, सत्ततालीसधापरे।
द्वादसेकादसेकं द्वे, सोळसे ति यथाक्कमं ॥५९१॥

इत्थं पञ्च छ सत्त, छ-कोट्ठासा कमतो ठिता।
चतुवीसति सब्बे पि, झानङ्गादि-वसा कथा ॥५९२॥

इति चेतसिक-विभागे चित्तुप्पादकथा निट्ठिता।

सोळसमो परिच्छेदो।

सत्तरसमो परिच्छेदो

१. दिट्ठि-सङ्गह-कथा

(१) दिट्ठि-सम्पयोग-विप्पयोग-उद्देसो

(२) मिस्सक-सङ्खेप-कथा

येवापनक-नामेन, धम्मा छन्दादयो तथा।
खन्धादयो च कोट्ठासा, उद्दिट्ठा हि यथारहं ॥५९३॥

तत्थ छन्दादयो धम्मा, विभत्ता व यथारहं।
खन्धादि-रासयो वा पि, विञ्ञेय्या दानि सम्भवा ॥५९४॥

(३) खन्धादि-रासि-कथा

वेदना वेदनाक्खन्धो, चक्खुसम्फस्सजादिका।
सञ्ञा च सञ्ञाक्खन्धो ति, छब्बिधापि पकासिता ॥५९५॥

सङ्खारक्खन्ध-नामेन, सेसा चेतसिका मता।
वुत्ता विञ्ञाण-काया छ, विञ्ञाणक्खन्ध-नामको ॥५९६॥

B.53. रूपक्खन्धो पुनेको व, सम्पयुत्तावियोगिनो।
अरूपिनो च चत्तारो, पञ्चक्खन्धा पवुच्चरे ॥५९७॥

मनायतन-नामं तु, चित्तमेव तथापरा।
चक्खुविञ्ञाणधातादि, सत्तविञ्ञाणधातुयो ॥५९८॥

सब्बे चेतसिका धम्मा, धम्मायतन-सङ्गहा।
धम्मधातू ति च वुत्ता, द्विपञ्ञासा पि सब्बथा ॥५९९॥

सुखुमानि च रूपानि, निब्बानं चेत्थ गय्हरे।
ओळारिकानि रूपानि, दसायतन-धातुयो ॥६००॥

चक्खु-सोत-घान-जिह्वा-कायायतन-नामका ।
रूप-सद्द-गन्ध-रस-फोट्ठब्बायतनानि च ॥६०१॥

द्वादसायतना सब्बे, होन्तट्ठारस-धातुयो ।
खन्धा ठपेत्वा निब्बानं, नत्थि पञ्ञत्ति तीसु पि ॥६०२॥

आहारादि च कोट्ठासा, पुब्बे वुत्तनया व ते ।
इति मिस्सक-सङ्खेपो, विञ्ञातब्बो विभाविना ॥६०३॥

(४) सावज्ज-सङ्गहो

द्वादसाकुसलेस्वेव, चुद्दसा पि ववत्थिता ।
ये सावज्जा व तेसं पि, सङ्गहो दानि नीय्यते ॥६०४॥

(५) आसवादि-कथा

कामासवो भवासवो, दिट्ठाविज्जासवा ति च ।
चत्तारो आसवा वुत्ता, तयो धम्मा सरूपतो ॥६०५॥

R.84. आसवा आसवट्ठेन, ओघा वुय्हनतो तथा ।
योजेन्ती ति च योगा ति, ते चत्तारो च देसिता ॥६०६॥

(६) संयोजन-कथा

कामभवो च पटिघो, मानो दिट्ठि च संसयो ।
सीलब्बत-परामासो, भवरागो तथापरो ॥६०७॥

B.54. इस्सा मच्छरियाविज्जा, इति संयोजना दस ।
अट्ठ धम्मा सरूपेन, अभिधम्मे पकासिता ॥६०८॥

इस्सा मच्छरियं हित्वा, कत्वा मानुद्धच्चं तहिं ।
भिन्दित्वा भवरागं च, रूपारूप-वसा द्विधा ॥६०९॥

पञ्चोरम्भागिया चेव, पञ्चुद्धम्भागिया ति च ।
दस संयोजना वुत्ता, सुत्ते सत्त सरूपतो ॥६१०॥

(७) गन्थ-कथा

गन्था धम्मा च चत्तारो, तयो धम्मा सरूपतो ।
अभिज्झा कायगन्थो च, ब्यापादा च पवुच्चति ॥६११॥

सीलब्बत-परामासो, कायगन्थो तथापरो ।
इदं सच्चाभिनिवेसो, इति दिट्ठि-विभेदितो ॥६१२॥

(८) नीवरणादि-कथा

कामच्छन्दो च ब्यापादो, थीन मिद्धं यथापरं ।
तथा उद्धच्चकुक्कुच्चं, कङ्खाविज्जा ति अट्ठिमे ॥६१३॥

धम्मा नीवरणा नाम, छधा च पन देसिता ।
मिच्छादिट्ठि पनेका व, परामासो ति वुच्चति ॥६१४॥

उपादानानि चत्तारि, कामुपादादि-नामका ।
दिट्ठि-सीलब्बतं अत्त, - वादुपादानमेव च ॥६१५॥

(९) दिट्ठि-कथा

लोभ-दिट्ठिवसा द्वेव, तिविधा दिट्ठिदेसिता ।
दिट्ठि-सीलब्बत-अत्त, - वादो चेति महेसिना ॥६१६॥

(१०) किलेस-कथा

लोभो दोसो च मोहो च, मानो दिट्ठि च संसयो ।
थीनं उद्धच्चमेवाथ, लोकनास-युगं तथा ॥६१७॥

इत्थं किलेसवत्थूनि, किलेसानि पकासिता ।
दसेते तु समाना व, परतो च सरूपतो ॥६१८॥

(११) अनुसय-कथा

काम-रागो च पटिघो, मानो दिट्ठि च संसयो ।
भवरागो अविज्जा ति, छ सत्तानुसया मता ॥६१९॥

गाहा च पलिबोधा च, पपञ्चा चेव मञ्ञना ।
तण्हा मानो च दिट्ठि च, दिट्ठि तण्हा च निस्सया ॥६२०॥

(१२) सङ्गह-गाथा

B.55. परामासेकको द्वेव, निस्सया मञ्जना तयो।
आसवोघ-योग-गन्था, उपादाना च दुब्बिधा ॥६२१॥

अट्ठ नीवरणा वुत्ता, सत्तधानुसया कथा।
संयोजना किलेसा च, दसेव परतो ठिता ॥६२२॥

एक-द्वि-ति-छ-सत्तट्ठ, - दसका तु यथारहं।
धम्मा सरूपतो होन्ति, यथावुत्तेसु रासिसु ॥६२३॥

(१३) लोभादि-विभेद-कथा

कामराग-भवरागा, कामासव-भवासवा।
रूपरागारूपराग, - इति लोभो विभेदितो ॥६२४॥

इदं-सच्चाभिनिवेसो, दिट्ठि-सीलब्बतं तथा।
अत्तवादो परामासो, इति दिट्ठि पवुच्चति ॥६२५॥

दिट्ठि पञ्चदस विधा, लोभट्ठारसधा तहिं।
सेसा सपररासीहि, समाना द्वादसट्ठिता ॥६२६॥

एकादस समुट्ठाने, दिट्ठि-लोभा ववत्थिता।
अविज्जा सत्तसु वुत्ता, पटिघो पन पञ्चसु ॥६२७॥

मानो च विचिकिच्छा च, चतुट्ठानेसु उद्धटो।
तीसु द्वीसु च थीनं ति, अट्ठेते सविभत्तिका ॥६२८॥

R.85. इस्सा मच्छेर-कुक्कुच्च, - मिद्ध-लोक-विनासका।
छविभत्तिक-धम्मा ति, असम्भिन्ना चतुद्दस ॥६२९॥

रूपरागारूपराग, - कामासव-भवासवा ।
होन्ति दिट्ठि-वियुत्तेसु, पुब्बे वुत्तनया पन ॥६३०॥

इति सावज्ज-सङ्खेप, ञत्वा पुन विचक्खणो।
बोधिपक्खिय-धम्मानं, सङ्गहं पि विभावये ॥६३१॥

(१४) बोधिपक्खिय-धम्म-विभेद-कथा

येसु सञ्ञा-चित्त-दिट्ठि-विपल्लासा यथाक्कमं।
सुभं सुखं निच्चं अत्ता, इति द्वादसधा ठिता ॥६३२॥

तत्थ काये वेदनासु, चित्ते धम्मेसु चक्कमा।
असुभं दुक्खं अनिच्चं, - अनत्ता ति उपट्ठिता ॥६३३॥

B.56. यथावुत्त-विपल्लास-पहानाय यथारहं।
भिन्ना विसय-किच्चानं, वसेन पन सम्भवा ॥६३४॥

चत्तारो सतिपट्ठाना, कायानुपस्सनादयो।
इति वुत्ता पनेका व, सम्मासति महेसिना ॥६३५॥

उप्पन्नानुपन्न-पाप, - पहानानुप्पन्नाय च।
अनुप्पन्नुप्पन्ने हि वा, निब्बत्ति अभिवुड्ढिया ॥६३६॥

पजहन्तस्स वायामो, किच्चाभोग-विभागतो।
सम्मप्पधाना चत्तारो, इति वुत्ता महेसिना ॥६३७॥

छन्दो च वीरियं चित्तं, वीमंसा ति च तादिना।
चत्तारो इद्धिपादा ति, विभत्ता चतुराधिपा ॥६३८॥

सद्धिन्द्रियं च वीरियं, सति चेव समाधि च।
पञ्चिन्द्रियं च पञ्चेव, बोधिपक्खिय-सङ्गहे ॥६३९॥

इन्द्रियानिन्द्रियट्ठेन, बलट्ठेन बलानि च।
इति भिन्ना विभत्ता च, दुविधा पि महेसिना ॥६४०॥

सति च धम्मविचयो, तथा वीरिय-पीतियो।
पस्सद्धि च समाधि च, उपेक्खा ति च तादिना ॥६४१॥

देसिता सत्त बोज्झङ्गा, बुज्झन्तस्स सभावतो।
काय-चित्त-वसा भिन्नं, कत्वा पस्सद्धिमेककं ॥६४२॥

सम्मादिट्ठि च सङ्कप्पो, वायामो विरतित्तयं।
सम्मासति समाधी च, मग्गो अट्ठङ्गिको मतो ॥६४३॥

इति सत्तेव सङ्खेपा, सत्ततिंस पभेदतो।
एकं कत्वान पस्सद्धिं, असम्भिन्ना चतुद्दस ॥६४४॥

नवधा वीरियं वुत्तं, छसु रासीसु पञ्चसु।
अट्ठधा सति सेसा तु, समानपद-रासिका ॥६४५॥

पञ्चस्वेव तु पञ्ञा च, समाधि चतुरासिको।
सद्धा द्वीसु विभत्ता ति, पञ्चेते सविभत्तिका ॥६४६॥

B.57. नवाविभत्तिका सेसा, छन्दो चित्तं यथापरं।
पीति-पस्सद्धिपेक्खा, च, सङ्कप्पो-विरतित्तयं ॥६४७॥

इति वुत्तनया सब्बे, बोधिपक्खिय-सङ्गहा।
लोकुत्तरेसु सम्भोन्ति, सब्बथा पि यथारहं ॥६४८॥

पुब्बभागे यथायोगं, लोकियेसु च लब्भरे।
निब्बेद-भावना-काले, छब्बिसुद्धि-पवत्तियं ॥६४९॥

इति मिस्सक-सावज्जा, बोधिपक्खिय-सङ्गहा।
येवापनक-रासिम्हि, यथा सम्भवतो ठिता ॥६५०॥

(१५) कम्मपथ-कथा

R.86. कम्मपथा तु सम्भोन्ति, पुञ्ञापुञ्ञेसु सब्बथा।
अपथा च सुचरिता, तथा दुच्चरिता पि च ॥६५१॥

तत्थ कम्मपथट्ठाने, अनभिज्झादयो पन।
उपचारेन वुच्चन्ति, विपाकेसु क्रियेसु वा ति ॥६५२॥

दिट्ठि-सङ्गह-कथा निट्ठिता।

निट्ठितो च सब्बथा पि चेतसिक-विभागो।

सत्तरसमो परिच्छेदो।

अट्ठारसमो परिच्छेदो

१. रूप-विभागो

(१) सरूप-विभागो

(२) रूप-पकार-उद्देसो

R.87. तेपञ्ञास पनिच्चेवं, नाम धम्मा पकासिता।
अट्ठवीस विधं दानि, रूपं नाम कथीयति ॥६५३॥

पथवापो च तेजो च, वायो चेति चतुब्बिधो।
चक्खु-सोत-घान-जिव्हा, कायो ति पन पञ्च च ॥६५४॥

रूप-सद्द-गन्ध-रसा, चत्तारो च अथापरं।
इत्थि-पुंभाव-युगट्ठं, जीवितं हृदयं पि च ॥६५५॥

B.58. काय-विञ्ञत्ति चेवाथ, वची-विञ्ञत्ति च द्वयं।
आकास-धातु रूपस्स, लहुता मुदुता तस्स ॥६५६॥

कम्मञ्ञता उपचयो, सन्तति जरता पन।
अनिच्चता च कबली-काराहारो ति सब्बथा ॥६५७॥

अट्ठवीसविधं होति, रूपमेतं सरूपतो।
तस्स लक्खण-भेदेन, सभावं च विभावये ॥६५८॥

(३) रूप-सभाव-कथा

सन्धारणं तु पथवी-धातु कक्खळ-लक्खणा।
आबन्धनं आपो-धातु, आपग्घरण-लक्खणा ॥६५९॥

परिपाचनता तेजो, - धातु उण्हत्त-लक्खणा।
समुदीरणता वायो, - धातु वित्थम्भ-लक्खणा ॥६६०॥

सब्बथाविनिभुत्ता पि, असमिस्सक-लक्खणा।
तं तं भाव-समुस्सन्न-सम्भारेसुपलक्खिता ॥६६१॥

अञ्ञमञ्ञेनुपत्थद्धा, सेसरूपस्स निस्सया।
चतुधेवं कलापेसु, महाभूता पवत्तरे ॥६६२॥

चक्खु-सम्भार-चक्खुम्हि, सत्तक्खि-पटलोचिते।
कण्हमण्डलमज्झम्हि,[1] पसादो ति पवुच्चति ॥६६३॥

येन चक्खुपसादेन, रूपानि अनुपस्सति।
परित्तं सुखमं चेतं, ऊकासिर-समूपमं ॥६६४॥

सोतं सोत-विलस्सन्तो, तम्बलोमाचिते तथा।
अङ्गुलि-वेठनाकारे, पसादो ति पकासितो ॥६६५॥

अन्तो अज-पदट्ठाने, घानं घान-बिले ठितं।
जिव्हा जिव्हाय मज्झम्हि, उप्पलाकार-सन्निभे ॥६६६॥

इच्चेवं पन चत्तारो, तं तं देस-ववत्थिता।
कायप्पसादोपादिन्ने, सब्बके ति यथाक्कमं ॥६६७॥

रूपाद्याभिघातारह-भूतानं वा यथारहं।
दट्ठुकाम-निदानादि, - कम्मभूतानमेव वा ॥६६८॥

पसादलक्खणा भूत-रूपानं भूत-निस्सिता।
कप्पास-पटल-स्नेह, - सन्निभा ति च वण्णिता ॥६६९॥

पञ्चा पि जीवितारक्खा, रूपादि-परिवारिता।
धीतराव कुमारा व, कलापन्तर-वुत्तिनो ॥६७०॥

रूपं निभासो भूतानं, सद्दो निग्घोसनं तथा।
गन्धो च गन्धनं तत्थ, रसो च रसनीयता ॥६७१॥

---

१. तण्हा० — रो०

R.88. भूतत्तयं च फोट्ठब्बं, आपोधातु-विवज्जितं ।
सद्दो अनियतो तत्थ, तदञ्ञे सहवुत्तिनो ॥६७२॥

चक्खादि-पटिहनन, - लक्खणा तु यथाक्कमं ।
पञ्चेव पञ्च विञ्ञाण, - वीथिया विसया मता ॥६७३॥

इत्थिन्द्रियं पनित्थित्तं, इत्थिभावो ति देसितो ।
पुरिसत्तं तथाभावो, पुरिसिन्द्रिय-नामको ॥६७४॥

तं द्वयं पनुपादिन्ने, काये सब्बत्थ लब्भति ।
कलापन्तर-भिन्नं च, भिन्न-सन्तानवत्ति च ॥६७५॥

रूपानं कम्म-जातानं, अनुपालन-लक्खणं ।
जीवितिन्द्रिय-रूपं ति, आयु-नाम पवुच्चति ॥६७६॥

मनोधातुया च तथा, मनोविञ्ञाण-धातुया ।
निस्सय-लक्खणं वत्थु, - रूपं हदय-निस्सितं ॥६७७॥

मज्झे हदय-कोसम्हि, अड्ढपसत-लोहिते ।
भूत-रूपं उपादाय, चक्खादि-विय वत्तति ॥६७८॥

आकासधातु रूपानं, परिच्छेदक-लक्खणा ।
तं तं रूपकलापानं, परियन्तो ति वुच्चति ॥६७९॥

चित्तं सहजरूपानं, कायस्स गमनादिसु ।
सन्थम्भन-सन्धारण, - चलनस्स तु पच्चयो ॥६८०॥

B.60. वायो धातु-विकारोयं, काय-विञ्ञत्ति-नामको ।
वायो धाताधिकानं तु, भूतानं इति केचना ॥६८१॥

तथा चित्त-समुट्ठिनो, वचीघोसप्पवत्तियं ।
उपादिन्न-रूपकाय-घटनस्स तु पच्चये ॥६८२॥

पथवीधातु विकारोयं, वची-विञ्ञत्ति-नामको ।
पथवीधाताधिकानं तु, भूतानं इति केचना ॥६८३॥

द्वेपि काय-वचीकम्म, - द्वारभूता यथाक्कमं ।
ते पन घटना हेतु, - विकारोकार-लक्खणा ॥६८४॥

विञ्ञापेती ति कायेन, वाचाय च विचिन्तितं ।
सयं च विञ्ञायती ति, विञ्ञत्ती ति पकित्तिता ॥६८५॥

लहुता पन रूपानं, अदन्धाकार-लक्खणा ।
मुदुता पि च रूपानं, मद्दवाकार-लक्खणा ॥६८६॥

कम्मञ्ञता च रूपानं, योग्गताकार-लक्खणा ।
गारव-थद्धता योग्य, - पटिपक्खा यथाक्कमं ॥६८७॥

सप्पायं उतुं आहारं, लभित्वा चित्त-सम्पदं ।
लहू मुदु च कम्मञ्ञं, यदा रूपं पवत्तति ॥६८८॥

तथा पवत्तरूपस्स, पवत्ताकार-भेदितं ।
लहुतादित्तयं चेतं, सहवुत्ति-तदाभवे ॥६८९॥

सप्पायं पटिवेधाय, पटिपत्तुपकारिता ।
साकारा रूप-सम्पत्ति, पञ्ञत्ता व महेसिना ॥६९०॥

रूपस्सोपचयो नाम, रूपस्साचय-लक्खणो ।
पवत्ति-लक्खणा रूप-सन्तती ति पकासिता ॥६९१॥

रूपं आचयो रूपेन, जायति चुपरूपरि ।
पेक्खतो पचयाकारा, जाति गण्हति योगिनो ॥६९२॥

अनुप्पबन्धाकारेन, जायती ति सपेक्खतो ।
तदायं सन्तताकारा, जाति गण्हति तस्स तु ॥६९३॥

R.89. एवं आभोग-भेदेन, जाति-रूपं द्विधा कतं ।
B.61. अत्तुपलद्धिभावेन, जायन्तं वाथ केवलं ॥६९४॥

रूपं विवत्तोकासस्स, रूपकट्ठेन चीयति ।
अभावा पुनभावाय, पवत्तं सन्तती ति च ॥६९५॥

एवं आकार भेदा व, सब्बाकार-वराकरो।
जाति-रूपं द्विधाकासि, जाति-रूप-विरोचनो ॥६९६॥

जरता नवता हाया, रूपानं पाक-लक्खणा।
अनिच्चतन्तिमप्पत्ति, परिभिज्जन-लक्खणा ॥६९७॥

इति लक्खण-रूपं तु, तिविधं भिन्न-कालिकं।
सभाव-रूप-धम्मेसु, तं तं कालोपलक्खितं ॥६९८॥

येन लक्खीयति रूपं, भिन्नाकारं खणे खणे।
विपस्सनानयत्थाय, तं इच्चाह तथागतो ॥६९९॥

कबळीकारो आहरो, यापेतब्बोज-लक्खणो।
आहारो सेन्द्रिय-जातो, रूपकायानुपालको ॥७००॥

इच्चेवं अपरिच्छेदा, सविकारा सलक्खणा।
अकिच्च-पटिवेधाय, दयापन्नेन तादिना ॥७०१॥

तत्थ तत्थ यथायोगं, देसिता ति पकासिता।
रूप-धम्मा सरूपेन, अट्ठवीसति सब्बथा ॥७०२॥

कत्वा जातिमेकं तु, तत्थोपचय-सन्तति।
सत्तवीसति रूपानि, भवन्ती ति विनिद्दिसे ॥७०३॥

भूतत्तयं तु फोट्ठब्बं, कत्वा छब्बीसधा पि च।
उभयं जाति फोट्ठब्बं, गहेत्वा पञ्चवीसति ॥७०४॥

B.62. रूपधम्मानमिच्चेवं, विभावेय्य विसारदो।
सरूपं नाम सङ्खेपं, सभावं च सलक्खणं ति ॥७०५॥

इति रूप-विभागे सरूप-कथा निट्ठिता।

अट्ठारसमो परिच्छेदो।

एकूनवीसतिमो परिच्छेदो

१. रूप-विभागो

(१) रूप-पभेद-कथा

अट्ठवीसविधं पेतं, रूपं दानि यथारहं।
भूत-रूपादि-भेदेहि, विभजेय्य विचक्खणो ॥७०६॥

(२) भूतरूप-उपादा-रूप-निद्देसो

यथावादिकं इदं ति, भूत-रूपं चतुब्बिधं।
उपादा-रूपं अञ्ञं, चतुवीसति-विधं भवे ॥७०७॥

(३) अज्झत्तिक-बाहिर-रूप-कथा

पञ्च विधं पि चक्खादि-रूपं अज्झत्तिकं मतं।
तेवीसति विधं सेसं, बाहिरं ति पवुच्चति ॥७०८॥

(४) पसाद-विसय-रूप-कथा

रूप-सद्द-गन्ध-रस-फोट्ठब्बा सत्त पञ्चधा।
पञ्चप्पसाद-विसया, पञ्चारम्मण-नामका ॥७०९॥

एकवीसति विधं सेसं, धम्मारम्मण-सञ्ञितं।
मनोविञ्ञाणं विञ्ञेय्यं, मनोद्वारस्स गोचरं ॥७१०॥

पसादा विसया चेव, पञ्चका द्वे पि सम्भवा।
दसा पि सरूपेन, दसायतन-धातुयो ॥७११॥

(५) सप्पटिघ-अप्पटिघ-रूप-कथा

R.90. यदेदं पन सब्बं पि, रूपं सप्पटिघं मतं।
तदेवोळारिकं नाम, सन्तिके ति पवुच्चति ॥७१२॥

सेसं अप्पटिघं नाम, धम्मायतन-धातु च।
सुखुमं चेव रूपं च, रूपं सोळसधा ठितं ॥७१३॥

(६) वत्थु-अवत्थु-रूप-कथा

छब्बिधा वत्थु-रूपं तु, पसाद-हृदयं पि च।
अवत्थु-रूपं सेसं तु, द्वावीसति-विधं भवे ॥७१४॥

(७) द्वार-अद्वार-रूप-कथा

B.63. पसादा चेव विञ्ञत्ति, द्वार-रूपं तु सत्तधा।
सेसं अद्वार-रूपं तु, एकवीस-विधं पि च ॥७१५॥

(८) इन्द्रिय-अनिन्द्रिय-रूप-कथा

पसादा-भाव-युगट्ठं, जीवितं चेति अट्ठधा।
इन्द्रिय-रूपं अञ्ञं तु, वीसधानिन्द्रियं सिया ॥७१६॥

(९) विनिब्भोग-अविनिब्भोग-रूप-कथा

वण्णो गन्धो रसो ओजा, भूत-रूपं ति अट्ठधा।
अविनिब्भोगं इतरं, विनिब्भोगं तु वीसधा ॥७१७॥

(१०) निप्फन्नं-अनिप्फन्नं-रूप-कथा

अविनिब्भाग-रूपानि, सह-वत्थिन्द्रियानि च।
निप्फन्नं अट्ठारसधा, रूप-रूपं ति वेदितं ॥७१८॥

परिच्छेदो पनाकासो, विञ्ञत्ति लहुतादयो।
विकारा लक्खणा चेव, रूपस्सुपचयादयो ॥७१९॥

दसधा पि अनिप्फन्नं, नत्थेतं परमत्थतो।
रूपस्सेतं ति कत्वान, रूपमिच्चेव वुच्चति ॥७२०॥

(११) सनिदस्सन-अनिदस्सन-रूप-कथा

रूपायतनमेवेकं, सनिदस्सनमीरितं।
अनिदस्सनं अञ्ञं तु, सत्तवीसति विधं पि च ॥७२१॥

(१२) उपादिन्न-अनुपादिन्न-रूप-कथा

कम्मजं पनुपादिन्नं, अनुपादिन्नकापरं।
तिविधं चित्तजं चेव, उतुजाहारजं ति च ॥७२२॥

(१३) वत्थु-अवत्थु-रूप-कथा

चक्खु-सम्फस्स-वत्थू ति, चक्खुधातु पकित्तिता।
न वत्थु तस्स सेसं, सत्तवीसति विधं भवे ॥७२३॥

सोत-सम्फस्स-वत्थादि-वसा च दुविधा तथा।
तिविधा च विभावेय्य, यथा सम्भवतो कथं ? ॥७२४॥

(१४) सप्पटिघ-अप्पटिघ-रूप-कथा

सनिदस्सन-रूपं च, वण्णो सप्पटिघं पि च।
अनिदस्सनं अञ्ञं तु, थूलं सप्पटिघं भवे ॥७२५॥

अनिदस्सन-रूपं च, सेसं अप्पटिघं पि च।
सोळसा ति च सब्बं पि, रूपं तिविधं उद्दिसे ॥७२६॥

(१५) अपत्तगाहक-सम्पत्तगाहक-रूप-कथा

अपत्तगाहकं नाम, चक्खु-सोत-द्वयं पन।
सम्पत्तगाहकं नाम, घाणादित्तयमीरितं ॥७२७॥

B.64. अगाहकं अन्तो सेसं, तेवीसति-विधं भवे।
किञ्चि सारम्मणं नाम, गय्हती ति सब्बथा ॥७२८॥

(१६) तिविध-रूप-कथा

उपादा अज्झत्तिकं रूपं, उपादा बाहिरं तथा।
नोपादा बाहिरं चेति, एवं पि तिविधं भवे ॥७२९॥

(१७) उपादिन्न-अनुपादिन्न-रूप-कथा

अज्झत्तिकं उपादिन्नं, बाहिरं च तथापरं।
अनुपादिन्नकं चेति, एवमादि-वसा पि च ॥७३०॥

(१८) मिस्सकनयेहि रूप-कथा

दिट्ठं रूपं सुतं सद्दो, गन्धादि-तिविधं मुतं।
विञ्ञातं अञ्ञ-विञ्ञेय्यं, मनसा ति चतुब्बिधं ॥७३१॥

रूपारूपं परिच्छेदो, विकारो लक्खणं कमा।
अट्ठारसेककं पञ्च, चतुक्कं ति च तं तथा ॥७३२॥

द्वारं च होति वत्थु च, न वत्थुं द्वारमेव तु।
न द्वारं वत्थुमेवा थ, नोभयं ति च निद्दिसे ॥७३३॥

R.91. उपादा अनुपादिन्नं, अनुपादिन्नकं तथा।
नोपादा दुविधं चेति, चतुद्धेवं पि देसितं ॥७३४॥

सप्पटिघं उपादा च, रूपं अप्पटिघं तथा।
नोपादा दुविधं चेति, चतुधा एवमादितो ॥७३५॥

(१९) रूप-जाति-विभाग-कथा

एकादसेकज-रूपं, हदयिन्द्रिय-नवकं।
कम्मजं चित्तजं चेव, तथा विञ्ञत्तिकं द्वयं ॥७३६॥

सद्दो चित्तोतुजो तस्मा, रूपं एकं द्विजं मतं।
चित्तोताहार-सम्भूतं, लहुकादित्तयं तिजं ॥७३७॥

नवाकासाविनिब्भोगा, [1]कम्मादिचतुसम्भवा[1] ।
अथ लक्खण-रूपं ति, [2]रूपमेवं तु पञ्चधा ॥७३८॥

नवाकासाविनिब्भोगा, नववत्थिन्द्रियानि च ।
अट्ठारस-विधं रूपं, [3]कम्मजं होति पिण्डितं[3] ॥७३९॥

B.65. सद्दाकासाविनिब्भोगा, विञ्ञत्ति-लहुतादयो ।
पञ्चदस-विधं रूपं, चित्त-सम्भवमुद्दिसे ॥७४०॥

सद्दाकासाविनिब्भोगा, लहुतादित्तयं ति च ।
उतु-सम्भवं ईरेन्ति, रूपं तेरसधा ठितं ॥७४१॥

परिच्छेदाविनिब्भोगा, लहुतादित्तयं पि च ।
एवं आहारजं नाम, रूपं द्वादसधा ठितं ॥७४२॥

जाति जरा च मरणं, न कुतोचि पि जायति ।
एवं पि पञ्चधा होति, रूप-जाति-विभागतो ॥७४३॥

पञ्चवीसति विधं कम्मं, कामरूप-ववत्थितं ।
जनेति कम्मजं रूपं, [4]कामरूप-भव-द्वये ॥७४४॥

पञ्च-विञ्ञाणमारूप्प, - विपाका सब्बसन्धियो ।
चुति खीणासवस्सेति, [5]सोळसेते विवज्जये ॥७४५॥

पञ्च सत्तति सेसानि, चित्तानिमानि [6]सम्भवा ।
जनेन्ति चित्तजं रूपं, पञ्चवोकार-भूमियं ॥७४६॥

जनेति उतुजं रूपं, तेजो-धातु भव-द्वये ।
कामभूमियं ओजा तु, जनेताहारजं [7]तथा ॥७४७॥

१-१. नव वत्थिन्द्रियानि च—रो०
२-२. कम्मादि-चतु सम्भवा—रो०

कम्मं जनेति रूपानि, अत्तजानि खणे खणे।
चित्तं उप्पादकालम्हि, उप्पादानन्तरं परं ॥७४८॥

उतुसम्भवं ईरेन्ति, रूपं तेरसधा ठितं।
परिच्छेदाविनिब्भोगा, लहुतादित्तयं पि च ॥७४९॥

सन्धियं पि कम्मजं तु, पवत्ते पि च सम्भवा।
जनेति रूपं सेसानि, पवत्ते न तु सन्धियं ॥७५०॥

इन्द्रियबद्ध-सन्ताने, कम्मादि-तिविधं पि च।
जनेति रूपं मतके, बाहिरे तु यथारहं ॥७५१॥

इति कम्मादयो रूपं, जनेन्ति च यथासकं।
सेसानं पि च रूपानं, पच्चया होन्ति सम्भवा ॥७५२॥

B.66. इति रूप विभागं च, जातिभेदं च सम्भवा।
जनकादिप्पभेदं च, रूपानं तत्थ दीपये ति ॥७५३॥

इति रूप-विभागे पभेद-कथा निट्ठिता।

एकूनवीसतिमो परिच्छेदो।

वीसतिमो परिच्छेदो

१. रूप-कलाप-कथा

(१) कलाप-सरूप-कथा

R.92. इति वुत्तप्पकारेन, सब्बं रूपं पि पिण्डितं।
सहवुत्ति नियामेन, एकवीसविधं कथं? ॥७५४॥

(२) कलाप-उद्देसो

कम्मं चित्तोतुकाहार-समुट्ठाना यथाक्कमं।
नव-छ-चतुरो-द्वे च, कलापा एकवीसति ॥७५५॥

(३) कम्मज-कलापा

जीवितं चाविनिब्भोग-रूपानि च यथाक्कमं।
चक्खादिके हि योजेत्वा, दसका अट्ठ दीपिता ॥७५६॥

चक्खु-सोत-घान-जिह्वा-दसका च चतुब्बिका।
कायित्थि-पुंभाव-वत्थु-दसका च तथापरे ॥७५७॥

जीवितेनाविनिब्भोग-रूपानि नवकं ति च।
नवेते कम्मजा नाम, कलापा समुदीरिता ॥७५८॥

(४) चित्तज-कलापा

अविनिब्भोग-रूपानि, सुद्धट्ठकं अथापरं।
कायविञ्ञत्ति-नवकं, कायविञ्ञत्तिया सह ॥७५९॥

वचीविञ्ञत्तिदसकं, सद्देन सहवुत्तितो।
लहुतादेकादसकं, तिण्णन्नं सह सम्भवा ॥७६०॥

कायविञ्ञत्ति-लहुता-दीहि द्वादसकं भवे।
वची-विञ्ञत्ति-लहुता-दीहि तेरसकं तथा ॥७६१॥

इति चित्त-समुट्ठाना, कलापा छ पकासिता।
रूपाकार-विकारं पि, सङ्गहेत्वा यथारहं ॥७६२॥

(५) उतुज-कलापा

R.67. सुद्धट्ठकं तु पठमं, सद्देन नवकं भवे।
लहुतादेकादसकं लहुतादीहि तीहि ति ॥७६३॥

सद्देन लहुतादीहि, तथा द्वादसकं ति च।
कलापा उतु-सम्भूता, चतुधा व पकित्तिता ॥७६४॥

(६) आहारज-कलापा

सुद्धट्ठकं च पठमं, आहारजं अथापरं।
लहुतादेकासकं, इति द्वे ओजजा मता ॥७६५॥

कलापानं परिच्छेद-लक्खणत्था विचक्खणा।
न कलापङ्गं इच्चाहु, आकासं लक्खणानि च ॥७६६॥

(७) कलापङ्ग-वण्णना

तत्थ चेकूननवुति, तेसट्ठि च यथाक्कमं।
तालीसेकूनवीसा च, कलापङ्गानि तानि च ॥७६७॥

लक्खणाकास-रूपानि, कलापेसु तहिं तहिं।
पञ्च पञ्चे ति रूपानि, तिसतं सोळसाधिकं ॥७६८॥

अग्गहितग्गहणेन, अट्ठवीसविधानि पि।
रूपकोट्ठास-नामेन, पञ्चवीसति भावये ॥७६९॥

भूतत्तयं तु फोट्ठब्बं, कत्वा पचयसन्ततिं।
जातिं एकं च कत्वा वा, विनाथ हदयं तहिं ॥७७०॥

धम्मसङ्गणियं हेतं, रूपकण्डे सरूपतो।
वत्थुरूपं न निद्दिट्ठं, पट्ठाने देसितं तु तं ॥७७१॥

(८) विविध नयेहि कलाप-कथा

द्व सद्द-नवका चेव, तयो सुद्धट्ठका पि च।
द्वे द्वे चित्तोतुसम्भूता, एको आहारजो ति च ॥७७२॥

ते समुट्ठानिका पञ्च, कम्मजानि नवे ति च।
रूप-रूप-वसेनेते, कलापा चुद्दसेरिता ॥७७३॥

दसकेस्वेव सङ्गय्ह, जीवितनवकं तहि।
भावदसकमेकं वा, कत्वा वत्थुं विचा तथा ॥७७४॥

R.93. सद्दा चित्तोतुजा द्वेव, ते समुट्ठानिका तयो।
B.68. सुद्धट्ठका च सत्तेव, कम्मजा दसकानि च ॥७७५॥

छन्नवुतिविधं तत्थ, रूपं भासन्ति पण्डिता।
अग्गहितग्गहणेन, अट्ठारसविधं भवे ॥७७६॥

तेसमेव कलापानं, सत्तक-छक्क-पञ्चका।
चतुक्का च तिक-द्विका, एकका च यथारहं ॥७७७॥

द्वे सत्त नव छ तयो, तयो पि च यथाक्कमं।
चत्तारो ति चतुत्तिस, सहवुत्तिकरासयो ॥७७८॥

चक्खु-सोत-घान-जिह्वा-काय-वत्थु-वसा सियुं।
इत्थि-पुम्भावदसक-सहिता सत्तका द्विधा ॥७७९॥

चक्खु-सोत-घान-हीना, पच्चेकं द्वे सभावका।
अभावतो भावहीनो, इत्थं छक्का ति सत्तधा ॥७८०॥

चक्खु-सोत-विहीना च, चक्खु-घान-विहीनका।
सोत-घान-विहीना च, सभावा द्वे तयो तयो ॥७८१॥

चक्खादेककतो हीना, तिविधा पि अभावतो।
इच्चेवं पञ्चका नाम, नवका रासयो सियुं ॥७८२॥

चक्खादित्तय-हीनाव, एकतो द्वे सभावका।
चक्खादित्तयतो द्वीहि, तयो हीना अभावका ॥७८३॥

रूपलोके चक्खु-सोत-वत्थु-जीवित-नवका।
चत्तारो व कलापा ति, चतुक्का छ यथारहं ॥७८४॥

B.69. जिव्हा-काय-वत्थु-वसा, अभावो द्वे सभावका।
काय-भाव-वत्थु-वसा, इति होन्ति तयोतिका ॥७८५॥

काय-वत्थुवसेनेको, द्वे च चित्तोतु-सम्भवा।
सद्दनवकट्ठका ति, दुका च तिविधा सियुं ॥७८६॥

जीवित नवकं चेकं, तेसमुट्ठानिकानि च।
सुद्धट्ठकानि तीणी ति, चत्तारो एकका सियुं ॥७८७॥

चतुत्तिस पनिच्चेते, सन्धियं च पवत्तियं।
रूप-रूपकलापानं, रासयो होन्ति सम्भवा ॥७८८॥

सत्तति सट्ठि इच्चेवं-आदिना च यथारहं।
कलाप-रासि-रूपानि, तत्थ तत्थ विभावये ॥७८९॥

सोळस पञ्चदसे ति, आदि-भेद-वसा पि च।
अग्गहितग्गहणेन, तत्थ तत्थ विनिद्दिसे ॥७९०॥

चतु चत्तालीससतं, कलापा होन्ति पिण्डिता।
छब्बीस तत्थ रूपानि, सहस्सं च चतुस्सतं ॥७९१॥

इच्चापाय-चतुक्के च, कामे सुगतिसत्तके।
रूपे च पञ्चवसके, असञ्ञापाय-भूमियं ॥७९२॥

चतुकोट्ठासिकेस्वेव, सत्तवीस-विधेसु पि ।
जाति-ट्ठानेसु सत्तानं, सन्धियं च पवत्तियं ॥७६३॥

इन्द्रियबद्धसन्ताने, यथानिन्द्रियकम्हि च ।
बहिसङ्खारसन्ताने, मतकाये च सम्भवा ॥७६४॥

लब्भमानकलापा च, कलापानं च रासयो ।
तत्थवित्थारसङ्खेपा, रूपानं गणना पि च ॥७६५॥

B.70. एत्थ रूपा अवुत्ता हि, यथा वुत्तानुसारतो ।
वित्थारेत्वान विञ्ञेय्या, सब्बथा पि च विञ्ञुना ति ॥७६६॥

इति रूपविभागे कलाप-कथा निट्ठिता ।

वीसतमो परिच्छेदो ।

एकवीसतिमो परिच्छेदो

१. रूप-उपपत्ति-कथा

(१) विसय-उद्देसो

R.94. अट्ठवीसति रूपानि, कलापा चेकवीसति।
वुत्ता चेत्तावता तेसं, उप्पादा दानि निय्यते ॥७९७॥

(२) योनि-जीव-कथा

अण्डजा जलाबुजा च, संसेदजोपपातिका।
इच्चुप्पत्तिपभेदेन, चतस्सो योनियो मता ॥७९८॥

भुम्मवज्जेसु देवेसु, पेते निज्झामतण्हिके।
निरयेसु च सम्भोति, योनेकावोपपातिका ॥७९९॥

भुम्म-देवे मनुस्सेसु, तिरच्छानसुरे तथा।
पेतेसु चावसेसेसु, चतस्सो पि च योनियो ॥८००॥

तत्थण्डजा जलाबुजा, गब्भसेय्यसमुग्गमो।
संसेदजोपपातिका, ओपपातिकनामका ॥८०१॥

तत्थ सम्पुण्णायतनो, गब्भसेय्य-समुग्गमो।
अभावो द्वे सभावा च, इत्थि-पुम्भाव-मिस्सिता ॥८०२॥

परिपुण्णापरिपुण्णो, ओपपातिक-नामको।
अभावो द्वे सभावा च, चतुरापाय-भूमियं ॥८०३॥

B.71. सम्पुण्णायतनोवेसो, कामे मुखतियं पन ।
आदिकप्पे अभावो च, द्वे सभावा ततो परं ॥८०४॥

अपरिपुण्णायतनो, अभावो च महग्गते ।
इच्चेवं दसधा होन्ति, सब्बा सन्धि समुग्गमा ॥८०५॥

(३) रूप-उपपत्ति-कथा

तत्थेव दसधा भिन्ने, अत्तभाव-समुग्गमे ।
सन्धियं च पवत्ते च, रूपपत्ति विभावये ॥८०६॥

(४) काम-भवे-रूप-उपपत्ति-कथा

तत्थाभावकसत्तानं, गब्भसेय्यसमुग्गमे ।
कायवत्थु वसा द्वेव, दसका होन्ति कम्मजा ॥८०७॥

रूपसन्तति सीसानि, द्वे च रूपानि वीसति ।
अग्गहितग्गहणेन, तत्थेकावस निद्दिसे ॥८०८॥

ततो परं पवत्तिम्हि, वड्ढमानस्स जन्तुनो ।
चक्खुदसकादयो च, चत्तारो होन्ति सम्भवा ॥८०९॥

इच्चाभावक-सत्तानं, छळेवुत्तमकोटिया ।
हेट्ठिमकोटिया द्वेव, गब्भसेय्य-समुग्गमे ॥८१०॥

चक्खु-सोत-घान-वसा, तत्थ ति-द्वेक-हीनका ।
एको तयो तयो चेव, सियुं ति चतु-पञ्चका ॥८११॥

ओपपातिक-सङ्खाते, अभावक-समुग्गमे ।
जिव्हा-काय-वत्थु-वसा, तयी हेट्ठिम-कोटिया ॥८१२॥

उत्तमकोटिया होन्ति, छळेवाभिन्नमन्तरे ।
चतुक्क-पञ्चका तत्थ, द्वेकहीना तयी तयो ॥८१३॥

छक्कादयो अभावानं, इच्चेवं पञ्च सङ्गहा ।
एको तयो तयो चेको, ऐको ति च यथाक्कमं ॥८१४॥

B.72. सभावकानं द्विन्नं पि, दुविधा सत्तकादयो।
भावादिका यथावुत्ता, नवधा नवधा सियुं ॥८१५॥

सत्तेवुत्तमतोहेट्ठा, ति-चतुक्का तदन्तरे।
चतुक्क-पञ्चक-छक्का, पञ्च-छक्का पि च द्विधा ॥८१६॥

तिण्णन्नं पि वसेनेव, सत्तक-छक्क-पञ्चका।
चतुक्क-तिक्क-दुक्का च, छ कोट्ठासा यथारहं ॥८१७॥

R.95. द्वे सत्त च नव पञ्च, तयो चेको यथाक्कमं।
रूपसन्तति सीसानं, रासयो सत्तवीसति ॥८१८॥

कम्मजाता यथायोगं, पवत्तन्ति खणे खणे।
कामावचर-सत्तानं, पटिसन्धि पवत्तियं ॥८१९॥

तत्थ सन्तति सीसानि, रूपानि च यथारहं।
पुब्बे वुत्तनये नेव, सब्बत्था पि विनिद्दिसे ॥८२०॥

सीतुण्होतु-समञ्ञाता, तेजो धातु ठितिक्खणे।
भूता सन्धिक्खणे रूपं, जनेति उतुजट्ठकं ॥८२१॥

पटिसन्धि अतिक्कम्म, चित्तं चित्तजमट्ठकं।
भवङ्गादि उपादाय, जनेतुप्पत्तियं पन ॥८२२॥

भुत्ताहारो ठितिप्पत्तो, मातरा च सयं पि च।
सरीरानुगतो हुत्वा, जनतोहारजट्ठकं ॥८२३॥

इति सुद्धट्ठकानि च, ते समुट्ठानिकापरे।
सद्द-विञ्ञत्ति-लहुता, सम्भवे सम्भवन्ति च ॥८२४॥

इत्थं चतुसमुट्ठाना, कलापा कामभूमियं।
यावजीवं पवत्तन्ति, दीपजाला व सन्तति ॥८२५॥

(५) रूप-भवे रूप-उपपत्ति-कथा

चक्खुसोत-वत्थु-वसा, दसका च तयो परं।
जीवित-नवकं चेव, रूपावचर-भूमियं ॥८२६॥

B.73. होन्ति सन्धि-पवत्तीसु, चत्तारो कम्मजा सदा।
पुब्बे वुत्तनयेनेव, पवत्ते उतु-चित्तजा ॥८२७॥

जीवित-नवकं चेकं, पटिसन्धि-पवत्तियं।
पवत्ते उतुजं चेति, द्वेधासञ्ञीनं उद्दिसे ॥८२८॥

इच्चुप्पत्ति-कमं ञत्वा, विभावेय्य ततो परं।
कलापानं च रूपानं, सम्भवासम्भवं पि च ॥८२९॥

(६) रूप-सम्भव-असम्भव-कथा

इन्द्रियबद्धसन्ताने, सब्बे सम्भोन्ति सम्भवा।
कलापा चेव रूपानि, तथा सन्तति-रासयो ॥८३०॥

बहिद्धा मतकाये च, नोपलब्भन्ति कम्मजा।
चित्तोजजा कलापा च, उतुजा लहुतादयो ॥८३१॥

तथा सुद्धट्ठक-सद्द-नवकं चोतु सब्बथा।
कलापा तत्थ लब्भन्ति, द्वे च रूपानि उद्दिसे ॥८३२॥

ते-समुट्ठानिका सब्बे, कलापा नत्थि सन्धियं।
उप्पादकाले सब्बत्थ, जरतानिच्चता पि च ॥८३३॥

कलापा कम्मजा सन्ति, जाति रूपं च सन्धियं।
रूपानि च कलापा च, सब्बे पि च पवत्तियं ॥८३४॥

सन्ति सब्बानि रूपानि, कामेसु चतु-सम्भवा।
जीवित-नवकं हित्वा, कलापा होन्ति वीसति ॥८३५॥

दसकेस्वेव गहितं, विसुं कामे न लब्भति।
जीवित-नवकं नाम, रूपलोके विसुं सिया ॥८३६॥

आहारज-कलापा च, भावा द्वे चादिकप्पिके।
आदिकाले न लब्भन्ति, पच्छा लब्भन्ति केचिपि ॥८३७॥

घान-जिह्वा-काय-भाव-दसका रूप-भूमियं।
आहारज-कलापा च, न लब्भन्ते व सब्बथा ॥८३८॥

चक्खु-सोत-वत्थु-सद्दा, कलापा चित्तजा पि च।
असञ्ञी-भूमियं पुब्बे, वुत्ता पि च न लब्भरे ॥८३९॥

R.96. कलापा सत्त रूपानि, पञ्च-रूपेस्वसञ्ञीसु।
B.74. नत्थेकादस रूपानि, कलापेकूनवीसति ॥८४०॥

तस्मा तेवीस रूपानि, कलापा पन चुद्दस।
ते-समुट्ठानिका सन्ति, रूपावचर-भूमियं ॥८४१॥

सत्तरसेव रूपानि, कलापा द्वे द्वि-सम्भवा।
असञ्ञीनं तु सम्भोन्ति, नत्थारूपेसु किञ्चिपि ॥८४२॥

उप्पत्तिकममिच्चेवं, सम्भवासम्भवं पि च।
कलापानं च रूपानं, यथायोगं विभावये ति ॥८४३॥

इति रूपविभागे उपपत्ति-कथा निट्ठिता।

एकवीसतिमो परिच्छेदो।

द्वावीसतिमो परिच्छेदो

१. पकिण्णक-कथा

(१) विविध-नयेहि रूप-कथा

(२) मिस्सामिस्स-पटिसन्धि-कथा

इत्थं रूपानमुप्पत्ति, दीपेत्वा दानि वुच्चति ।
पवत्ति-कोसल्लत्थाय, तत्थेवेकं पकिण्णकं ॥८४४॥

दुविधा सन्धियो तत्थ, मिस्सामिस्स-विभागतो ।
तिविधा पि चेक चतु-पञ्चवोकार-भेदतो ॥८४५॥

रूपमत्ता असञ्ञीनं, नामाभावा अमिस्सिता ।
नाम-मत्ता अरूपीनं, रूपाभावा ति च द्विधा ॥८४६॥

कामावचरिका चेव, रूपावचरिका ति च ।
दुविधा मिस्सिता चेति, भवन्ति च चतुब्बिधा ॥८४७॥

एकच्चतु-वोकारा च, अमिस्सा पञ्च सन्धियो ।
छब्बीसति-विधा मिस्सा, पञ्च-वोकार सन्धियो ॥८४८॥

इत्थं भूमिप्पभेदेन, एकतिंस-विधा पि च ।
सन्तति-रासि-भेदेन, सियुं तिंस विधा कथं ? ॥८४९॥

(३) सन्तति-रासि-भेदेन रूप-कथा

B.75. रूपसन्तति सीसानं, रासयो सत्तवीसति ।
वुत्ता कामे वसा तेसं, सत्तका काम-सन्धियो ॥८५०॥

वेदना सञ्ञा सङ्खार-विञ्ञाणक्खन्ध-सङ्गहा ।
सब्बथा पि चतस्सो व, नाम-सन्ततियो सियुं ॥८५१॥

इच्चुभिन्नं वसा होन्ति, तत्थेकादसकादयो ।
सन्तति-रासयो पुब्बे, विभत्ता सत्तकादयो ॥८५२॥

एकादसक-दसक - नवट्ठ सत्तका सियुं ।
छक्केन सद्धि विञ्ञेय्या, तस्मा तत्थ च सङ्गहा ॥८५३॥

अट्ठ सन्ततियो होन्ति, रूपलोकेन मिस्सिता ।
अट्ठको रासि तत्थेको, तस्मा सन्तति वुच्चति ॥८५४॥

जोवित-नवको त्वेको, असञ्ञी पटिसन्धियं ।
अरूपीनं चतस्सो पि, नाम-सन्ततियो सियुं ॥८५५॥

इच्चेकक-चतुक्कानं, वसेन द्वे अमिस्सिता ।
अट्ठवोसं च मिस्सिा ति, तिसेव होन्ति सन्धियो ॥८५६॥

एकुप्पाद-निरोधा च, अमिस्सा तत्थ रासयो ।
मिस्सितानं विभागोयं, यथायोगं कथीयति ॥८५७॥

(४) चित्त-रूप-पवत्ति-कथा

उप्पाद-ठिति-भङ्गानं, वसा तीणि खणानि पि ।
समानानेव नामानं, एकचित्तक्खणं मतं ॥८५८॥

R.97 तुल्यं उप्पाद-भङ्गानं,[1] रूपानं पि खण-द्वयं ।
एकूनपञ्ञास-मत्तं, ठितिक्खणं उदीरितं ॥८५९॥

नाम-रूपानं उप्पादो, भङ्गोपि[2] हि समो मतो ।
दन्धं हि वत्तिकं रूपं, नामं तु लहुवत्तिकं ॥८६०॥

---

१. भवङ्गानं—रो०

२. भवङ्गो—रो०

तथा हि रूपे तिट्ठन्ते, चित्तुप्पादा तु सोळस।
उप्पज्जित्वा पवत्तित्वा, भिज्जन्ति च लहुं लहुं ॥८६१॥

B.76. तस्मा हि एकपञ्ञास-खण-रूपक्खणं तथा।
सत्तरस-चित्तक्खणं, तिखणं ति च वुच्चति ॥८६२॥

चित्तक्खणं हि तिण्णन्नं, तत्थ-विञ्ञत्तिक-द्वयं।
लक्खणत्तय रूपं तु, सलक्खण-ववत्थितं ॥८६३॥

तस्मा हित्वा द्वयं चेतं, बावीसति विधं पि चं।
रूपं नाम-चतुक्कं च, सलक्खण-नियामितं ॥८६४॥

एकुप्पादनिरोधा च, तत्थ तुल्यक्खणा मता।
अतुल्यक्खण-धम्मानं, सिया भेदं यथारहं ॥८६५॥

पटिसन्धिक्खणे जातं, तस्मा रूपं ततो परं।
सत्तरसम-चित्तस्स, भङ्गेन सह[1] भिज्जति ॥८६६॥

तस्स ठितिक्खणे जातं, रूपं पि च ततो परं।
अट्ठारसम-चित्तस्स, उप्पादे पन भिज्जति ॥८६७॥

तस्स भङ्गक्खणे जातं, रूपं पि च ततो परं।
अट्ठारसम-चित्तस्स, ठिति-कालेसु भिज्जति ॥८६८॥

तथा दुतिय-चित्तस्स, उप्पादम्हि समुट्ठितं।
अट्ठारसम-चित्तस्स, भङ्गेन सह भिज्जति ॥८६९॥

इति वुत्तनियामेन, सजातिक्खणतो परं।
ठत्वा एकूनपञ्ञास, खणानि पुन भिज्जति ॥८७०॥

तस्मा एकूनपञ्ञास, कलापा सह वत्तरे।
एको जायति एको च, भिज्जती ति सब्बथा ॥८७१॥

---

१. भवङ्गेन—रो०

एक-सन्तति-सम्बन्धा, कलापा सह कम्मजा।
यथानुपुब्ब-घटिता, एकपञ्ञास लब्भरे ॥८७२॥

सत्तवीस पनिच्चेवं, कामे द्वे रूप-भूमियं।
रूप-सन्तति-सीसानं, रासयो सत्तकादयो ॥८७३॥

एकूनतिंस सब्बे पि, कम्मजाता यथारहं।
एकपञ्ञास-घटिका, पवत्तन्ति खणे खणे ॥८७४॥

B.77. तत्थ सन्धिक्खणे जातं, सत्तरसम-चेतसो।
उप्पादे भिज्जतिच्चेवं, वुत्तो अट्ठकथा-नयो ॥८७५॥

तं नयं पटिबाहित्वा, चित्तेन सह भिज्जति।
चित्तेन सह[1] जायन्ति,[1] वुत्तं आचरियेन हि ॥८७६॥

आनापान-तक्कचारा, एकुप्पाद-निरोधका।
वुत्ता हि यमके काय-वची सङ्खार-नामका ॥८७७॥

चित्तुप्पादक्खणे जाता, उतु तस्स ठितिक्खणे।
रूपं जनेति तत्था पि, उतु भङ्गक्खणे पि च ॥८७८॥

अनुपुब्बक्कमेनेवं, जातं रूपं यथापरं।
अट्ठारसम-उप्पाद-ठिति आदीसु भिज्जति ॥८७९॥

इत्थं कलापा घटिता, उतुजाहारजा पि च।
एनसन्तति सम्बन्धा, एकपञ्ञास लब्भरे ॥८८०॥

R.98. कलापा चित्तजा यस्मा, उप्पादक्खण-सम्भूता।
घटिका सह लब्भन्ति, तस्मा सत्तरसे वते ॥८८१॥

सब्बे पि रूप-जनका, चित्तुप्पादे यथासकं।
जनेन्ति ठिति-भङ्गेसु, न जनेन्ती ति केचना ॥८८२॥

१-१. सहजातं ति—रो०

कुसलाब्याकतादीनं, एकुप्पाद-निरोधता ।
धम्मानं यमके वुत्ता, इति पाळि वदन्ति च ॥८८३॥

कुसलादिक-सम्बन्धा, तत्थ तत्थ हि देसिता ।
इति वत्वा पुरे वुत्तं, इच्छन्ताचरिया नयं ॥८८४॥

इच्चेवं चतुसम्भूता, रूपसन्तति-रासयो ।
रूपानि च कलापा च, एकाबद्धा यथारहं ॥८८५॥

सुत्तपवत्तमत्तानं,[1] सम्बुद्धानं पि पाणिनं ।
याव मरणकाला पि, पवत्तन्ति निरन्तरं ॥८८६॥

(५) मरणान्तरं रूप-अपवत्ति-कथा

B.78. आयुक्खया च मरणं, तथा कम्मक्खया सिया ।
उभिन्नं वा खया चाथ, उपच्छेदक-कम्मुना ॥८८७॥

चतुधा पि मरन्तस्स, तस्सेवं तु यथारहं ।
सत्तरस-चित्तक्खण-मत्त-सेसम्हि जीविते ॥८८८॥

उपरिच्चुति-चित्तस्स, सत्तरसम-चेतसो ।
ठितिकालं उपादाय, न तु जायति कम्मजं ॥८८९॥

तस्सुप्पादक्खणे जातं, रूपं च चुतिया सह ।
भिज्जती ति मतो नाम, ततो होति स पुग्गलो ॥८९०॥

चित्तजाहारजं चा पि, न जायति ततो परं ।
उतु-सम्भव-रूपं तु, अवसिस्सति वा न वा ॥८९१॥

---

१. सुत्तमत्तपवत्तानं—रो०

ततो वुत्तनयेनेव, मत-सत्तो यथारहं।
मिस्सामिस्साहि सन्धीहि, पुनदेवोपपज्जति ॥८६२॥

ततो वुत्तनयेनेव, एकूनत्तिस-कम्मजा।
ते समुट्ठानिका पञ्च, चतुत्तिस समिस्सिता ॥८६३॥

कलापा रासयो होन्ति, सत्तवीसति भूमिसु।
इति सब्ब-पकारेन, रूप-धम्मा पकासिता ति ॥४६४॥

इति रूप-विभागे पकिण्णक-कथा निट्ठिता।

द्वावीसतिमो परिच्छेदो।

निट्ठितो च सब्बथापि रूप-विभागो।

तेवीसतिमो परिच्छेदो

१. निब्बान-विभागो

(१) विसुद्धि-कथा

R.99. इत्थं चित्तं चेतसिकं, रूपं चेवा ति सङ्खता।
B.79. वुत्ता असङ्खतं दानि, निब्बानं ति पवुच्चति ॥८९५॥

सील-विसुद्धि आदिम्हि, ततो चित्त-विसुद्धि च।
दिट्ठि-विसुद्धि नामा च, कङ्खावितरणा पि च ॥८९६॥

ततो परं मग्गामग्ग-ञाणदस्सन-नामिका।
तथा पटिपदा-ञाण-दस्सना ञाणदस्सनं ॥८९७॥

इच्चानुक्कमतो वुत्ता, सत्त होन्ति विसुद्धियो।
सत्तमानुत्तरा तत्थ, पुब्बभागा छ लोकिया ॥८९८॥

२. सील-विसुद्धि-कथा

संवरो पातिमोक्खो च, तथेविन्द्रिय-संवरो।
आजीव-पारिसुद्धि च, सीलं पच्चय-निस्सितं ॥८९९॥

इति सील-विसुद्धी ति, सुद्धमेतं पवुच्चति।
चतु पारि-सुद्धि-सीलं, धुतङ्ग-परिवारितं ॥९००॥

३. चित्त-विसुद्धि-कथा

(२) कम्मट्ठान-उद्देसो

कसिणानि दसासुभा, दसानुस्सतियो पन।
अप्पमञ्ञा च सञ्ञा च, ववत्थारुप्पका ति च ॥९०१॥

सत्तत्थ-कम्मट्ठानानि, तालीसट्ठकथा-नये ।
पाळियं तु विभत्तानि, अट्ठतिंसा ति वण्णितं ॥९०२॥

(क) दस कसिणानि

पथवापो च तेजो च, वायो नीलं च पीतकं ।
लोहितोदातमाकासं, आलोककसिणं ति च ॥९०३॥

कसिणानि दसेतानि, वुत्तानट्ठकथा-नये ।
अट्ठेव पाळियं हित्वा, अन्ते तु कसिण-द्वयं ॥९०४॥

(ख) दस-असुभा

उद्धुमातं विनीलं च, विपुब्बकं विक्खायितं ।
विच्छिद्दकं च विक्खित्तं, हत-विक्खित्त-लोहितं ॥९०५॥

B 80. पुळवकं अट्ठिकं चेति, असुभा दस देसिता ।
रूपकाय-विभागाय,[1] दसकाय-विपत्तिया ॥९०६॥

(ग) दस अनुस्सतियो

बुद्धे धम्मे च सङ्घे च, सीले चागे च अत्तना ।
देवतोपसमायं च, सत्तानुस्सतियो कमा ॥९०७॥

मरणस्सति-नामेका, तथा कायगता-सति ।
आनापानस्सति-चेवं, दसानुस्सतियो मता ॥९०८॥

(घ) द्वे अप्पमञ्ञायो

मेत्ता करुणा मुदिता, उपेक्खा ति चतुब्बिधा ।
वुत्ता ब्रह्मविहारा च, अप्पमञ्ञा ति तादिना ॥९०९॥

(ङ) एकेकं सञ्ञा-ववत्थानं

एकाहारे पटिक्कूल-सञ्ञा नामेकमेव तु ।
चातुधातु ववत्थानं, चतुधातु परिग्गहो ॥९१०॥

---

१. रूपकाय-विरागाय—म० पा०

(च) चत्तारो ब्रह्मविहारा

आकासानञ्चायतनं, विञ्ञाणं च अथापरं।
आकिञ्चञ्ञं तथा नेव-सञ्ञानासञ्ञ-नामकं ॥६११॥

इच्चानुक्कमतो वुत्ता, अरूपज्झानिका पन।
अरूपकम्मट्ठानानि, चत्तारो पि पकित्तिता ॥६१२॥

(५) कम्मट्ठान-भावना-विधि

R.100. कसिणासुभकोट्ठासे, आनापाने च सब्बथा।
दिस्वा सुत्वा फुसित्वा वा, परिकम्मं तु कुब्बतो ॥६१३॥

उग्गहो नाम सम्भोति, निमित्तं तत्थ युञ्जतो।
पटिभागो तमारब्भ, तत्थ वत्तति अप्पना ॥६१४॥

(६) झान-लाभ-कथा

"साधु सत्ता सुखी होन्तु, दुक्खा मुच्चन्तु पाणिनो।
अहो सत्ता सुखप्पत्ता, होन्तु यदिच्छका ति च" ॥६१५॥

उद्दिस्स वा अनोदिस्स, युञ्जतो सत्तगोचरे।
अप्पमञ्ञा पनप्पेन्ति, अनुपुब्बेन वत्तिका ॥६१६॥

कसिणुग्घाटिमाकासे, पठमारुप्पमानसे।
तस्सेव नत्थिभावे च, ततियारुप्पके ति च ॥६१७॥

B.81. युञ्जन्तस्स पनेतेसु, गोचरेसु चतूसु पि।
अप्पेन्ति अनुपुब्बेन, आरुप्पा पि चतुब्बिधा ॥६१८॥

आनापानं च कसिणं, पञ्चकज्झानिकं तहिं।
पठमज्झानिका वुत्ता, कोट्ठासासुभ-भावना ॥६१९॥

सुखितज्झानिका तिस्सो, अप्पमञ्ञा च हेट्ठिमा।
उपेक्खारुप्पका पञ्च, उपेक्खाझानिका ति च ॥६२०॥

एका दसेका दस च, तयो पञ्चे ति सब्बथा।
परिकम्मवसा तिस, छ कोट्ठासा यथाक्कमं ॥९२१॥

पञ्चकादिसुखोपेक्खा, झान-भेदो चतुब्बिधा।
एकच्च तु पञ्चझान-वसेन तिविधा सियुं ॥९२२॥

रूपारूपवसा द्वे च, अप्पनातो पुनेकधा।
इच्चेव अप्पना कम्म-ट्ठान भेदा समिस्सिता ॥९२३॥

द्वे च सञ्ञा-ववत्थाना, अट्ठानुस्सति यो ति च।
सेसा दस पवुच्चन्ति, उपचार-समाधिका ॥९२४॥

परिकम्मोपचारानुलोमगोत्रभूतो परं।
पञ्चमं वा चतुत्थं वा, जवनं होति अप्पना ॥९२५॥

अप्पना जवनं सब्बं, लोकुत्तर-महग्गतं।
तिहेतुक-परित्तानि, पुरिमानि यथारहं ॥९२६॥

(७) झान-वसीभूत-करण-कथा

आवज्जना च वसिता, तं समापज्जना तथा।
अधिट्ठाना च वुट्ठाना, पच्चवेक्खण-पञ्चमा ॥९२७॥

वसिताहि वसीभूता, इति कत्वान पञ्चहि।
भावेन्तस्स पनप्पेन्ति, उपरूपरि-अप्पना ॥९२८॥

युञ्जन्तस्स तु वुट्ठाय, कसिणज्झान-पञ्चमा।
पञ्चाभिञ्ञाहि अप्पेन्ति, रूपसद्दादिगोचरे ॥९२९॥

(८) विपस्सना-लाभ-कथा

लोकुत्तरा पनप्पेन्ति, सब्बे निब्बान-गोचरे।
अनिच्चदुक्खनत्ता ति, भूमि-धम्मे विपस्सतो ॥९३०॥

B.82. तत्थ च पादकज्झानं, सम्मट्ठज्झानमेव वा।
अज्झासयो च वुट्ठान-गामिनी च विपस्सना ॥९३१॥

मग्गानं झानभेदाय, यथायोगं नियामता।
यथासकं फलानं तु, मग्गा होन्ति नियामता ॥६३२॥

मग्गानुत्तरमेवाथ, भूमि-धम्मे विपस्सतो।
फलसमापत्तियं पि, अप्पेति फलमानसं ॥६३३॥

अनुपुब्ब-समापत्तिं, समापज्जिस्स वुट्ठितो।
झानधम्मे विपस्सित्वा, तत्थ तत्थेव पण्डितो ॥६३४॥

R.101. चतुत्थारुप्पं अप्पेत्वा, एक-द्वि-जवनापरं।
निरोधं नाम फुसति, समापत्ति अचित्तकं ॥६३५॥

अरहा वा अनागामी, पञ्चवोकार-भूमियं।
यथासकं फलुप्पादो, वुट्ठानं ति ततो मतो ॥६३६॥

अप्पना परियोसाने, सिया सब्बत्थ सम्भवा।
भवङ्गपातो तं छेत्वा, जायते पच्चवेक्खणा ॥६३७॥

इति वुत्तानुसारेन, अप्पना-नय-सङ्गहं।
यथायोगं विभावेय्य, तत्थ तत्थ विचक्खणो ॥६३८॥

चित्तविसुद्धि नामायं, चित्त-संकलेस-सोधनो।
उपचारप्पना-भेदो, समथो पुब्ब-भागियो ति ॥६३९॥

इति निब्बान-विभागे मूल-विसुद्धि-कथा निट्ठिता।

तेवीसतिमो परिच्छेदो।

चतुवीसतिमो परिच्छेदो

१. दिट्ठि-विसुद्धि-कथा

(१) तेभूमक-परिग्गह-विसुद्धि

सील-चित्त-विसुद्धीहि, यथावुत्ताहि पण्डितो ।
पयोगासय-सम्पन्नो, निब्बानाभिरतो ततो ॥९४०॥

B.83. खन्धायतन-धातादि, -प्पभेदेहि यथारहं ।
लक्खण-पच्चुपट्ठान-पदट्ठान विभागतो ॥९४१॥

परिग्गहेत्वा सङ्खारे, नामरूपं यथाकथं ।
ववत्थपन्तो तत्थेव, अनुपस्सति पञ्ञवा ॥९४२॥

नामरूपमिदं सुद्धं, अत्तभावो ति वुच्चति ।
नत्थेत्थ कोचि अत्ता वा, सत्तो जीवो च पुग्गलो ॥९४३॥

यथा पि अङ्गसम्भारा, होति सद्दो रथो इति ।
एवं खन्धेसु सन्तेसु, होति सत्तो ति सम्मुति ॥९४४॥

खन्धायतन-धातूनं, यथायोगं अनुक्कमो ।
अब्बोच्छिन्नो पवत्तन्तो, संसारो ति पवुच्चति ॥९४५॥

इति नानप्पकारेन, तेभूमकपरिग्गहो ।
भूमिधम्म-ववत्थानं, सुद्ध-सङ्खार-दस्सनं ॥९४६॥

अत्तदिट्ठिपहानेन, दिट्ठि-संकलेस-सोधनं ।
दिट्ठि-विसुद्धि नामा ति, ञाणं एतं पवुच्चति ॥९४७॥

परिग्गहित-सङ्खारो, नामरूपं अपत्तिया।
ततो परं यथायोगं, परिग्गण्हाति पच्चये ॥६४८॥

२. कङ्खावितरण-विसुद्धि-कथा

दुक्खसमुदयो तत्थ, तण्हा संसार-नायिका।
समोधाने ति सङ्खारे, तत्थ तत्थुपपत्तिया ॥६४९॥

तण्हा-सम्भवमेवेतं, तस्मा दुक्खं पवुच्चति।
तदप्पवत्ति-निब्बानं, मग्गो तं पापको ति च ॥६५०॥

चतु-सच्च-ववत्थान-मुखेनेवं पि पच्चये।
परिग्गण्हन्ति एकच्चे, सङ्खारानं अथापरे ॥६५१॥

आलोकाकास-वायाप-पथवि चुपनिस्सयं।
भवङ्गपरिणामं च, लभित्वा व यथारहं ॥६५२॥

R.102. छ वत्थूनि च निस्साय, छ द्वारारम्मणानि च।
पटिच्च मनसिकारं, पवत्तन्ति अरूपिनो ॥६५३॥

B.84. यथासक-समुट्ठानं, विभागे हि च रूपिनो।
पवत्तन्ति एकच्चे ति, परिग्गण्हन्ति पच्चये ॥६५४॥

(२) पटिच्चसमुप्पान-नय-निदस्सनं

अविज्जा पच्चया होन्ति, सङ्खारा तु ततो तथा।
विञ्ञाणं नामरूपं च, सळायतन-नामकं ॥६५५॥

फस्सो च वेदना तण्हा, उपादानं भवो ततो।
जाति जरा मरणं च, पवत्तति यथारहं ॥६५६॥

ततो सोको परिदेवो, दुक्खं चेव तथापरं।
दोमनस्सं उपायासो, सम्भोति च यथारहं ॥६५७॥

एतस्स केवलस्सेवं, दुक्खक्खन्धस्स सम्भवो।
पटिच्चसमुप्पादो व, नत्थञ्ञो कोचि कारको ॥६५८॥

(४) अद्धा-निदस्सनं

तत्थाविज्जादयो द्वे पि, अद्धातीतो अनागतो।
जातादयोपरे अट्ठ, पच्चुप्पन्नो ति वण्णितो ॥६५९॥

(५) वट्ट-निदस्सनं

पुञ्ञापुञ्ञानेञ्ज-वसा, सङ्खारा तिविधा तथा।
भवेकदेसो कम्मं च, कम्मवट्टं ति वुच्चति ॥६६०॥

अविज्जा तण्हुपादाना, क्लेसवट्टं अथापरे।
विपाकवट्टं सत्ता पि, उपपत्ति-भवो पि च ॥६६१॥

(६) वीसति आकार-कथा

अविज्जा-सङ्खारानं तु, गहणे गहिता व ते।
तण्हुपादान-भवा ति, अतीते पञ्च हेतवो ॥६६२॥

तण्हुपादान-भवानं, गहणे गहिता व ते।
अविज्जा सङ्खारा चेति, पच्चुप्पन्ने पि पञ्चके ॥६६३॥

विञ्ञाणादि-सरूपेन, दस्सितं फल-पञ्चकं।
तथा तदेव जातादि-नामेनानागतं ति च ॥६६४॥

अतीते हेतवो पञ्च, इदानि फल पञ्चकं।
इदानि हेतवो पञ्च, आयतिं फल-पञ्चकं ॥६६५॥

हेतु-फलं फल-हेतु, पुन हेतु-फलानि च।
तिसन्धि-चतुसङ्खेपं, वीसताकारं अब्रवुं ॥६६६॥

(७) चतु-गम्भीरता

B.85. अत्थ-धम्म-पटिवेध-देसनानं यथारहं।
गम्भीरत्ता चतुन्नं पि, चतुगम्भीरता मता ॥६६७॥

(८) चतुब्बिधा नया

एकत्त-नानत्त-नया, अब्यापार-नयो परो।
तथेवं धम्मता चेति, नया वुत्ता चतुब्बिधा ॥६६८॥

(६) भवचक्कस्स अनादिता

जरामरणसोकादि-पीळितानं अभिण्हसो ।
आसवानं समुप्पादा, अविज्जा च पवत्तति ॥६६९॥

अविज्जा पच्चया होन्ति, सङ्खारा पि यथा पुरो ।
बद्धाविच्छेदमिच्चेवं, भवचक्कं अनादिकं ॥६७०॥

तण्हाविज्जा-नाभिकं तं, जरामरणनेमिकं ।
सेसाकारादि-घटिकं, तिभव-रथ-योजितं ॥६७१॥

ति-अद्धं च ति-वट्टं च, ति-सन्धि-घटिकं तथा ।
चतु-सङ्खेप-गम्भीर-नय - मण्डित-देसनं ॥६७२॥

वीसताकार-विभागं, द्वादसाकार-सङ्गहं ।
धम्मट्ठिती ति दीपेन्ति, इदप्पच्चयतं बुधा ॥६७३॥

पटिच्चसमुप्पादोयं, पच्चयाकार-नामतो ।
सङ्खेपतो च वित्थारा, विविधाकार-भेदतो ॥६७४॥

R.103. जनेति पच्चयुप्पन्ने, अविज्जादि-पवत्तिया ।
अविज्जादि-निरोधेन, निरोधे ति च सब्बथा ॥६७५॥

पच्चयप्पच्चयुप्पन्न-वसेनेव पवत्तति ।
संसारोयं ति एकच्चे, परिग्गण्हन्ति पच्चये ॥६७६॥

समन्त-पट्ठान-महा-पकरण-विभागतो ।
एकच्चे परिगण्हन्ति, चतुवीसति-पच्चये ॥६७७॥

इति नानप्पकारेन, पच्चयानं परिग्गहो ।
सप्पच्चय-नामरूपं, ववत्थानं ति वेदितं ॥६७८॥

इदप्पच्चयता-ञाणं, पच्चयाकार-दस्सनं ।
धम्मट्ठिति-यथाभूत, - ञाणदस्सन-नामकं ॥६७९॥

B.86. कालत्तय-विभागेसु, कङ्खा-संक्लेस-सोधनं ।
कङ्खा-वितरणा नाम, विसुद्धी ति पवुच्चती ति ॥६८०॥

इति निब्बान-विभागे परिग्गह-विसुद्धि कथा निट्ठिता ।

चतुवीसतिमो परिच्छेदो ।

पञ्चवीसतिमो परिच्छेदो

१. मग्गामग्ग-ञाण-दस्सन-विसुद्धि-कथा

(१) विपस्सना-वुड्ढि-कथा

सील-चित्त-दिट्ठि-कङ्खा,-वितरण-विसुद्धियो ।
पत्वा कलापतो ताव, सम्मस्सेय्य ततो परं ॥६८१॥

कलापतो संम्मसन, उदयब्बय-दस्सनं ।
भङ्ग-ञाणं भय-ञाणं, तथादीनव-निब्बिदा ॥६८२॥

मुञ्चितु-कम्यता-ञाणं, पटिसङ्खानुपस्सना ।
सङ्खारूपेक्खानुलोमं-इच्चानुक्कमतो ठिता ॥६८३॥

विपस्सना ति चक्खाता, दस ञाण-परम्परा ।
लक्खणत्तयं आहच्च, सङ्खारेसु पवत्तति ॥६८४॥

(२) सम्मस्सन-ञाण-कथा

तस्मा कलापतो ताव, सम्मसेय्य तिलक्खणं ।
सम्मसित्वा अतीतादि, - खन्धायतन-धातुयो ॥६८५॥

अनिच्चा ते खयट्ठेन, खन्धा दुक्खा भयट्ठतो ।
अनत्ता असारकट्ठेन, इच्चाभिण्हं विचिन्तयं ॥६८६॥

तस्सेवं सम्मसन्तस्स, उपट्ठाति तिलक्खणं ।
सङ्खारेसु ततो योगी, खण-सन्तति अद्धतो ॥६८७॥

(३) उदय-वय-दस्सन-कथा

पच्चुप्पन्नान-धम्मानं, उदयं च वयं तथा ।
पञ्ञासाकार-भेदेहि, अनुपस्सति तत्थ हि ॥६८८॥

अविज्जा-तण्हा-कम्मानं, उदया च निरोधतो।
समुदया-निरोधा च, पञ्चन्नं दस्सिता तथा ॥६८९॥

B 87. रूपस्साहारतो तिण्णं, फस्सतो नामरूपतो।
विञ्ञाणस्से ति सब्बे पि, चत्तालीस समिस्सिता ॥६९०॥

निब्बत्ति-लक्खण-सङ्ख-लक्खणं चेत्थ पस्सतो।
खणतोदयतो चे ति, समपञ्ञास होन्ति ते ॥६९१॥

इति खन्ध-मुखेनेते, विभत्ता उदयब्बया।
आयतनादि-भेदेहि, योजेतब्बा यथारहं ॥६९२॥

उदयं च वयं चेवं, पस्सतो तस्स योगिनो।
विभूता होन्ति सङ्खारा, समुट्ठाति तिलक्खणं ॥६९३॥

R.104. बोधिपक्खिय-धम्मा च, ते पस्सन्ति विसेसतो।
ततो जायन्तुपक्लेसा, दसोपक्लेसवत्थुका ॥६९४॥

(४) परिपन्थक-धम्म-कथा

ओभासो पीति पस्सद्धि, अधिमोक्खो च पग्गहो।
सुखं ञाणं उपट्ठानं, उपेक्खा च निकन्ति च ॥६९५॥

(५) मूळह-ञाण-कथा

तण्हा-मान-दिट्ठिग्गाह, वसेन तिविधे पि ते।
अस्सादेन्तो उन्नमन्तो, ममायन्तो किलिस्सति ॥६९६॥

'मग्गं फलं च निब्बानं, पत्तोस्मी' ति अकोविदो।
वेवक-बुज्झा वि मञ्ञन्तो, पप्पोति अधिमानिको ॥६९७॥

(६) मूळह-ञाण-निवारणं

मग्गादयो न होन्ते ते, तण्हा-गाहादि-वत्थुतो।
तण्हा-मान-दिट्ठियो च, उपक्लेसा परिपन्थका ॥६९८॥

पोराणमेव खन्धानं, उदयब्बय-दस्सनं ।
तिलक्खणारम्मणतो, मग्गो निब्बान-पच्चयो ॥९९९॥

B.88. इति मग्गं अमग्गं च, विसोधेन्तस्स सिज्झति ।
विसुद्धि च मग्गामग्ग-ञाण-दस्सन-नामिका ॥१०००॥

२. पटिपदा-ञाण-दस्सन-विसुद्धि

(७) उदयब्बय-ञाण-कथा

तथापरा विसुद्धीनं, उदयब्बय-दस्सनं ।
आदिं कत्वा पटिपद,-ञाणदस्सन-नामिका ॥१००१॥

पच्छा संक्लेस-विक्खेप, - विसुद्धन्तं यथा पुरे ।
पटिपज्जति मेधावी, उदयब्बय-दस्सनं ॥१००२॥

इति खोदयब्बयानु-पस्सना ञाण-वीथियं ।
सिक्खन्तस्साचिरेनेव, परिपक्का विपस्सना ॥१००३॥

(८) भङ्ग-ञाण-कथा

पहायोदय-वोहारं, वयमेवाधिमुच्चतो ।
उप्पादाभोगं ओहाय, भङ्गमेवानुतिट्ठति ॥१००४॥

ततो निज्झर-धारा व, गङ्गावारोदकं विय ।
भिज्जमान-तिणानि व, पटिपज्जा सिखा विय ॥१००५॥

पतन्ते च वयन्ते च, भिज्जन्तिच्चेव सङ्खते ।
पस्सतो तस्स भङ्ग-पस्सना ञाणमोरितं ॥१००६॥

(९) भय-आदीनव-ञाण-कथा

ततो भयानुपस्सना, सभया ति विपस्सतो ।
आदीनवानुपस्सना, - ञाणं आदीनवा ति च ॥१००७॥

(१०) मुञ्चितुकम्यता-ञाण-कथा

निब्बिदानुपस्सना च, निब्बिन्दन्तस्स योगिनो।
मुञ्चितुकम्यता ञाणं, ततो मुञ्चितुं इच्छतो ॥१००८॥

(११) पटिसङ्खा-ञाण-कथा

निच्चा चे न निरुज्झेय्य, न बाधेय्य सुखा यदि।
वसे वत्तेय्य अत्ता चे, तदभावा न ते तथा ॥१००९॥

सुट्ठुमुच्चितुं इच्चेवं, पटिपच्चवक्खतो ततो।
पटिसङ्खानुपस्सना, - ञाणं जातं ति वुच्चति ॥१०१०॥

साधुकं पटिसङ्खाय, सङ्खारेसु तिलक्खणं।
सपरिञ्ञात-सङ्खारे, तथेव पटिपस्सति ॥१०११॥

(१२) सङ्खारुपेक्खा-ञाण-कथा

अनिच्चा दुक्खानत्ता च, सङ्खारा व न चापरो।
अत्ता वा अत्तनियं वा, नाहं न तु मम ति च ॥१०१२॥

B.89. ततो व तत्थ मज्झत्तो, नन्दि-राग-विनिस्सटो।
अत्तत्तनिय-भावेन, सङ्खारेसु अज्झुपेक्खति ॥१०१३॥

(१३) अनुलोम-ञाण-कथा

सङ्खारुपेक्खा सङ्खातं, ञाणं तस्स इतीरितं।
ततो वुट्ठान-घटितं, अनुलोमं ति वुच्चति ॥१०१४॥

सुपरिञ्ञात-सङ्खारे, सुसम्मट्ठ-तिलक्खणे।
उपेक्खन्तस्स तस्सेव, सङ्खापत्ता विपस्सना ॥१०१५॥

(१४) वुट्ठान-गामिनी-विपस्सना-कथा

R.105. सङ्खारधम्मे आरब्भ, ताव कालं पवत्तति।
तीरदस्सीव सकुणो, याव पारं न पस्सति ॥१०१६॥

यदा पस्सति निब्बानं, वुट्ठान-गाहिता तदा।
वुट्ठान-गामिनी नाम, सानुलोमा पवुच्चति ॥१०१७॥

इति द्वीहि विसुद्धो ति, विसुद्धाय विपस्सतो।
विपस्सना पटिपदं, पूरेतो ति पवुच्चती ति ॥१०१८॥

इति निब्बान-विभागे विपस्सना-बुद्धिकथा निट्ठिता।

पञ्चवीसतिमो परिच्छेदो।

छब्बीसतिमो परिच्छेदो

१. वुट्ठान-विसुद्धि-कथा

(१) ञाण-दस्सन-विसुद्धि-कथा

तस्सेवं पटिपन्नस्स, सिखापत्ता विपस्सना।
वुट्ठान-गामिनी नाम, यदा होति तदा पन ॥१०१९॥

परिकम्मोपचारानु-लोमगोत्रभूतो परं।
मग्गो ततो फलं होति, भवङ्गा-पच्चवेक्खणा ॥१०२०॥

परिकम्मोपचारानु-लोमसङ्खात-गोचरा।
मग्गस्सावज्जनं हुत्वा, निब्बाने होति गोत्रभू ॥१०२१॥

चतुत्थं पञ्चमं वाथ, छट्ठं वा पि यथारहं।
अप्पेति मग्ग-जवनं, निब्बाने सकिमेव तं ॥१०२२॥

B.90. ततो फलानि तीणि द्वे, एकं वाथ यथाक्कमं।
मग्गावसेस-निरोध[१]-मग्गवुट्ठान-वीथियं ॥१०२३॥

ततो भवङ्ग-पातो व, तं छेत्वा पच्चवेक्खणा।
तिस्सो पञ्चविधा होन्ति, यथायोगं तथा पि च ॥१०२४॥

मग्गं फलं च निब्बानं, अवस्सं पच्चवेक्खति।
हीने किलेसे सेसे च, पच्चवेक्खति वा न वा ॥१०२५॥

ततो च पुन सङ्खारे, विपस्सन्तो यथा पुरे।
अप्पेति अनुपुब्बेन, सेस-मग्ग-फलानि च ॥१०२६॥

---

१. मग्गावसेसनिब्बान—म॰ पा॰

(२) तिविध-विमोक्ख-कथा

तत्थ वुच्चन्ति निब्बान,-फल-मग्ग-विपस्सना ।
सुञ्ञता चानिमित्ता च, तथापणिहितानि च ।।१०२७।।

सुञ्ञता-विपस्सनादि-नामेन हि विपस्सति ।
विमोक्ख-मुखभूता ति, तिविधा भाजिता तथा ।।१०२८।।

सुञ्ञतादिक-नामेन, विमोक्खा तिविधा मता ।
निब्बान-फल-मग्गा च, समापत्ति-समाधयो ।।१०२९।।

(३) सोतापत्ति-लाभ-कथा

तत्थेव पठम-भूमिं, पत्तो अरिय-पुग्गलो ।
सत्तक्खत्तुपरमो सो, सोतापन्नो ति वुच्चति ।।१०३०।।

(४) सकदागामी-भाव-लाभ-कथा

पत्तो दुतिय-भूमिं च, सकदागामि नामको ।
सकिमेव इमं लोकं, आगन्त्वा होति मानसं ।।१०३१।।

(५) अनागामी-भाव-लाभ-कथा

पत्तो ततिय-भूमिं च, अनागामी ति वुच्चति ।
ब्रह्मलोका अनागन्त्वा, इध कामोपपत्तिया ।।१०३१।।

(६) अरहन्त-भाव-लाभ-कथा

पत्तो चतुत्थ भूमिं च, अरहा अग्गपुग्गलो ।
विट्ठे व धम्मे दुक्खग्गि, निब्बापेती ति वुच्चति ।।१०३३।।

B.91. इति मग्गफलट्ठानं, वसा अरिय-पुग्गला ।
द्विधा पि चतुधा युग्गा, अट्ठ होन्ति विभागतो ।।१०३४।।

(७) उभतोभाग-विमुत्त-विभाग-कथा

R.106. उभतोभागविमुत्त-विभागादि-वसा पन ।
विभत्ता होन्ति सत्तेते, यथायोगं तथा हि च ।।१०३५।।

(८) सद्धा-पञ्ञा-धुर-पुग्गल-कथा

सद्धा-धुरस्सानिच्चतो, वुट्ठानं दुक्खतो पि च।
पञ्ञा-धुरस्सानत्ततो, इति दीपेन्ति पण्डिता ॥१०३६॥

सद्धानुसारी-आदिम्हि, मज्झे सद्धा-विमुत्तको।
अन्ते पञ्ञा-विमुत्तो व, तस्मा सद्धा-धुरो सिया ॥१०३७॥

धम्मानुसारी-आदिम्हि, दिट्ठिप्पत्तो ततोपरि।
अन्ते पञ्ञाविमुत्तो व, होति पञ्ञा-धुरो पि च ॥१०३८॥

समथ-यानिका चेव, रूपानुत्तर-पादका।
विपस्सना-यानिका च, सब्बे सुक्ख-विपस्सका ॥१०३९॥

धुरवुट्ठान-भेदेन, होन्ति पञ्चेव सब्बथा।
आरुप्प-पादका चा पि, आदिम्हि दुविधा तथा ॥१०४०॥

छसु ठानेसु मज्झेके, कायसक्खी ति भाजिता।
उभतो-भाग-विमुत्तो, अरहत्ते पतिट्ठितो ॥१०४१॥

इत्थं वुत्त यान-धुर,-वुट्ठानानं विभागतो।
मग्गप्फल-भूमियो च, सत्तट्ठारिय-पुग्गला ॥१०४२॥

तत्थ चानुत्तर-ञाणं, सच्चानं पटिवेधकं।
समुच्छेदप्पहानेन, क्लेसानुसय-सोधनं ॥१०४३॥

चतुमग्ग-विभागेन, वुट्ठानं ति पकित्तितं।
ञाण-दस्सन-विसुद्धि, नाम होति तथा पि च ॥१०४४॥

मग्गो च परिजानाति, दुक्खं तेभूमकं तथा।
यथायोगं पजहति, तण्हा समुदयं पि च ॥१०४५॥

B.92. निरोधं सच्छिकरोति, मग्ग-सच्चं अनुत्तरं।
भावनावीथिं वोतिण्णो, भावेती ति पवुच्चति ॥१०४६॥

(९) संयोजन-पहान-कथा

दिट्ठिगतविचिकिच्छा-सीलब्बतं असेसतो ।
अपाय-गमनीयं च, राग-दोसादिकत्तयं ॥१०४७॥

तदेकट्ठे किलेसे च, सहजातप्पहानतो ।
पजहति सोतापत्ति,-मग्गो पठमभूमिको ॥१०४८॥

तदेकट्ठे पजहति, रागदोसादिके पि च ।
थूले तु सकदागामि-मग्गो दुतिय-भूमिको ॥१०४९॥

पजहति अनागामि-मग्गो निरवसेसतो ।
काम-राग-ब्यापादे च, तदेकट्ठे च सम्भवा ॥१०५०॥

रूपारूपरागमानु-द्धच्चाविज्जा ति पञ्चकं ।
अग्गमग्गो पजहति, क्लेस-सेसे च सब्बथा ॥१०५१॥

(१०) सत्तम-विसुद्धि-कथा

इति सच्चपटिवेधं, क्लेसक्खयफलावहं ।
मग्गञाणं पकासेन्ति, विसुद्धि सत्तमं बुधा ॥१०५२॥

छब्बिसुद्धि-कमेनेवं, सब्बथायं[1] विसुद्धिया ।
सत्तमायानुपत्तब्बं, निब्बानं ति पवुच्चति ॥१०५३॥

(११) निब्बान-सरूप-कथा

क्लेसक्खयकरं ताणं, संसारातिक्कमं परं ।
पारिमं तीरं अभयं, सब्ब-सङ्खार-निस्सटं ॥१०५४॥

तेन मद-निम्मदनं, पिपास-विनयादिना ।
क्लेस-संसार-सङ्खार-पटिपक्ख-निदस्सितं ॥१०५५॥

R.107. अजरामरं अच्चन्तं, अनुप्पादं असङ्खतं ।
अनुत्तरं असङ्खारं, अनन्तं अतुलं च तं ॥१०५६॥

---

१. पत्तब्बायं—रो. पा.

परमत्थं अनोपम्मं, सन्ति अप्पटिमं सुखं।
निरोध-सच्च-निब्बानं, एकन्तं अमतं पदं ॥१०५७॥

B.93. सोपादिसेस-निब्बान-धातु चेव तथापरा।
अनुपादिसेसा चेति, दुविधा परियायतो ॥१०५८॥

सुञ्ञतं चानिमित्तं च, तथापणिहितं ति च।
अत्तादि-गाहाभावेन, तिविधा पि च भाजितं ॥१०५९॥

क्लेससंसार-सङ्खार-पच्चनीक-विभागतो।
भवक्खयादि-भेदेहि, बहुधा पि पवुच्चति ॥१०६०॥

तदेवं अच्चुतं धम्मं, लोकुत्तरं अकालिकं।
वानाभावा वानातीतो, निब्बानं ति पकित्तितं ॥१०६१॥

इति निब्बान-विभागे वुट्ठान-विसुद्धि-कथा निट्ठिता।

छब्बीसतिमो परिच्छेदो।

निट्ठितो च सब्बथा पि निब्बान-विभागो।

सत्तवीसतिमो परिच्छेदो

१. पञ्ञत्ति-विभागो

(१) पञ्ञत्ति-पभेद-कथा

R.108. चित्तं चेतसिकं रूपं, निब्बानं पि च भाजितं ।
तस्मा दानि यथायोगं, पञ्ञत्ति पि पवुच्चति ॥१०६२॥

(२) दुविध-पञ्ञत्ति-उद्देसो

सा चायं अत्थ-पञ्ञत्ति, नाम-पञ्ञत्ति-भेदतो ।
दुविधा होति पञ्ञत्ति, अत्थ-पञ्ञत्ति तत्थ च ॥१०६३॥

(३) अत्थ-पञ्ञत्ति

सत्त सम्भार-सण्ठान-सङ्घाट-परिणामतो ।
विकप्पुपट्ठानाकार, - वोहाराभिनिवेसतो ॥१०६४॥

तथा पवत्त-सङ्केत, - सिद्धा अत्था पकप्पिता ।
पञ्ञापीयन्ति नामा ति, पञ्ञत्ती ति पकित्तिता ॥१०६५॥

अत्था हि परमत्थत्था, पञ्ञत्तत्था ति च द्विधा ।
तत्थ च परमत्थत्था, सच्चिकट्ठा सलक्खणा ॥१०६६॥

B.94. पञ्ञत्तत्था सच्चिकट्ठ-सलक्खण-सभावतो ।
अञ्ञथा गहिता तं तं, उपादाय पकप्पिता ॥१०६७॥

(४) नाम-पञ्ञत्ति

तस्मा उपादा-पञ्ञत्ति, अत्थ-पञ्ञत्ति-नामका ।
पञ्ञपेतब्ब-नामा व, पञ्ञत्तत्था व सब्बथा ॥१०६८॥

परमत्था यथावुत्ता, चित्तचेतसिकादयो।
पञ्ञत्ता इत्थि-पुरिस-मञ्च-पीठ-पटादयो ॥१०६९॥

येन वुच्चति तं नामं, पञ्ञपेती ति वुच्चति।
पञ्ञत्ती ति च सा नाम-पञ्ञत्ती ति ततो मता ॥१०७०॥

सङ्खा समञ्ञा पञ्ञत्ति, वोहारो ति च भाजिता।
चतुधा पञ्ञपेतब्ब-पञ्ञत्ती ति हि वण्णिता ॥१०७१॥

ततो नामं नाम-कम्मं, नाम-धेय्यं अथापरं।
निरुत्ति-ब्यञ्जनं अभि, - लापो ति पन भाजिता ॥१०७२॥

नाम-पञ्ञत्ति नामा ति, पञ्ञत्ति दुविधा कता।
अधिवचन-निरुत्ति-पञ्ञत्ति पद-भाजने।
[1]सब्बे व धम्मा पञ्ञत्ति-पथा ति पन भाजिता[1] ॥१०७३॥

(५) पञ्ञत्ति-पथ-कथा

परमत्थ-पञ्ञत्तत्था, दुविधा होन्ति तत्थ च।
पञ्ञत्ति-पथा व होन्ति, परमत्था सलक्खणा ॥१०७४॥

पञ्ञत्तत्था पञ्ञत्ति च, पञ्ञपेतब्ब-मत्ततो।
पञ्ञत्ति-पथा च नाम-पञ्ञत्ति-पथ-भावतो ॥१०७५॥

नामं पि पञ्ञापेतब्बं, येव किञ्चा पि केनचि।
नाममेवं पेतं तत्थ, पञ्ञत्ति चेव वण्णितं ॥१०७६॥

पञ्ञपेतब्ब-धम्मा च, तेसं पञ्ञापिता पि च।
इच्छितब्बा पि पञ्ञत्ति, - पथा पञ्ञत्ति-नानता ॥१०७७॥

इति वुत्तानुसारेन, वुत्तं अट्ठकथा नये।
नयं गहेत्वा एत्था पि, पञ्ञत्ति दुविधा कथा ॥१०७८॥

१-१. म० पोत्थके अधिको पाठो।

B.95. तस्मिं पि परमत्था च, सच्चिकट्ठ-सलक्खणा ।
अत्था पञ्ञत्ति-मत्ता च, अत्थ-पञ्ञत्ति-नामका ॥१०७९॥

तेसं पञ्ञापिका चेव, नाम-पञ्ञत्ति नामिका ।
इच्चेवं वण्णना-मग्गे, ञेय्यत्था तिविधा कता ॥१०८०॥

R.109. परमत्थ-सच्चं नाम, परमत्था व तत्थ च ।
सच्चिकट्ठ-सभावत्ता, अविसंवादका हि ते ॥१०८१॥

सम्मुति-सच्चं पञ्ञत्ति, - द्वयं वोहार-वुत्तियो ।
लोक-समञ्ञाधिप्पाया, - विसंवादक-भावतो ॥१०८२॥

इति सच्च-द्वयं चेतं, अक्खासि पुरिसुत्तमो ।
तेना पि नाम संविञ्ञु, वोहारेय्युभयं पि वा ॥१०८३॥

इति पञ्ञत्ति-विभागे पभेद-कथा निट्ठिता ।

सत्तवीसतिमो परिच्छेदो ।

अट्ठवीसतिमो परिच्छेदो

१. अत्थ-पञ्ञत्ति-कथा

(१) दसधा पञ्ञत्ति-कथा

तत्थ च पुब्बापरिय, - पवत्तक्खन्ध-सम्मता ।
विञ्ञत्तिन्द्रिय-विप्फार, - विसेसोपनिबन्धनो ॥१०८४॥

देव-यक्ख-मनुस्सादि-नाना भेदा सलक्खिका ।
अत्त-पञ्ञत्ति नामायं, स्वायं सत्तो ति सम्मतो ॥१०८५॥

(२) सत्त-पञ्ञत्ति

यट्टत्तयं उपादाय, खन्धायतन-वुत्तिया ।
कारको वेदको वायं, सन्धावति भवे भवे ॥१०८६॥

तस्मा संसारमापन्नो, सत्तो नाम सपुग्गलो ।
अहं अत्तापरा इत्थी, पुरिसो ति च कप्पितो ॥१०८७॥

B.96. स्वायं खन्धादितो सत्तो, अञ्ञो ति च न वुच्चति ।
खन्धादि-विनिमुत्तस्स, सत्तस्सेव अभावतो ॥१०८८॥

खन्धा खन्धानमेवायं, सत्तो ति च न वुच्चति ।
खन्ध-वोहारतो तस्स, अञ्ञा-वोहार-सम्भवा ॥१०८९॥

इच्चेवं खन्ध-नानत्ते, - कत्त-मुत्तो पि अत्थती ।
तब्बिसेसावचरित, - वोहारो चतु विस्सति ॥१०९०॥

तेनायं पुग्गलो सत्तो, जायतिज्जिय्यती ति च ।
धीयती ति च तस्सायं, संसारो ति पवुच्चति ॥१०९१॥

मतो जातो च न स्वेव, खन्ध-भेदोपचारतो ।
नापरो स्वेव सन्तान, - भेदाभावोपचारतो ॥१०९२॥

नानत्तेकत्तमिच्चेवं, पुग्गलस्सोपचारतो ।
उच्छेद-सस्सतत्तं वा, तस्मा नोपेति पुग्गलो ॥१०९३॥

इच्चायं पुग्गलो नाम, सत्तो संसार-कारको ।
खन्धादिकं उपादाय, पञ्ञत्तो ति पवुच्चति ॥१०९४॥

तस्मा पुग्गल-सङ्घाता, संसारोपनिबन्धनो ।
सत्त-पञ्ञत्ति नामा ति, विञ्ञातब्बा विभाविनो ॥१०९५॥

(३) सण्ठान-पञ्ञत्ति

अज्झत्तिका च केसादि-कोट्ठासा बाहिरेसु च ।
भूमि-पब्बत-पासाण-तिण-रुक्ख-लतादिका ॥१०९६॥

R.110. भूतसम्भार-सण्ठान-विभाग-परिकप्पिता ।
सण्ठान-पञ्ञत्ति नाम, थम्भ-कुम्भादिका मता ॥१०९७॥

(४) सम्भार-पञ्ञत्ति

भूत-सम्भार-निब्बत्ति, - विभागपरिकप्पिता ।
तं उपादाय सम्भार-पञ्ञत्ती ति पवुच्चति ॥१०९८॥

(५) सङ्घात-पञ्ञत्ति

भूत-सम्भारसङ्घात-विसेसपरिकप्पिता ।
सङ्घात-पञ्ञत्ति नाम, रथ-गेहादिका मता ॥१०९९॥

(६) परिणाम-पञ्ञत्ति

भूतसम्भार-विसेस-परिणाम-पकप्पिता ।
परिणाम-पञ्ञत्तो ति, दधिभत्तादिका मता ॥११००॥

(७) विकप्प-पञ्ञत्ति

B.97. इत्थं अज्झत्त-बहिद्धा, धम्मा सम्भार-सम्भूता[1] ।
सन्तान-वुत्ति-सङ्केत, - सिद्धा पञ्ञत्ति पञ्चधा ॥११०१॥

तथा तथा समुप्पन्न, - विकप्पाभोग-सम्मता ।
विकप्प-पञ्ञत्ति-नाम, कालाकास-दिसादिका ॥११०२॥

(८) उपट्ठान-पञ्ञत्ति

तं तं निमित्तं आगम्म, ततो पट्ठान-कप्पिता ।
उपट्ठान-पञ्ञत्ती ति, पटिभागादिका मता ॥११०३॥

(९) आकार-पञ्ञत्ति

विसेसाकारमत्ता पि, अत्थन्तर-पकप्पिता ।
आकार-पञ्ञत्ति नाम, विञ्ञत्ति-लहुकादिका ॥११०४॥

(१०) वोहार-पञ्ञत्ति

तं तं कारणं आगम्म, तथा वोहार-कप्पिता ।
वोहार-पञ्ञत्ति नाम, कथिनापत्ति-आदिका ११०५॥

(११) अभिनिवेस-पञ्ञत्ति

बालो यो सो च मे अत्ता, सो भविस्सामि मं च तु ।
निच्चो धुवो सस्सतो ति,[2] आदिका पन सब्बथा ॥११०६॥

तब्बोहार-निमित्तानं, अभावे पि पवत्तितो ।
अभिनिवेस-पञ्ञत्ति, नाम तित्थिय-कप्पिता ॥११०७॥

इच्चेवं लोक-सासन-तित्थायतन-कप्पिता ।
सन्तान-मुत्त-सङ्केत, - सिद्धा अत्था पि पञ्चधा ॥११०८॥

सङ्खान-वुत्ति सन्तान-मुत्त-भेद-वसा द्विधा ।
अत्थ-पञ्ञत्ति नामायं, दसधा परिदीपिता ॥११०९॥

---

१. सम्भार सम्भता—म० पा०
२. सत्तो—रो०

(१२) पञ्ञत्ति-अवलम्ब-वोहार-कथा

इति वुत्तप्पकारेसु-पञ्ञत्तत्थेसु पण्डिता।
पञ्ञत्ति-मत्तं सन्धाय, वोहारं ति यथाकथं ११११०॥

तदञ्ञे पन बाला च, तित्थिया पि अकोविदा।
पञ्ञत्ति अतिधावित्वा, गण्हन्ति परमत्थतो ॥११११॥

ते तथा गहिताकारा, अञ्ञाणगहिता जना।
मिच्छत्ताभिनिविट्ठा च, बज्झन्ति भवबन्धनं ॥१११२॥

B.98. दुविधेसु पि अत्थेसु, तस्मा पण्डित-जातिको।
परमत्थ-पञ्ञत्तीसु, विभागं इति लक्खये ति ॥१११३॥

इति पञ्ञत्ति-विभागे अत्थ-पञ्ञत्ति-कथा निट्ठिता।

अट्ठवीसतिमो परिच्छेदो।

एकूनतिंसतिमो परिच्छेदो

१. नाम-पञ्ञत्ति-कथा

(१) नाम-पञ्ञत्ति-निद्देसो

नाम-वोहार-सङ्केत-कारणोपनिबन्धना ।
यथा वुत्तत्थ-सद्दानं, अन्तरा चिन्तना गता ॥१११४॥

नाम-पञ्ञत्ति नामायं, अत्थ-सद्द-विनिस्सटा ।
तं ह्ययाबद्ध-सङ्केत,-ञेय्याकारोपलक्खिता ॥१११५॥

या गय्हति नामघोस-गोचरुप्पन्न-वीथिया ।
पवत्तानन्तरुप्पन्न, - मनोद्वारिक-वीथिया ॥१११६॥

मञ्चपीठादि-सद्दम्हि, सोत-विञ्ञाण-वीथिया ।
सुत्वा तमेव चिन्तेत्वा, मनोद्वारिक-वीथिया ॥१११७॥

R.111. ततो सङ्केत-निप्फन्नं, नामं चिन्ताय गय्हति ।
नाम-पञ्ञत्ति अत्था तु, ततो गय्हन्ति सम्भवा ॥१११८॥

सद्द-नामत्थ-पञ्ञत्ति, - परमत्थवसेन हि ।
चतुधा तिविधा वाथ, चिन्तना तत्थ इच्छिता ॥१११९॥

इत्थं अट्ठकथा-मग्गं, वण्णेन्तेन हि दस्सितो ।
नयो आचरियेनेति, विभागोयं पकासितो ॥११२०॥

नत्थञ्ञा काचि विञ्ञत्ति, विकार-सहितो पन ।
सद्दोव नाम-पञ्ञत्ति, इच्चेकच्चेहि वण्णितं ॥११२१॥

तदेतं नाम-पञ्ञत्ति, - भावेनेकविधं पि च।
नेरुत्तिक-यादिच्छक, - वसा नामं द्विधा भवे ॥११२२॥

सञ्ञासु धातुरूपानि, पच्चयं च ततो परं।
कत्वा वण्णागमादिं च, सद्दलक्खण-साधितं ॥११२३॥

B.99. नेरुत्तिकं उदीरेन्ति, नामं यादिच्छकं पदं।
यदिच्छाय कतमत्तं, ब्यञ्जनत्थ-विवज्जितं ॥११२४॥

तिविधं पि तदन्वत्था,-दिं अञ्चोपचारिमं।
निब्बचनत्थ-सापेक्खं, तत्थान्वत्थं उदीरितं ॥११२५॥

यदिच्छा कत-सङ्केतं, तादि-मञ्चोपपचारिमं।
अतम्भूतस्स तब्भाव,-वोहारो ति पवुच्चति ॥११२६॥

तथा सामञ्ञ-नामं च, गुणनामं च कित्तिमं।
ओपपातिकं इच्चेवं, नामं होति चतुब्बिधं ॥११२७॥

महाजन-सम्मतं च, अन्वत्थं चेव तादिसं।
तीणि नामानि चन्दादि, - नामं तत्थोपपातिकं ॥११२८॥

(२) पञ्च-विध-नाम-कथा

यदिच्छकं आवत्थिकं, नेमित्तकं अथापरं।
लिङ्गिकं रुळिहकं चेति, नामं पञ्च विधं भवे ॥११२९॥

यदिच्छकं यथावुड्ढं, वच्छवम्मादिकं पन।
आवत्थिकं नेमित्तकं, सीलवा पञ्ञवादिकं ॥११३०॥

लिङ्गिकं दिट्ठलिङ्गं तु, दण्डी छत्ती ति आदिकं।
रुळिहकं लेसमत्तेन, रुळहं गो-महिसादिकं ॥११३१॥

(३) छ-विध-पञ्ञत्ति-कथा

विज्जमानाविज्जमाना-पञ्ञतोभयमिस्सिता ।
विभत्ता नाम-पञ्ञत्ति, छब्बिधा होति तत्थ हि ॥११३२॥

(४) विज्जमान-पञ्ञत्ति

विज्जमान-पञ्ञत्ती ति, विज्जमानत्थ-दीपिता।
वुच्चति खन्धायतन,-धातु पञ्चिन्द्रियादिका ॥११३३॥

(५) अविज्जमान-पञ्ञत्ति

अविज्जमान-पञ्ञत्ति,-नामिका परमत्थतो।
अविज्जमानं अञ्चादि, अत्थ-पञ्ञत्ति दीपिता ॥११३४॥

(६) विज्जमानेन अविज्जमान-पञ्ञत्ति

विज्जमानेन अविज्ज,-मान-पञ्ञत्ति-नामिका।
तेविज्जो छळभिञ्ञो च, सीलवा पञ्ञवा पि च ॥११३५॥

(७) अविज्जमानेन विज्जमान-पञ्ञत्ति

अविज्जमानेन विज्ज,-मान-पञ्ञत्ति नामिका।
इत्थि-रूपं इत्थि-सद्दो, इत्थि-चित्तं ति आदिका ॥११३६॥

(८) विज्जमानेन विज्जमान-पञ्ञत्ति

B.100. **विज्जमानेन तु विज्ज, - मान-पञ्ञत्ति नामिका।**
चक्खु-विञ्ञाणं च चक्खु-,सम्फस्सो चेवमादिका ॥११३७॥

(९) अविज्जमानेन अविज्जमान-पञ्ञत्ति

अविज्जमानेनाविज्ज,-मान-पञ्ञत्ति-नामिका।
खत्तिय-पुत्तो ब्राह्मण, - पुत्तो इच्चेवमादिका ॥११३८॥

इति वुत्तानुसारेन, नाम-पञ्ञत्तिया बुधो।
सरूपं विसयं चेव, विभागं च विभावये ॥११३९॥

R.112. **इच्चेवं परमत्था च, यथा वुत्ता चतुब्बिधा।**
पञ्ञत्ति दुविधा चेति, अेय्यत्था छब्बिधा मता ति ॥११४

इति पञ्ञत्ति-विभागे नाम-पञ्ञत्ति-कथा।

एकूनतिंसतिमो परिच्छेदो।

निट्ठितो च सब्बथा पि पञ्ञत्ति-विभागो।

निगमन-कथा

(१) लेखक-परिचयो

सेट्ठे कञ्चिवरे रट्ठे, कावेरि-नगरे वरे।
कुले सञ्जात-भूतेन, बहुस्सुतेन ञाणिना ॥११४१॥

अनुरुद्धेन थेरेन, अनिरुद्ध-यसस्सिना ।
तम्बरट्ठे वसन्तेन, नगरे तञ्च-नामके[1] ॥११४२॥

तत्थ सङ्घविसिट्ठेन, याचितेन अनाकुलं।
महाविहारवासीनं, वाचनामग्ग-निस्सितं ॥११४३॥

परमत्थं पकासेन्तं, परमत्थ-विनिच्छयं।
पकरणं कतं तेन, परमत्थत्थ-वेदिना ति ॥११४४॥

इति अनुरुद्धाचरियेन रचितो

परमत्थ-विनिच्छयो निट्ठितो।

—०—

१. गज-नामके—रो०, म० पा०

पच्छिमं विञ्ञापनं

(१) सम्पादक-पञ्ञापनं

जम्बुदीप-सुरट्ठस्मिं, अभिधम्म-परम्परा।
अब्बोच्छिन्नं पभासेय्य, सकलं जन-मानसं ॥१॥

पामोज्ज-जननत्थाय, विहारत्थाय फासुकं।
'भा' - रतिं वड्ढनत्थाय, याचितो हि पुनप्पुनं ॥२॥

धम्मरतन-थेरेन, उरबलेन भिक्खुना।
नव-नालन्दा-विहारस्स, आचरियेन वरेन हि ॥३॥

पकरणं परमत्थ-विनिच्छयाभिधानकं।
सोधनत्थाय रट्ठस्स, नागरी-लिपियं तथा ॥४॥

सिस्सानुग्गहणत्थाय, हत्थसार-रूपाय च।
कतिका हि मया जाता, पीति-ब्रहुल-मानसा ॥५॥

विस्सविज्जालये दिल्ली, - नालन्दोवरके सुभे।
वायमन्तं कमेनेव, सद्धाय विरियेन च ॥६॥

बुद्धञ्जनेयानुभावेन, करुणा-वारि-सिञ्चिता।
सा हि अज्ज परिपुण्णा, सुफला सुलभा गता ॥७॥

चतुतिंसाधिके वस्से, अड्ढतिय-सहस्सिमे।
बसन्ते फग्गुने मासे, सुक्क-पक्खे मनोरमे ॥८॥

चातुद्दसी हि सम्पत्ते, सायण्हे कुजवासरे।
करणीयो कतो जातो, वेदयामि सप्पीतिकं ॥९॥

धम्मो पत्थरतु सब्ब, - दिसासु अनवज्जितो।
पस्सद्धि-भरिता चित्ता, भवन्तु सब्ब-मानवा ॥१०॥

—इति सम्पादकेन महेस-तिवारिना.

—०—

केन कत्थे कदा कस्मि, सोसे संद्दा समागतां ।
तेसं निवस्सनं नाम, कमतो दानि जायति ॥

परमत्थ-विनिच्छयो

अनुक्कमणिका

(१) गाथा-पठम-पाद-अनुक्कमणिका

———

अनुक्कमणिका

२. विसेस-सद्द-अनुक्कमणिका

आ

इ

अनुक्कमणिका

(३) उपमा-सूची

अ

इ

ए

क

ख

च

ज

त

द

ध

न

प

ब

भ

म

य

र

ल

व

स

---

(४) गन्थ-नवनीतं

परमत्था

चित्तं चेतसिकं रूपं, निब्बानं ति निरुत्तरो।
चतुधा देसयी धम्मे, चतुधम्मप्पकासनो ॥ ३, २

(१) चित्तं

चित्तमेकूननवुति-विधं, तत्थ विभावये।
एकनवुति-विधं वा, एकवीससतं पि वा ॥ ३,३

भूमि-वसेन

कामेसु चतुपञ्ञास, रूपेसु दस पञ्च च।
द्वादसारुप्पचित्तानि, अट्ठानुत्तर-मानसा ॥ ८ ४७

कुसलादिभेद-वसेन

कुसलानेकवीसेव, द्वादसाकुसलानि च।
छत्तिसति विपाकानि, क्रियाचित्तानि वीसति ॥ ८, ४६

किच्च-वसेन

आवज्जनं दस्सनं च, सवनं घायनं तथा।
सायनं फुसनं चेव, सम्पटिच्छन-तीरणं ॥
वोट्ठपनं च जवनं, तदारम्मण-नामकं।
भवङ्गं चुति सन्धी ति, चित्तं चुद्दसधा ठितं ॥ ६, ५७-५८

पटिसन्धादि-दान-वसेन

महग्गत-महापाका, उपेक्खातीरणं द्वयं।
चुति-सन्धि-भवङ्गानि, चित्तानेकूनवीसति ॥ १०, ६२

गति-वसेन

काय-वाचा-मनोद्वारे, कम्मं पाण-वधादिकं।
कत्वा पापकचित्तेहि, जायन्तापायभूमियं ॥ २६, १६६
काय-वाचा-मनोद्वारे, दानं सीलं च भावनं।
कामपुञ्ञेहि कत्वान, कामसुगतियं सियुं ॥ २६, १६७
परित्तं मज्झिमं झानं, पणीतं च यथाक्कमं।
भावेत्वा तिविधा होन्ति, तीसु भूमीसु योगिनो ॥ २६, १६८

विमुत्ति-वसेन

लोकुत्तरं तु भावेत्वा, यथासकं अनन्तरं।
समापत्तिक्खणे चेव, अप्पेति फल-मानसं॥ २६, २०१

(२) चेतसिकं

द्वे पञ्ञास सरूपेन, धम्मा चेतसिका मता।
चित्तुप्पादवसा भिन्ना, सम्पयोगानुसारतो॥ ३, ४

साधारणा

फस्सो च वेदना सञ्ञा, चेतनेकग्गता तथा।
जीवितं मनसिकारो, सत्त साधारणा इमे॥ ३६, २८७

पकिण्णका

वितक्को च विचारो च, पीति च विरियं तथा।
छन्दो च अधिमोक्खो च, छ पकिण्णक-नामका॥ ३६, २६०

अनवज्जा

सद्धा सतिन्द्रियं चेव, हिरोतप्पबलं द्वयं।
अलोभो च अदोसो च, पञ्ञा मज्झतत्ता पि च॥ ३६, २६०
पस्सद्धि-काय-चित्तानं, लहुता मुदुता तथा।
कम्मञ्ञता च पागुञ्ञता च उजुकता ति च॥ ३७, २६३
अप्पमञ्ञा-द्वयं नाम, करुणा मुदिता सियुं।
सम्मावाचा च कम्मन्ता,-जीवा च विरतित्तयं॥ ३७, २६३

अकुसला

लोभो दोसो च मोहो च, मानो दिट्ठि च संसयो।
थीनं मिद्धं च उद्धच्चं, कुकुच्चं च तथा दस॥ ३७, २६५
अहिरिकं अनोतप्पं, इस्सा मच्छरियं ति च।
होन्ति चुद्दस सावज्जा, सावज्जेस्वेव संभवा॥ ३६, २६६

(३) रूपं

अट्ठवीसविधं रूपं, भूतोपादायभेदतो।
दुविधं, रूपरूपं तु, अट्ठारस विधं भवे॥ ३, ५
पठवापो च तेजो च, वायो चेति चतुब्बिधो।
चक्खु-सोत-घान-जिह्वा, कायो ति पन पञ्च च॥ ७८, ६५४
रूप-सद्द-गन्ध-रसा, चत्तारो च अथापरं।
इत्थि-पुंभाव-युगट्ठं, जीवितं हदयं पि च॥ ७८, ६५५

(४) गन्थ-नवनीतं

परमत्था

चित्तं चेतसिकं रूपं, निब्बानं ति निरुत्तरो।
चतुधा देसयी धम्मे, चतुधम्मप्पकासनो॥ ३, २

(१) चित्तं

चित्तमेकूननवुति-विधं, तत्थ विभावये।
एकनवुति-विधं वा, एकवीससतं पि वा॥ ३,३

भूमि-वसेन

कामेसु चतुपञ्ञास, रूपेसु दस पञ्च च।
द्वादसारुप्पचित्तानि, अट्ठानुत्तर-मानसा॥ ८ ४७

कुसलादिभेद-वसेन

कुसलानेकवीसेव, द्वादसाकुसलानि च।
छत्तिसति विपाकानि, क्रियाचित्तानि वीसति॥ ८, ४६

किच्च-वसेन

आवज्जनं दस्सनं च, सवनं घायनं तथा।
सायनं फुसनं चेव, सम्पटिच्छन-तीरणं॥
वोट्ठपनं च जवनं, तदारम्मण-नामकं।
भवङ्गं चुति सन्धी ति, चित्तं चुद्दसधा ठितं॥ ६, ५७-५८

पटिसन्धादि-दान-वसेन

महग्गत-महापाका, उपेक्खातीरणं द्वयं।
चुति-सन्धि-भवङ्गानि, चित्तानेकूनवीसति॥ १०, ६२

गति-वसेन

काय-वाचा-मनोद्वारे, कम्मं पाण-वधादिकं।
कत्वा पापकचित्तेहि, जायन्तापायभूमियं॥ २६, १६६
काय-वाचा-मनोद्वारे, दानं सीलं च भावनं।
कामपुञ्ञेहि कत्वान, कामसुगतियं सियुं॥ २६, १६७
परित्तं मज्झिमं झानं, पणीतं च यथाक्कमं।
भावेत्वा तिविधा होन्ति, तीसु भूमीसु योगिनो॥ २६, १६८

विमुत्ति-वसेन

लोकुत्तरं तु भावेत्वा, यथासकं अनन्तरं।
समापत्तिक्खणे चेव, अप्पेति फल-मानसं ॥ २६, २०१

(२) चेतसिकं

द्वे पञ्ञास सरूपेन, धम्मा चेतसिका मता।
चित्तुप्पादवसा भिन्ना, सम्पयोगानुसारतो ॥ ३, ४

साधारणा

फस्सो च वेदना सञ्ञा, चेतनेकग्गता तथा।
जीवितं मनसिकारो, सत्त साधारणा इमे ॥ ३६, २८७

पकिण्णका

वितक्को च विचारो च, पीति च विरियं तथा।
छन्दो च अधिमोक्खो च, छ पकिण्णक-नामका ॥ ३६, २६०

अनवज्जा

सद्धा सतिन्द्रियं चेव, हिरोतप्पबलं द्वयं।
अलोभो च अदोसो च, पञ्ञा मज्झतत्ता पि च ॥ ३६, २६०
पस्सद्धि-काय-चित्तानं, लहुता मुदुता तथा।
कम्मञ्ञता च पागुञ्ञता च उजुकता ति च ॥ ३७, २६३
अप्पमञ्ञा-द्वयं नाम, करुणा मुदिता सियुं।
सम्मावाचा च कम्मन्ता,-जीवा च विरतित्तयं ॥ ३७, २६३

अकुसला

लोभो दोसो च मोहो च, मानो दिट्ठि च संसयो।
थीनं मिद्धं च उद्धच्चं, कुकुच्चं च तथा दस ॥ ३७, २६५
अहिरिकं अनोतप्पं, इस्सा मच्छरियं ति च।
होन्ति चुद्दस सावज्जा, सावज्जेस्वेव संभवा ॥ ३६, २६६

(३) रूपं

अट्ठवीसविधं रूपं, भूतोपादायभेदतो।
दुविधं, रूपरूपं तु, अट्ठारस विधं भवे ॥ ३, ५
पठवापो च तेजो च, वायो चेति चतुब्बिधो।
चक्खु-सोत-घान-जिह्वा, कायो ति पन पञ्च च ॥ ७८, ६५४
रूप-सद्द-गन्ध-रसा, चत्तारो च अथापरं।
इत्थि-पुंभाव-युगट्ठं, जीवितं हृदयं पि च ॥ ७८, ६५५

कायविञ्ञत्ति चेवाथ, वचीविञ्ञत्ति च द्वयं।
आकासधातु रूपस्स, लहुता मुदुता तस्स ॥ ७८, ६५६
कम्मञ्ञता उपचयो, सन्तति जरता पन।
अनिच्चता च कबली-काराहारो ति सब्बथा ॥ ७८, ६५७

(४) **निब्बानं**

अजरामरं अच्चन्तं, अनुप्पादं असङ्खतं।
अनुत्तरं असङ्खारं, अनन्तं अतुलं च तं ॥ १२२, १०५६
परमत्थं अनोपम्मं, सन्ति अप्पटिमं सुखं।
निरोधसच्चनिब्बानं, एकन्तं अमतं पदं ॥ १२३, १०५७
सोपादिसेस-निब्बान-धातु चेव तथापरा।
अनुपादिसेसा चेति, दुविधा परियायतो ॥ १२३, १०५८
सुञ्ञतं चानिमित्तं च, तथापणिहितं ति च।
अत्तादि-गाहाभावेन, तिविधा पि च भाजितं ॥ १२३, १०५९
तदेवं अच्चुतं धम्मं, लोकुत्तरं अकालिकं।
वानाभावा वानातीतो, निब्बानं ति पकित्तितं ॥ १२०, १०६१

(५) **पञ्ञत्ति**

सा चाय अत्थ-पञ्ञत्ति, नाम-पञ्ञत्ति-भेदतो।
दुविधा होति पञ्ञत्ति, अत्थ-पञ्ञत्ति तत्थ च ॥ १२४, १०६३

अत्थ-पञ्ञत्ति

सत्त सम्भार-सण्ठान-सङ्घाट-परिणामतो।
विकप्पुपट्ठानाकार-वोहाराभिनिवेसतो ॥ १२४, १०६४
तथा पवत्त-सङ्केत-सिद्धा अत्था पकप्पिता।
पञ्ञापीयन्ति नामा ति, पञ्ञत्ती ति पकित्तिता ॥ १२४, १०६५

नाम-पञ्ञत्ति

तस्मा उपादा-पञ्ञत्ति, अत्थ-पञ्चत्ति नामका।
पञ्ञपेतब्ब-नामा व, पञ्ञत्तत्था व सब्बथा ॥ १२४, १०६८
परमत्था यथावुत्ता, चित्तचेतसिकादयो।
पञ्ञत्ता इत्थि-पुरिस-मञ्च-पीठ-पटादयो ॥ १२५, १०६९
येन वुच्चति तं नाम, पञ्ञपेती ति वुच्चति।
पञ्ञत्ती ति च सा, नाम-पञ्ञत्ती ति ततो मता ॥ १२५, १०७०

———

नामरूप-समासो

अभिधम्मम्बुधारा हि, वस्सेय्य जनमानसे ।
विकसेय्य धम्म-बीजं, तत्थ तत्थ पजानने ॥

रति जायतु सिस्सेसु, पुच्छुग्गहणचिन्तने ।
द्वारं द्वारं पवत्तेय्य, चित्तसुद्धि-कथा सुभा ॥

—सम्पादकेन

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मा सम्बुद्धस्स

नामरूप-समासो

पठमो विभङ्गो

१. चित्त-कथा

पकिण्णक-कथा

पणाम-गाथा

गम्भीरं निपुणं धम्मं, मधुरं[1] यो पकासयी।
सहस्सवस्सस्स उट्ठाने, वसं वस्सं नरासभो ॥१॥
नमस्सित्वान तं नाथं, धम्मं सङ्घं च साधुकं।
समासं नामरूपस्स, भञ्जमानं सुणाथ मे ॥२॥

१. चित्त-उद्देसो

१. तत्थ समासतो एकूननवुति चित्तानि। तानि चतुब्बिधानि होन्ति। कथं? कुसल-अकुसल-विपाक-किरियाभेदेन। तेसु एकवीसति कुसलचित्तानि, द्वादस अकुसलचित्तानि, छत्तिस विपाकचित्तानि, वीसति किरियाचित्तानि।

---

१. मधुरं—रो॰ पा॰

२. कुसलचित्त-उद्देसो

२. चतुब्बिधानि कुसलानि; काम-रूप-अरूप-लोकुत्तर-भूमिभेदेन। अट्ठ कामावचरानि, पञ्च रूपावचरानि, चत्तारि अरूपावचरानि, चत्तारि लोकुत्तरानि चेति।

(१) कामावचर-कुसलचित्त-उद्देसो

३. तत्थ सोमनस्स-सहगतं ञाणसम्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; सोमनस्ससहगतं ञाणविप्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; उपेक्खासहगतं ञाणसम्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; उपेक्खासहगतं ञाणविप्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं; ससङ्खारिकं एकं ति इमानि अट्ठ कामावचरकुसलचित्तानि।

(२) रूपावचर-कुसलचित्त-उद्देसो

४. वितक्क-विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं पञ्चङ्गिकं पठमज्झानं; विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं चतुरङ्गिकं दुतियज्झानं; पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं तिवङ्गिकं
R.4. ततियज्झानं; सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं दुवङ्गिकं चतुत्थज्झानं; उपेक्खा-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं दुवङ्गिकं पञ्चमज्झानं ति इमानि पञ्च रूपावचरकुसलचित्तानि।

(३) अरूपावचर-कुसलचित्त-उद्देसो

५. आकासानञ्चायतनं; विञ्ञाणञ्चायतनं; आकिञ्चञ्ञायतनं; नेवसञ्ञानासञ्ञायतनं ति इमानि चत्तारि अरूपावचरकुसलचित्तानि।

(४) लोकुत्तर-कुसलचित्त-उद्देसो

N. 78 ६. सक्कायदिट्ठि-विचिकिच्छा-सीलब्बतपरामास-तिदोसप्पहानकरं सोतापत्ति-मग्गचित्तं; कामराग-ब्यापादानं तनुत्तकरं सकदागामि-मग्गचित्तं; कामराग-ब्यापादानं निरवसेसपहानकरं

अनागामि-मग्गचित्तं; रूपराग-अरूपराग-मान-उद्धच्च-अविज्जानं अनवसेसपहानकरं अरहत्त-मग्गचित्तं ति। इमानि चत्तारि लोकुत्तरकुसलचित्तानि।

इमानि एकवीसति कुसलचित्तानि।

३. अकुसलचित्त-उद्देसो

७. अकुसलचित्तानि तिविधानि—अट्ठ लोभसहगतचित्तानि, द्वे पटिघसम्पयुत्तचित्तानि, द्वे एकहेतुकचित्तानी ति।

(१) लोभसहगत-चित्तं

८. तत्थ सोमनस्ससहगतं दिट्ठिगतसम्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; सोमनस्ससहगतं दिट्ठिगतविप्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; उपेक्खासहगतं दिट्ठिगत-सम्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; उपेक्खासहगतं दिट्ठिगतविप्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं ति इमानि अट्ठ लोभसहगतचित्तानि।

(२) पटिघसम्पयुत्त-चित्तं

९. दोमनस्ससहगतं पटिघसम्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं ति इमानि द्वे पटिघसम्पयुत्तचित्तानि।

(३) एकहेतुक-चित्तं

१० विचिकिच्छासहगतं एकं, उद्धच्चसहगतं एकं ति इमानि द्वे एकहेतुकचित्तानि।

इमानि द्वादस अकुसलचित्तानि।

४. विपाकचित्त-उद्देसो

११. विपाकचित्तानि चतुब्बिधानि—काम-रूप-अरूप-लोकुत्तरभूमिवसेन। तेवीसति कामावचरविपाकचित्तानि। तानि

२. कुसलचित्त-उद्देसो

२. चतुब्बिधानि कुसलानि; काम-रूप-अरूप-लोकुत्तर-भूमिभेदेन। अट्ठ कामावचरानि, पञ्च रूपावचरानि, चत्तारि अरूपावचरानि, चत्तारि लोकुत्तरानि चेति।

(१) कामावचर-कुसलचित्त-उद्देसो

३. तत्थ सोमनस्स-सहगतं ञाणसम्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; सोमनस्ससहगतं ञाणविप्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; उपेक्खासहगतं ञाणसम्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; उपेक्खासहगतं ञाणविप्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं; ससङ्खारिकं एकं ति इमानि अट्ठ कामावचरकुसलचित्तानि।

(२) रूपावचर-कुसलचित्त-उद्देसो

४. वितक्क-विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं पञ्चङ्गिकं पठमज्झानं; विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं चतुरङ्गिकं दुतियज्झानं; पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं तिवङ्गिकं
R.4. ततियज्झानं; सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं दुवङ्गिकं चतुत्थज्झानं; उपेक्खा-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं दुवङ्गिकं पञ्चमज्झानं ति इमानि पञ्च रूपावचरकुसलचित्तानि।

(३) अरूपावचर-कुसलचित्त-उद्देसो

५. आकासानञ्चायतनं; विञ्ञाणञ्चायतनं; आकिञ्चञ्ञायतनं; नेवसञ्ञानासञ्ञायतनं ति इमानि चत्तारि अरूपावचरकुसलचित्तानि।

(४) लोकुत्तर-कुसलचित्त-उद्देसो

N. 78 ६. सक्कायदिट्ठि-विचिकिच्छा-सीलब्बतपरामास-तिदोसप्पहानकरं सोतापत्ति-मग्गचित्तं; कामराग-ब्यापादानं तनुत्तकरं सकदागामि-मग्गचित्तं; कामराग-ब्यापादानं निरवसेसपहानकरं

अनागामि-मग्गचित्तं; रूपराग-अरूपराग-मान-उद्धच्च-अविज्जानं अनवसेसपहानकरं अरहत्त-मग्गचित्तं ति। इमानि चत्तारि लोकुत्तरकुसलचित्तानि।

इमानि एकवीसति कुसलचित्तानि।

३. अकुसलचित्त-उद्देसो

७. अकुसलचित्तानि तिविधानि—अट्ठ लोभसहगतचित्तानि, द्वे पटिघसम्पयुत्तचित्तानि, द्वे एकहेतुकचित्तानी ति।

(१) लोभसहगत-चित्तं

८. तत्थ सोमनस्ससहगतं दिट्ठिगतसम्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; सोमनस्ससहगतं दिट्ठिगतविप्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; उपेक्खासहगतं दिट्ठिगत-सम्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; उपेक्खासहगतं दिट्ठिगतविप्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं ति इमानि अट्ठ लोभसहगतचित्तानि।

(२) पटिघसम्पयुत्त-चित्तं

९. दोमनस्ससहगतं पटिघसम्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं ति इमानि द्वे पटिघसम्पयुत्तचित्तानि।

(३) एकहेतुक-चित्तं

१० विचिकिच्छासहगतं एकं, उद्धच्चसहगतं एकं ति इमानि द्वे एकहेतुकचित्तानि।

इमानि द्वादस अकुसलचित्तानि।

४. विपाकचित्त-उद्देसो

११. विपाकचित्तानि चतुब्बिधानि—काम-रूप-अरूप-लोकुत्तरभूमिवसेन। तेवीसति कामावचरविपाकचित्तानि। तानि

दुविधानि होन्ति—कुसलविपाकानि, अकुसलविपाकानि चेति; कुसलविपाकानि सोलस, अकुसलविपाकानि सत्त । कुसलविपाकानि दुविधानि—अहेतुकानि, सहेतुकानि चेति; अहेतुकानि अट्ठ, सहेतुकानि अट्ठ ।

(१) अहेतुक-कुसलविपाक-चित्तं

R. 5 १२. तत्थ उपेक्खासहगतं कुसलविपाकं चक्खुविञ्ञाणं, तथा सोतविञ्ञाणं, घाणविञ्ञाणं, जिह्वाविञ्ञाणं, सुखसहगतं कायविञ्ञाणं, कुसलविपाकाहेतुकमनोधातु-उपेक्खासहगतं सम्पटिच्छनं, कुसलविपाकाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु-सोमनस्स-सहगतं सन्तीरणं, कुसलविपाकाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु-उपेक्खासहगतं सन्तीरणं ति इमानि अट्ठ अहेतुक-कुसलविपाक-चित्तानि ।

(२) सहेतुक-कुसलविपाक-चित्तं

१३. अट्ठ सहेतुक-कुसलविपाकचित्तानि कुसल-सदिसानि येव उप्पज्जन्ति । किं तु ? विपाक-चित्तानी ति नानाकरणं ।

[1]यथा :—सोमनस्ससहगतं ञाणसम्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; सोमनस्स-सहगत ञाण-विप्पयुत्त
N. 79 असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; उपेक्खा-सहगतं ञाण-सम्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; उपेक्खासहगतं ञाण-विप्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं ति इमानि अट्ठ सहेतुक-कुसल-विपाक-चित्तानि[1] ।

(३) अहेतुक-अकुसलविपाक-चित्तं

१४. उपेक्खासहगतं अकुसलविपाकं चक्खुविञ्ञाणं, तथा सोतविञ्ञाणं, घाणविञ्ञाणं, जिह्वाविञ्ञाणं, दुक्खसहगतं काय-विञ्ञाणं, अकुसलविपाकाहेतुकमनोधातु-उपेक्खासहगतं सम्पटिच्छनं,

---

१-१. म०—पोत्थके नत्थि । पकासनत्थाय इध समुद्दाहटो ।

अकुसलविपाकाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु-उपेक्खासहगतं सन्तीरणं ति इमानि सत्त अकुसलविपाकाहेतुकचित्तानि ।

(४) रूपावचर-विपाक-चित्तं

१५. पञ्च रूपावचर-विपाकचित्तानि कुसल-सदिसानि येव उप्पज्जन्ति ।

[1]यथा :—वितक्क-विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं पञ्चङ्गिकं पठमज्झानं; विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं चतुरङ्गिकं दुतियज्झानं; पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं तिवङ्गिकं ततियज्झानं; सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं दुवङ्गिकं चतुत्थज्झानं; उपेक्खा-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं दुवङ्गिकं पञ्चमज्झानं ति इमानि पञ्च रूपावचर-विपाकचित्तानि ।[1]

(५) अरूपावचर-विपाक-चित्तं

१६. चत्तारि अरूपावचर-विपाकचित्तानि कुसल-सदिसानि येव उप्पज्जन्ति ।

[2]यथा :—आकासानञ्चायतनं; विञ्ञाणञ्चायतनं; आकिञ्चञ्ञायतनं; नेवसञ्ञानासञ्ञायतनं ति इमानि चत्तारि अरूपावचर-विपाकचित्तानि ।[2]

(६) लोकुत्तर-विपाक-चित्तं

१७. चत्तारि लोकुत्तर-विपाकचित्तानि—सोतापत्तिफल-चित्तं, सकदागामिफलचित्तं, अनागामिफलचित्तं, अरहत्तफलचित्तं चेति इमानि चत्तारि लोकुत्तरफलचित्तानि ।

इमानि छत्तिंस विपाकचित्तानि ।

१-१, २-२. सी० पोत्थके न सन्ति । विसय-पकासनत्थाय इध दिन्ना ।

५. किरियाचित्त-उद्देसो

१८. किरियाचित्तानि भूमिवसेन तिविधानि होन्ति—कामावचरानि, रूपावचरानि, अरूपावचरानि चेति। एकादस कामावचरानि, पञ्च रूपावचरानि, चत्तारि अरूपावचरानि। कामावचरानि दुविधानि—अहेतुकानि, सहेतुकानि चेति; अहेतुकानि तीणी, सहेतुकानि अट्ठ।

(१) अहेतुक-किरिया-चित्तं

R.6 १९. तत्थ किरियाहेतुकमनोधातु उपेक्खासहगतं पञ्चद्वारावज्जनं, किरियाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु सोमनस्ससहगतं हसितुप्पादचित्तं, किरियाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु उपेक्खासहगतं वोट्ठपनचित्तं[1] चेति इमानि तीणि अहेतुक-किरियाचित्तानि।

(२) सहेतुक-कामावचर-किरिया-चित्तं

२०. अट्ठ सहेतुक-किरियाचित्तानि कामावचरकुसलसदिसानि येव अरहतो उप्पज्जन्ति। किं तु? किरियाचित्तानी ति नानाकरणं।

[1]यथा :—सोमनस्स-सहगतं ञाण-सम्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; सोमनस्ससहगतं ञाण-विप्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; उपेक्खा-सहगतं ञाण-सम्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं; उपेक्खा-सहगतं ञाण-विप्पयुत्तं असङ्खारिकं एकं, ससङ्खारिकं एकं ति इमानि अट्ठ कामावचर-किरियाचित्तानि।[1]

---

१. वोट्ठपनं—रो।

१-१. रो० पोत्थके नत्थि। विसय-पकासनत्थाय इध समुदाहटो।

(३) रूपावचर-किरिया-चित्तं

(२१) [1]पञ्च रूपावचर-किरियाचित्तानि कुसल-सदिसानि येव अरहतो उप्पज्जन्ति।

[1]यथा :—वितक्क-विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं पञ्चङ्गिकं पठमज्झानं; विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं चतुरङ्गिकं दुतियज्झानं; पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं तिवङ्गिकं ततियज्झानं, सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं दुवङ्गिकं चतुत्थज्झानं; उपेक्खा-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं दुवङ्गिकं पञ्चमज्झानं ति इमानि पञ्च रूपावचर-किरियाचित्तानि।[1]

(४) अरूपावचर-किरिया-चित्तं

२२. चत्तारि अरूपावचर-किरियाचित्तानि कुसल-सदिसानि येव अरहतो उप्पज्जन्ति।

[2]यथा :—आकासानञ्चायतनं; विञ्ञाणञ्चायतनं; आकिञ्चञ्ञायतनं; नेवसञ्ञानासञ्ञायतनं ति इमानि चत्तारि अरूपावचर-किरियाचित्तानि।[2]

इमानि वीसति किरिया-चित्तानि।
एवं समासतो एकूननवुति चित्तानि होन्ति।

६. किच्च-ठानादि-वसेन चित्त-विभागो

(१) आवज्जनादि-वसेन चित्त-कथा

N. 80 २३. तेसु द्वे आवज्जन-चित्तानि, द्वे दस्सन-चित्तानि, द्वे सवन-चित्तानि, द्वे घायन-चित्तानि, द्वे सायन-चित्तानि, द्वे फुसन-चित्तानि, द्वे सम्पटिच्छन-चित्तानि, तीणि सन्तीरण-चित्तानि, एकं वोट्ठपनं; द्वे द्विट्ठानिकानि, नव तिट्ठानिकानि, अट्ठ चतुट्ठानिकानि, द्वे पञ्चट्ठानिकानि; एकूनवीसति पटिसन्धि-चित्तानि, एकूनवीसति

१-१. रो. पोत्थके नत्थि।
२-२. रो. पोत्थके नत्थि।

भवङ्ग-चित्तानि, एकूनवीसति चुति-चित्तानि; एकादस तदारम्मण-चित्तानि; तेरस हसन-चित्तानि ।

(२) रूप-समुट्ठापनादि-वसेन चित्त-कथा

२४. बत्तिस चित्तानि रूपं समुट्ठापेन्ति, इरियापथं सन्नामेन्ति, विञ्ञत्ती जनयन्ति । छब्बीसति चित्तानि रूपं समुट्ठापेन्ति, इरियापथं सन्नामेन्ति, विञ्ञत्ती न जनयन्ति । एकूनवीसति चित्तानि रूपं समुट्ठापेन्ति, इरियापथं न सन्नामेन्ति, विञ्ञत्ती न जनयन्ति । सोलस चित्तानि रूपं न समुट्ठापेन्ति, इरियापथं न सन्नामेन्ति, विञ्ञत्ती न जनयन्ति ।

(३) भूमि-हेतादि-वसेन चित्त-कथा

२५. चतुपञ्ञास कामावचरचित्तानि, पञ्चदस रूपावचर-चित्तानि, द्वादस अरूपावचरचित्तानि, अट्ठ लोकुत्तरचित्तानि; अट्ठारस अहेतुकानि, द्वे एकहेतुकानि, बावीस दुहेतुकानि, सत्तचत्तालीस तिहेतुकानि, पञ्चपञ्ञास जवनचित्तानी ति ।

(४) किच्चवसेन चित्त-कथा

२६. तत्थ किरियाहेतुकमनोधातु पञ्चद्वारे आवज्जनं करोति, किरियाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु उपेक्खासहगतं मनोद्वारे आवज्जनं करोति । इमानि द्वे आवज्जनचित्तानि ।

२७. कुसलविपाकं चक्खुविञ्ञाणं, अकुसलविपाकं चक्खु-
R. 7. विञ्ञाणं ति इमानि द्वे दस्सनचित्तानि; एवमेव द्वे सवनचित्तानि, द्वे घायनचित्तानि, द्वे सायनचित्तानि, द्वे फुसनचित्तानी ति वेदितब्बानि ।

२८. कुसलविपाकाहेतुकमनोधातु उपेक्खासहगतं सम्पटिच्छनचित्तं, अकुसलविपाकाहेतुकमनोधातु उपेक्खासहगतं सम्पटिच्छनचित्तं चेति इमानि द्वे पि सम्पटिच्छनचित्तानि । कुसलविपाकाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु सोमनस्ससहगतं सन्तीरणं, कुसलविपाकाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु उपेक्खासहगतं सन्तीरणं,

अकुसलविपाकाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु उपेक्खासहगतं सन्तीरणं ति इमानि तीणि सन्तीरणचित्तानि।

(५) ठान-वसेन चित्त-कथा

२९. किरियाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु उपेक्खासहगतं, इदं एकं वोट्ठपनचित्तं पञ्चद्वारे वोट्ठपनं, मनोद्वारे आवज्जनं च करोति।
N. 81 कुसलविपाकाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु सोमनस्ससहगतं पञ्चद्वारे सन्तीरणं, छद्वारे तदारम्मणं च करोति। इमानि द्वे दिट्ठानिकानि।

३०. पञ्च रूपावचरविपाकचित्तानि, चत्तारि अरूपावचरविपाकचित्तानि ब्रह्मलोके पटिसन्धि भवङ्गं चुति च होन्ति। इमानि नव तिट्ठानिकानि।

३१. अट्ठ कामावचरमहाविपाकचित्तानि देवमनुस्सेसु पटिसन्धि भवङ्गं, छद्वारे तदारम्मणं चुति च होन्ति। इमानि अट्ठ चतुट्ठानिकानि। कुसलविपाकाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु उपेक्खासहगतं मनुस्सेसु जच्चन्ध-जातिबधिरादीनं पटिसन्धि भवङ्गं, पञ्चद्वारे सन्तीरणं, छद्वारे तदारम्मणं चुति च होति। अकुसलविपाकाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु उपेक्खासहगतं चतूसु अपायेसु पटिसन्धि भवङ्गं, पञ्चद्वारे सन्तीरणं, छद्वारे तदारम्मणं चुति च होति। इमानि द्वे पञ्चट्ठानिकानि।

(६) पटिसन्धादि-वसेन चित्त-कथा

३२. अट्ठ कामावचर-विपाकचित्तानि, द्वे उपेक्खासहगतविपाकाहेतुकमनोविञ्ञाणधातुयो च कामावचरं कम्मं[१] वा कम्मनिमित्तं वा गतिनिमित्तं वा गहेत्वा पटिसन्धि होन्ति। पञ्च रूपावचरविपाकचित्तानि, चत्तारि अरूपावचर-विपाकचित्तानि च यस्स यस्स कुसलस्स झानस्स यं यं आरम्मणं, तं तं आरम्मणं

१. कामावचर-कम्मं—रो।

गहेत्वा ब्रह्मलोके पटिसन्धि होन्ति । इमानि एकूनवीसति पटिसन्धि चित्तानि होन्ति । एतानि येव पवत्तिक्खणे भवङ्गानि, चुतिक्खणे चुति च होन्ति ।

(७) तदारम्मणादि-निदस्सनवसेन चित्त-कथा

R. 8. ३३. अट्ठ कामावचरविपाकचित्तानि, तिस्सो विपाकाहेतुकमनोविञ्ञाणधातुयो च जवनचित्तानं अनन्तरा तदारम्मणानि हुत्वा कामावचर-सत्तानं येव जायन्ति। इमानि एकादस तदारम्मणचित्तानि । कामावचरकुसलानि चत्तारि सोमनस्ससहगतानि, अकुसलानि चत्तारि सोमनस्ससहगतानि, पञ्च किरियाचित्तानि सोमनस्ससहगतानीति इमानि तेरस हसनचित्तानि । तेसु पुथुज्जनानं अट्ठसु कुसलाकुसलेसु हसनं उप्पज्जति; सेक्खानं द्वे दिट्ठिगतानि अपनेत्वा छसु हसनं उप्पज्जति; अरहन्तानं पन पञ्चसु किरियाचित्तेसु हसनं उप्पज्जति ।

(८) रूप-समुट्ठापनादिवसेन चित्त-कथा

३४. अट्ठ कामावचर-कुसलचित्तानि, द्वादस अकुसलचित्तानि, दस किरिया-चित्तानि, खीणासवस्स अभिञ्ञाचित्तं, सेखपुथुज्जनानं अभिञ्ञाचित्तं चेति इमानि द्वत्तिंस चित्तानि रूपं समुट्ठापेन्ति, इरियापथं सन्नामेन्ति, विञ्ञत्ती जनयन्ति । पञ्च
N. 82 रूपावचरकुसलानि, पञ्च किरियाचित्तानि, चत्तारि अरूपावचरकुसलानि, चत्तारि किरियानि, चत्तारि मग्गचित्तानि, चत्तारि फलचित्तानी ति इमानि छब्बीसति चित्तानि रूपं समुट्ठापेन्ति, इरियापथं सन्नामेन्ति, विञ्ञत्ती न जनयन्ति । एकादस कामावचर-कुसलविपाकानि, द्वे अकुसलविपाकानि, किरियाहेतुकमनोधातु-आवज्जनं, पञ्च रूपावचर-विपाकचित्तानी ति इमानि एकूनवीसति चित्तानि रूपं समुट्ठापेन्ति, इरियापथं न सन्नामेन्ति,

विञ्ञत्ती न जनयन्ति । कुसलाकुसल-विपाकानि द्विपञ्च-विञ्ञाणानि, चत्तारि अरूपावचर-विपाकानि, खीणासवस्स चुतिचित्तं, सब्बसत्तानं पटिसन्धिचित्तं चेति इमानि सोळस चित्तानि रूपं न समुट्ठापेन्ति, इरियापथं न सन्नामेन्ति, विञ्ञत्ती न जनयन्ति ।

(९) भूमिवसेन-चित्त-कथा

३५. अट्ठ कामावचर-कुसलानि, द्वादस अकुसलानि, अट्ठ महाविपाकानि, अट्ठ परित्तकुसलविपाकानि, सत्त अकुसल-विपाकानि, अट्ठ महाकिरियानि, तीणि परित्तकिरियानी ति इमानि चतुपञ्ञास कामावचरचित्तानि। पञ्च रूपावचरकुसलानि, पञ्च विपाकानि, पञ्च किरियानी ति इमानि पञ्चदस रूपावचर-चित्तानि । चत्तारि अरूपावचरकुसलानि, चत्तारि विपाकानि, चत्तारि किरियानी ति इमानि द्वादस अरूपावचरचित्तानि । चत्तारि मग्गचित्तानि, चत्तारि फलचित्तानी ति इमानि अट्ठ लोकुत्तरचित्तानि ।

(१०) हेतु-निदस्सनवसेन चित्त-कथा

३६. द्विपञ्चविञ्ञाणानि, तिस्सो मनोधातुयो; पञ्च अहेतुकमनोविञ्ञाणधातुयो चाति इमानि अट्ठारस अहेतुक-
R. 9. चित्तानि । विचिकिच्छासहगतं एकं, उद्धच्चसहगतं एकं ति इमानि द्वे एकहेतुकानि । द्वे दोसमोहहेतुकानि, अट्ठ लोभमोहहेतुकानि, द्वादस अलोभ-अदोसहेतुकानी ति इमानि बावीसति दुहेतुकानि । तिहेतुकानि सेसानि सत्तचत्ताळीस चित्तानि । कुसलाकुसलानि तेत्तिंस, चत्तारि लोकुत्तरविपाकानि, आवज्जनं, वोट्ठपनं च वज्जेत्वा सेसानि अट्ठारस किरियचित्तानी ति इमानि पञ्चपञ्ञास जवनचित्तानी ति ।

पकिण्णकं निट्ठितं ।

चित्त-विभागो समत्तो ।

दुतियो विभङ्गो

चित्त-चेतसिक-कथा

१. कामावचर-चित्तं

(१) पठम-कुसलचित्त-चेतसिक-कथा

१. कतमे धम्मा कुसला ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति सोमनस्ससहगतं ञाणसम्पयुत्तं असङ्खारिकं, रूपारम्मणं वा सद्दारम्मणं वा गन्धारम्मणं वा रसारम्मणं वा फोट्ठब्बारम्मणं वा धम्मारम्मणं वा, यं यं वा पनारब्भ; तस्मिं समये फस्सो होति, वेदना होति, सञ्ञा होति, चेतना होति, चित्तं होति—**फस्सपञ्चकरासि**; वितक्को होति, विचारो होति,
N. 83 पीति होति, सुखं होति, चित्तस्सेकग्गता होति—**झानपञ्चकरासि**; सद्धिन्द्रियं होति, विरियिन्द्रियं होति, सतिन्द्रियं होति, समाधिन्द्रियं होति, पञ्ञिन्द्रियं होति, मनिन्द्रियं होति, सोमनस्सिन्द्रियं होति, जीवितिन्द्रियं होति—**इन्द्रियअट्ठकरासि**; सम्मादिट्ठि होति, सम्मासङ्कप्पो होति, सम्मावायामो होति, सम्मासति होति, सम्मासमाधि होति—**मग्गपञ्चकरासि**; सद्धाबलं होति, विरियबलं होति, सतिबलं होति, समाधिबलं होति, पञ्ञाबलं होति, हिरिबलं होति, ओत्तप्पबलं होति—**बलसत्तकरासि**; अलोभो होति, अदोसो होति, अमोहो होति—**हेतुत्तिकरासि**; अनभिज्झा होति, अब्यापादो होति, सम्मादिट्ठि होति—**कम्मपथत्तिकरासि**; हिरि होति, ओत्तप्पं होति—**लोकपालदुकरासि**; कायपस्सद्धि होति, चित्तपस्सद्धि होति, कायलहुता होति, चित्तलहुता होति, कायमुदुता होति,

चित्तमुदुता होति, कायकम्मञ्ञता होति, चित्तकम्मञ्ञता होति, कायपागुञ्ञता होति, चित्तपागुञ्ञता होति, कायुज्जुकता होति, चित्तुज्जुकता होति;—**छयुगलदुकरासि**; सति होति,
R.10. सम्पजञ्ञं होति—**उपकारदुकरासि**; समथो होति, विपस्सना होति—**युगनद्धदुकरासि**; पग्गाहो होति, अविक्खेपो होति—**विरियसमथदुकरासि**; ये वा पन तस्मिं समये अञ्ञे पि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिनो धम्मा[1]—इमे धम्मा कुसला।

(२) येवापनक-धम्म-कथनं

२. पदविभागतो छप्पञ्ञास पदानि होन्ति, नियतयेवापनकेहि सह समसट्ठि पदानि होन्ति। तत्थ नियतयेवापनका नाम—छन्दो, अधिमोक्खो, तत्रमज्झत्तता, मनसिकारो ति। यदा पन अनियतयेवापनकेहि सह उप्पज्जन्ति, तदा एकसट्ठि पदानि होन्ति। तत्थ अनियतयेवापनका नाम—करुणा, मुदिता, सम्मावाचा, सम्माकम्मन्तो, सम्मा-आजीवो ति।

दुकवग्गादीसु यस्मा, सङ्गहं च न यन्ती ति।
चित्तस्स च पुथुभावं, दीपेतुं च अप्पणकं।
तस्मा येवापना धम्मा, मुनिन्देन पकासिता ति ॥३॥

(३) रासि-उद्देसो

३. रासितो सत्तरस रासी होन्ति—फस्सपञ्चकरासि, झानपञ्चकरासि, इन्द्रियअट्ठकरासि, मग्गपञ्चकरासि, बलसत्तकरासि, हेतुत्तिकरासि, कम्मपथत्तिकरासि, लोकपालदुकरासि, छयुगलदुकरासि, उपकारदुकरासि, युगनद्धदुकरासि, विरियसमथदुकरासि चेति।

---

१. धम्मसङ्गणि—३.

(४) असम्भिन्न-धम्म-उद्देसो

४. एवापनकेहि विना पाठे आगता असम्भिन्ना तिंस धम्मा होन्ति । यथा—फस्सो, वेदना, सञ्ञा[1], चेतना, चित्तं, वितक्को,
N. 84 विचारो, पीति, चित्तस्सेकग्गता, सद्धा, विरियं, सति, पञ्ञा, जीवितिन्द्रियं, हिरि, ओत्तप्पं, अलोभो, अदोसो, कायपस्सद्धादयो द्वादस धम्मा चेति इमे तिंस धम्मा असम्भिन्ना होन्ति ।

(५) अविभत्तिक-सविभत्तिक-धम्मकथा

५. अविभत्तिक-सविभत्तिकवसेन दुविधा होन्ति—अट्ठारस अविभत्तिका, द्वादस सविभत्तिका । यथा—फस्सो, सञ्ञा, चेतना, विचारो, पीति, जीवितिन्द्रियं, कायपस्सद्धादयो द्वादस धम्मा चेति इमे अट्ठारस धम्मा अविभत्तिका । वेदना, चित्तं, वितक्को, चित्तस्सेकग्गता, सद्धा, विरियं, सति, पञ्ञा, हिरि, ओतप्पं, अलोभो, अदोसो ति इमे द्वादसधम्मा सविभत्तिका ।

(६) रासीसु धम्म-निदस्सनं

६ तत्थ चित्तं फस्सपञ्चके चित्तं, इन्द्रियट्ठके मनिन्द्रियं । वितक्को झानपञ्चके वितक्को, मग्गपञ्चके सम्मासङ्कप्पो । सद्धा इन्द्रियअट्ठके सद्धिन्द्रियं, बलसत्तके सद्धाबलं । हिरि
R.11. बलसत्तके हिरिबलं, लोकपालदुके हिरि । ओत्तप्पं बलसत्तके ओत्तप्पबलं, लोकपालदुके ओत्तप्पं । अलोभो हेतुत्तिके अलोभो, कम्मपथत्तिके अनभिज्झा । अदोसो हेतुत्तिके अदोसो, कम्मपथत्तिके अब्यापादो । वेदना फस्सपञ्चके वेदना, झानपञ्चके सुखं, इन्द्रियअट्ठके सोमनस्सिन्द्रियं । विरियं इन्द्रियअट्ठके विरियिन्द्रियं, मग्गपञ्चके सम्मावायामो, बलसत्तके विरियबलं, विरियसमथदुके पग्गाहो । सति इन्द्रियअट्ठके सतिन्द्रियं, मग्गपञ्चके सम्मासति,

१. रो० पोत्थके नत्थि । तं छड्डेत्वा एकूनतिंस धम्मा येव होन्ति ।

बलसत्तके सतिबलं, उपकारदुके सति। समाधि झानपञ्चके चित्तस्सेकग्गता, इन्द्रियअट्ठके समाधिन्द्रियं, मग्गपञ्चके सम्मासमाधि, बलसत्तके समाधिबलं, युगनद्धदुके समथो, विरियसमथदुके अविक्खेपो। पञ्ञा इन्द्रियअट्ठके पञ्ञिन्द्रियं, मग्गपञ्चके सम्मादिट्ठि, बलसत्तके पञ्ञाबलं, हेतुत्तिके अमोहो, कम्मपथत्तिके सम्मादिट्ठि, उपकारदुके सम्पजञ्ञं, युगनद्धदुके विपस्सना ति।

चित्तं वितक्को सद्धा च, हिरोत्तप्पं दुहेतुयो,
इमे द्विट्ठानिका सत्त, तिट्ठानिका च वेदना।
विरियं सति चतुट्ठाना, छट्ठानेकग्गता पि च।
सत्तट्ठाना मति वुत्ता, भिन्ना द्वादसधा इमे ति ॥४॥

पठम-कुसल-चित्तं निट्ठितं।

२. दुतियादि-चित्तेसु चेतसिककथा

(७) चेतसिक-कथा

७. **दुतिये** "ससङ्खारिकं" ति विसेसो[1]। **ततिये** सोमनस्ससहगते ञाणविप्पयुत्ते असङ्खारिके पदविभागतो एकूनपञ्ञास पदानि होन्ति; असम्भिन्न-पदानि एकूनतिंसा होन्ति; तेसु अविभ-
R.12. त्तिकानि अट्ठारस, सविभत्तिकानि एकादस, सत्तट्ठानिका पञ्ञा परिहीना; एत्तकं नानाकरणं। **चतुत्थे** "ससङ्खारिकं" ति विसेसो। **पञ्चमे** उपेक्खासहगते ञाणसम्पयुत्ते असङ्खारिके पञ्चपञ्ञास
N. 85 पदानि होन्ति। यथा—फस्सो, वेदना, सञ्ञा, चेतना, चित्तं, वितक्को, विचारो, उपेक्खा, चित्तस्सेकग्गता, सद्धा, विरियं, सति, समाधि, पञ्ञा, मनिन्द्रियं, उपेक्खिन्द्रियं, जीवितिन्द्रियं, सम्मादिट्ठि इति एवं आदयो पठमचित्तसदिसा। झानपञ्चके पीतिपरिहीनत्ता

---

१. विसेसे—रो०।

चतुरङ्गिकं झानं होति[1]। असम्भिन्नपदानि एकूनतिंसा होन्ति, अविभत्तिकानि सत्तरस, सविभत्तिकानि द्वादस, एत्तकं नानाकरणं। **छट्ठे** "ससङ्खारिकं ति" विसेसो। **सत्तमे** उपेक्खासहगते ञाण-विप्पयुत्ते असङ्खारिके अट्ठचत्तालीस पदानि होन्ति, असम्भिन्न-पदानि अट्ठवीसति होन्ति; पीतिया च ञाणस्स च परिहीनत्ता अविभत्तिकानि सत्तरस सविभत्तिकानि एकादस। **अट्ठमे** "ससङ्खारिकं" ति विसेसो।

कामावचर-चित्तकथा निट्ठिता।

२. रूपावचर-चित्तं

(८) चेतसिक-कथा

८. रूपावचर-**पठमज्झानं** कामावचर-कुसलचित्तसदिसं।

९. **दुतियज्झाने** चतुपञ्ञास पदानि होन्ति—द्विट्ठानिकस्स वितक्कस्स परिहीनत्ता चतुरङ्गिकं झानं होति; चतुरङ्गिको मग्गो होति, असम्भिन्नपदानि एकूनतिंसा होन्ति; अविभत्तिकानि अट्ठारस, सविभत्तिकानि एकादस।

१०. **ततियज्झाने** तेपञ्ञास पदानि होन्ति—वितक्क-विचार-परिहीनत्ता तिवङ्गिकं झानं होति; असम्भिन्नपदानि अट्ठवीसति होन्ति, अविभत्तिकानि सत्तरस, सविभत्तिकानि एकादस।

११. **चतुत्थज्झाने** द्वेपञ्ञास पदानि होन्ति—पीतिया च परिहीनत्ता दुवङ्गिकं झानं होति; असम्भिन्न-पदानि सत्तवीसति होन्ति; अविभत्तिकानि सोळस, सविभत्तिकानि एकादस।

१२. इमेसु चतूसु झानेसु चत्तारो नियतयेवापनका सब्बदा उप्पज्जन्ति। करुणा मुदिता अनियतयेवापनका अप्पमञ्ञाभावना-काले नाना उप्पज्जन्ति।

---

१. पीतिपरिहीना तथा चतुरङ्गझानं होति, परिहीना तथा चतुरङ्ग-सम्भिन्न-पदानी—रो० पा०।

१३. **पञ्चमज्झाने** द्वेपञ्ञास पदानि होन्ति;—वेदना झानङ्गेसु उपेक्खा होति, इन्द्रियेसु उपेक्खिन्द्रियं होति, असम्भिन्नपदानि सत्तवीसति होन्ति, अविभत्तिकानि सोळस, सविभत्तिकानि एकादस, नियतयेवापनका चत्तारो येव सब्बदा उप्पज्जन्ति।

रूपावचर-कुसल-चतसिका निट्ठिता।

३. अरूपावचर-चित्तं

(९) चेतसिक-कथा

N. 86 १४. **अरूपावचरानि** चत्तारि झानानि रूपावचरपञ्चकज्झानसदिस-चेतसिकानि। आरम्मणं येव आकासादि तेसं नानाकरणं।

४. लोकुत्तर-चित्तं

(१०) चेतसिक-कथा

R. 13 १५. **सोतापत्तिमग्गचित्तेन** सहजातधम्मा समसट्ठिपदानि होन्ति। रासितो सत्तरसरासी होन्ति। चत्तारो धम्मा अधिका उप्पज्जन्ति, सम्मावाचा सम्माकम्मन्तो सम्माआजीवो अनञ्ञातञ्ञस्सामीतिन्द्रियं च। कस्मा वा मग्गो अट्ठङ्गिको मग्गो होति? नविन्द्रिया होन्ति? असम्भिन्नपदानि तेत्तिस होन्ति? सम्मावाचादीनं पविट्ठत्ता अविभत्तिकानि एकवीसति, सविभत्तिकानि द्वादस। **सकदागामि-अनागामि-अरहत्तमग्गा** पि सोतापत्तिमग्गसदिसा व। इन्द्रियेसु अञ्ञिन्द्रियं होति, एत्तकं नानाकरणं। एतेसु चतूसु मग्गेसु छन्दादयो चत्तारो नियतयेवापनका उप्पज्जन्ति।

कुसल-चेतसिका निट्ठिता।

५. अकुसल-चित्तं

(११) चेतसिक-कथा

१६. **सोमनस्ससहगते** दिट्ठिगतसम्पयुत्ते असङ्खारिके द्वत्तिंस धम्मा होन्ति। यथा—फस्सो, वेदना, सञ्ञा, चेतना, चित्तं, वितक्को, विचारो, पीति, सुखं, चित्तेकग्गता, विरियिन्द्रियं, समाधिन्द्रियं, मनिन्द्रियं, सोमनस्सिन्द्रियं, (जीवितिन्द्रियं), मिच्छादिट्ठि, मिच्छासङ्कप्पो, मिच्छावायामो, मिच्छासमाधि, विरियबलं, समाधिबलं, अहिरिकबलं, अनोत्तप्पबलं, लोभो, मोहो, अभिज्झा, मिच्छादिट्ठि, अहिरिकं, अनोत्तप्पं, समथो, पग्गाहो, अविक्खेपो चेति।

(१२) रासि-निदस्सनं

१७. रासितो नवरासी होन्ति—फस्सपञ्चकरासि, झानपञ्चकरासि, इन्द्रियपञ्चकरासि, मग्गचतुक्करासि, बलचतुक्करासि, हेतुदुकरासि, कम्मपथदुकरासि, कण्हदुकरासि, पिट्ठित्तिकरासि चेति। सोळस असम्भिन्नपदानि होन्ति—फस्सो, वेदना, सञ्ञा, चेतना, चित्तं, वितक्को, विचारो, पीति, चित्तस्सेकग्गता, विरियिन्द्रियं, जीवितिन्द्रियं, मिच्छादिट्ठि, अहिरिकं, अनोत्तप्पं, लोभो, मोहो चेति। तेसु अविभत्तिकानि सत्त, सविभत्तिकानि नव। फस्सो, सञ्ञा, चेतना, विचारो, पीति, जीवितिन्द्रियं, मोहो चेति इमे सत्त अविभत्तिका धम्मा। वेदना, चित्तं, वितक्को, चित्तस्सेकग्गता, विरियिन्द्रियं, मिच्छादिट्ठि, अहिरिकं, अनोत्तप्पं, लोभो चेति इने नव सविभत्तिका नाम।

(१३) रासीसु धम्म-निदस्सनं

१८. तत्थ चित्तं फस्सपञ्चके चित्तं, इन्द्रियपञ्चके मनिन्द्रियं।

N. 87 वितक्को झानपञ्चके वितक्को, मग्गचतुक्के मिच्छासङ्कप्पो। मिच्छादिट्ठि मग्गचतुक्के मिच्छादिट्ठि, कम्मपथदुके मिच्छादिट्ठि। अहिरिकं बलचतुक्के अहिरिकबलं, कण्हदुके अहिरिकं। अनोत्तप्पं
R. 14 बलचतुक्के अनोत्तप्पबलं, कण्हदुके अनोत्तप्पं। लोभो हेतुदुके लोभो, कम्मपथदुके अभिज्झा। वेदना फस्सपञ्चके वेदना, झानपञ्चके सुखं, इन्द्रियपञ्चके सोमनस्सिन्द्रियं। विरियं इन्द्रियपञ्चके विरियिन्द्रियं, मग्गचतुक्के मिच्छावायामो, बलचतुक्के विरियबलं, पिट्ठित्तिके पग्गाहो। समाधि झानपञ्चके चित्तेकग्गता, इन्द्रियपञ्चके समाधिन्द्रियं, मग्गचतुक्के मिच्छासमाधि, बलचतुक्के समाधिबलं, पिट्ठित्तिके समथो अविक्खेपो चेति।

(१४) ठानिकवसेन चेतसिक-कथा

१९. चित्तं, वितक्को, दिट्ठि, अहिरिकं, अनोत्तप्पं, लोभो चेति इमे छ द्विट्ठानिका; वेदना तिट्ठानिका; विरियं चतुट्ठानिकं; एकग्गता पञ्चट्ठानिका[1]। दुतिये "ससङ्खारिकं" ति विसेसो।[2]

२०. **सोमनस्ससहगतेसु** द्वीसु दिट्ठिगतविप्पयुत्तेसु दिट्ठानिका दिट्ठि-परिहीना तिसपदानि होन्ति, पण्णरस असम्भिन्नपदानि होन्ति, अविभत्तिकानि सत्त, सविभत्तिकानि अट्ठ। फस्सो, सञ्ञा, चेतना, विचारो, पीति, जीवितिन्द्रियं, मोहो चेति इमे सत्त अविभत्तिका धम्मा; वेदना, चित्तं, वितक्को, एकग्गता, विरियिन्द्रियं, अहिरिकं, अनोत्तप्पं, लोभो, चेति इमे अट्ठ सविभत्तिका धम्मा।

---

१. चतुट्ठानेकग्गता—रो० पा०।

२. विरियं चतुट्ठानिकं, छट्ठानेकग्गता पि च।
नव धम्मा इमे वुत्ता, सम्भिन्ना हि महेसिना ति॥—रो० पा०

२१. **उपेक्खासहगतेसु** द्वीसु दिट्ठिगतसम्पयुत्तेसु पीति-परिहीना एकतिंस पदानि होन्ति। वेदना झानङ्गे उपेक्खा होति, इन्द्रियेसु उपेक्खिन्द्रियं होति । पण्णरस असम्भिन्नपदानि होन्ति, छ अविभत्तिकानि, नव सविभत्तिकानि उपेक्खासहगतेसु द्वीसु दिट्ठिगतविप्पयुत्तेसु दिट्ठिपरिहीना एकनतिंस पदानि होन्ति ।

२२. द्वीसु दोमनस्स-सहगतेसु एकूनतिंस पदानि होन्ति— फस्सो, वेदना, सञ्ञा, चेतना, चित्तं, वितक्को, विचारो, दुक्खं, चित्तस्सेकग्गता, विरियिन्द्रियं, समाधिन्द्रियं, मनिन्द्रियं, दोमनस्सिन्द्रियं, जीवितिन्द्रियं, मिच्छासङ्कप्पो, मिच्छावायामो, मिच्छासमाधि, विरियबलं, समाधिबलं, अहिरिकबलं, अनोत्तप्पबलं, दोसो, मोहो, ब्यापादो, अहिरिकं, अनोत्तप्पं, समथो, पग्गाहो,
R. 15. अविक्खेपो चेति । चुद्दस असम्भिन्नपदानि होन्ति । यथा—फस्सो, वेदना, सञ्ञा, चेतना, चित्तं, वितक्को, विचारो, चित्तस्सेकग्गता,
N. ४४ विरियिन्द्रियं, जीवितिन्द्रियं, अहिरिकं, अनोत्तप्पं, दोसो, मोहो चेति। छ अविभत्तिका, अट्ठ सविभत्तिका च । यथा—फस्सो, सञ्ञा, चेतना, विचारो, जीवितिन्द्रियं, मोहो ति इमे छ अविभत्तिका धम्मा। वेदना, चित्तं, वितक्को, चित्तस्सेकग्गता, विरियिन्द्रियं, अहिरिकं, अनोत्तप्पं, दोसो, इमे अट्ठ सविभत्तिका धम्मा ।

२३ विचिकिच्छासहगते तेवीसति पदानि होन्ति—फस्सो, वेदना, सञ्ञा, चेतना, चित्तं, वितक्को, विचारो, उपेक्खा, चित्तस्सेकग्गता, विरियिन्द्रियं, मनिन्द्रियं, उपेक्खिन्द्रियं, जीवितिन्द्रियं, मिच्छासङ्कप्पो, मिच्छावायामो, विरियबलं, अहिरिकबलं, अनोत्तप्पबलं, विचिकिच्छा, मोहो, अहिरिकं, अनोत्तप्पं, पग्गाहो चेति । चुद्दस असम्भिन्नपदानि होन्ति। यथा—फस्सो, वेदना, सञ्ञा, चेतना, चित्तं, वितक्को, विचारो, चित्तस्सेकग्गता, विरियिन्द्रियं, जीवितिन्द्रियं, विचिकिच्छा, मोहो, अहिरिकं,

अनोत्तप्पं चेति । अट्ठ अविभत्तिकानि, छ सविभत्तिकानि । फस्सो, सञ्ञा, चेतना, विचारो, चित्तेकग्गता, जीवितिन्द्रियं, विचिकिच्छा, मोहो, इमे अट्ठ अविभत्तिका धम्मा । वेदना, चित्तं, वितक्को, विरियिन्द्रियं अहिरिकं, अनोत्तप्पं; इमे छ सविभत्तिका धम्मा । चित्तेकग्गता ठितिमत्तमेव होति; समाधिन्द्रियादीनि पञ्चट्ठानानि परिहायन्ति ।

२४. **उद्धच्चसहगते** अट्ठवीसति पदानि होन्ति—फस्सो, वेदना, सञ्ञा, चेतना, चित्तं, वितक्को, विचारो, उपेक्खा, चित्तेकग्गता, विरियिन्द्रियं, समाधिन्द्रियं, मनिन्द्रियं, उपेक्खिन्द्रियं जीवितिन्द्रियं, मिच्छासङ्कप्पो, मिच्छावायामो, मिच्छासमाधि, विरियबलं, समाधिबलं, अहिरिकबलं, अनोत्तप्पबलं, उद्धच्चं, मोहो, अहिरिकं, अनोत्तप्पं, समथो, पग्गाहो, अविक्खेपो चेति । चुद्दस असम्भिन्नपदानि होन्ति—फस्सो, वेदना, सञ्ञा, चेतना, चित्तं, वितक्को, विचारो, चित्तस्सेकग्गता, विरियिन्द्रियं, जीवितिन्द्रियं, उद्धच्चं, मोहो, अहिरिकं, अनोत्तप्पं चेति । सत्त अविभत्तिकानि, सत्त सविभत्तिकानि । फस्सो, सञ्ञा, चेतना, विचारो, जीवितिन्द्रियं, उद्धच्चं, मोहो चेति इमे सत्त अविभत्तिका धम्मा । वेदना, चित्तं, वितक्को, एकग्गता, विरियिन्द्रियं, अहिरिकं, अनोत्तप्पं चेति इमे सत्त सविभत्तिका धम्मा ।

२५. छन्दो, अधिमोक्खो, उद्धच्चं, मनसिकारो, इस्सा,
R. 16 मच्छरियं, मानो, थीनं, मिद्धं, कुक्कुच्चं चेति इमे दस अकुसला येवापनका । छन्दो, अधिमोक्खो, उद्धच्चं, मनसिकारो, थीनं, मिद्धं चेति इमे छ येवापनका **पञ्चसु ससङ्खारिकेसु अकुसलेसु** उप्पज्जन्ति । **असङ्खारिकेसु पञ्चसु** थीनं, मिद्धं अपनेत्वा सेसा चत्तारो होन्ति । चतूसु दिट्ठिगतविप्पयुत्तेसु लोभसहगतेसु मानो

N. 89 उप्पज्जति। इस्सा, मच्छरियं, कुक्कुच्चं चेति इमे तयो द्वीसु दोमनस्ससहगतचित्तेसु नाना[1] हुत्वा उप्पज्जन्ति। उद्धच्चसहगते अधिमोक्खो मनसिकारो च द्वे उप्पज्जन्ति।

अकुसल-चेतसिका निट्ठिता।

६. अहेतुक-कुसल-विपाक-चित्तं

(१५) चेतसिक-कथा

२६. कुसलविपाके चक्खुविञ्ञाणे दस धम्मा होन्ति—फस्सो, वेदना, सञ्ञा, चेतना, उपेक्खा, चित्तेकग्गता, मनिन्द्रियं, उपेक्खिन्द्रियं, जीवितिन्द्रियं, मनसिकारो चेति। तयो रासी होन्ति—फस्सपञ्चकरासि, झानदुकरासि, इन्द्रियतिकरासि चेति। सत्त असम्भिन्नपदानि होन्ति—फस्सो, वेदना, सञ्ञा, चेतना,[2] चित्तं, एकग्गता, जीवितिन्द्रियं ति। पञ्च अविभत्तिकानि—फस्सो, सञ्ञा, चेतना, एकग्गता, जीवितिन्द्रियं ति; द्वे सविभत्तिकानि—वेदना, चित्तं चेति। सोत-घाण-जिह्वा-विञ्ञाणानि चक्खुविञ्ञाणसदिसानि। कुसलविपाके कायविञ्ञाणे सुखावेदना होति, सुखिन्द्रियं होति, एत्तकं नानाकरणं। कुसलविपाके मनोधातु-सम्पटिच्छनचित्ते वितक्क-विचारेहि सह द्वादस धम्मा होन्ति, सेसं चक्खुविञ्ञाणसदिसं। कुसलविपाकाहेतुक-मनोविञ्ञाणधातु-सोमनस्ससहगतचित्ते पीतिया सह तेरस धम्मा होन्ति, सुखावेदना होति, सोमनस्सिन्द्रियं होति, एत्तकं नानाकरणं। कुसलविपाकाहेतुक-मनोविञ्ञाणधातु-उपेक्खासहगते मनोधातु-सदिसा[3] ति। अट्ठ महाविपाकचित्तानि कामावचर-कुसल-सदिसानि। रूपावचरविपाकानि रूपावचर-कुसलसदिसानि।

१. माना—रो०।

२. रो० पोत्थके नत्थि।

३ इतरानि मनोविञ्ञाणधातु-सन्तीरणचित्तानि मनोधातुसदिसानि। रो० पा०

अरूपावचर-विपाकानि अरूपावचर-कुसलसदिसानि । चत्तारि लोकुत्तरविपाकानि लोकुत्तर-कुसलसदिसानि । चतुत्थे[1] विपाके अञ्ञाताविन्द्रियं होति; एत्तकं नानाकरणं ।

कुसलविपाकचेतसिका निट्ठिता ।

७. अहेतुक-अकुसल-विपाक-चित्तं

(१६) चेतसिक-कथा

R. 17 २७. अकुसलविपाकानि चक्खु-सोत-घाण-जिव्हाविञ्ञाणानि कुसलविपाकसदिसानि । इध अनिट्ठारम्मणे येव उप्पज्जन्ति, इदं तेसं नानाकरणं । अकुसलविपाके कायविञ्ञाणे दुक्खा वेदना होति, दुक्खिन्द्रियं होति, एत्तकं नानाकरणं । सम्पटिच्छना सन्तीरणानि द्वे पि कुसलविपाकसदिसानि ।

अकुसलविपाकचेतसिका निट्ठिता ।

८. अहेतुक-किरिया-चित्तं

(१७) चेतसिक-कथा

N 90 २८. किरियाहेतुक-मनोधातु सम्पटिच्छनसदिसा । किरिया-हेतुक-मनोविञ्ञाणधातु-सोमनस्ससहगते चित्ते पञ्चदस धम्मा होन्ति—फस्सो, वेदना, सञ्ञा, चेतना, चित्तं, वितक्को, विचारो, पीति, सुखं, चित्तेकग्गता, विरियिन्द्रियं, समाधिन्द्रियं, मनिन्द्रियं, सोमनस्सिन्द्रियं, जीवितिन्द्रियं चेति । तयो रासी होन्ति—

---

१. अरहत्त—रो० पा०

फस्सपञ्चकरासि, झानपञ्चकरासि, इन्द्रियपञ्चकरासि चेति। एकादस असम्भिन्नपदानि होन्ति—फस्सो, वेदना, सञ्ञा, चेतना, चित्तं, वितक्को, विचारो, पीति, चित्तस्सेकग्गता, विरियिन्द्रियं, जीवितिन्द्रियं चेति। अट्ठ अविभत्तिकानि—फस्सो, सञ्ञा, चेतना, वितक्को, विचारो, पीति, विरियिन्द्रियं, जीवितिन्द्रियं चेति। तीणि सविभत्तिकानि– वेदना, चित्तं, एकग्गता चेति। इमे तयो सविभत्तिका धम्मा। चित्तेकग्गता तिट्ठानिका, वेदना तिट्ठानिका।

२९. **किरियाहेतुक-मनोविञ्ञाणधातु-उपेक्खासहगता** इमेहेव सदिसा पीतिपरिहीना उप्पज्जति। अवसेसानि किरियाचित्तानि सभूमिक-कुसलसदिसानि येव उप्पज्जन्ति। द्विपञ्चविञ्ञाणेसु मनसिकारो एको येवापनको उप्पज्जति। सेसेसु परित्तविपाक-किरियेसु च अधिमोक्खो मनसिकारो जायन्ति। अट्ठ महाविपाकेसु, अट्ठ महाकिरियेसु च महग्गत-विपाक-किरियाचित्तेसु च विरति-वज्जा सेसा कुसलसदिसा येव उप्पज्जन्ति। कामावचर-विपाकेसु,[1] महाकिरियेसु च तिस्सो विरतियो न उप्पज्जन्ति, एकन्तकुसलत्ता। अप्पमञ्ञायो च[2] कामावचर-महाविपाकेसु न उप्पज्जन्ति, एकन्तपरित्तारम्मणत्ता। चतूसु 'उपेक्खासहगतेसु महाकिरियेसु करुणा मुदिता न दिस्सन्ती ति वदन्ति। लोकुत्तर-विपाकचित्तेसु कुसलसदिसा येव उप्पज्जन्ति।

किरियाचेतसिका निट्ठिता।

चित्त-चेतसिक-कथा निट्ठिता।

---

१. महाविपाकेसु—रो० पा०।

२. छ—रो०।

ततियो विभङ्गो

१. रूप-कथा

(१) भूतरूप-उद्देसो

R. 18 पठवी आपो तेजो च, वायोधातु तथेव च ।
महाभूतानि एतानि, चत्तारी ति पवुच्चरे ।।५।।

(२) उपादा-रूप-कथा

चक्खु सोतं च घाणं च, जिह्वा कायो तथेव च ।
वण्णो सद्दो रसो गन्धो, इत्थि-पुरिसिन्द्रियं तथा ।।६।।

N. 91 जीवितं चेव विञ्ञत्ति, आकासो लहुता पि च ।
मुदु कम्मञ्ञता चेव, उपचयो सन्तती जरा ।।७।।

अनिच्चता च ओजा च, वत्थुरूपं तथेव च ।
चतुवीसति एतानि, उपादा ति पवुच्चरे ।।८।।

बला सम्भवा जाती च, रोगरूपं च यं मतं[1] ।
वायो-वारि-द्वय-[2]भेदेहि, सङ्गहितानि यथाक्कमं ।।९।।

(३) ओलारिक-सुखुम-रूपं

रूपं सद्दो गन्धरसा, पठवी च तथेव च ।
तेजो वायो च एतानि, पञ्च चक्खादिकानि च ।।१०।।

---

१ सम्मतं, उपा आय भवन्ति हि—रो० पा० (टीकायं)
२. चय—रो० पा० ।

सप्पटिघानि वुच्चन्ति, तथा ओळारिकानि च।
सोळस अवसेसानि, सुखुमाप्पटिघानि च ॥११॥

(४) अज्झत्तिक-बहिद्धा-रूपं

चक्खादिकानि पञ्चेव, अज्झत्तिकानि वुच्चरे।
तेवीस अवसेसानि,[१] बहिद्धानेव होन्ति हि ॥१२॥

५. सनिदस्सन-अनिदस्सन-रूपं

रूपं सनिदस्सनं वुत्तं, अवसेसानिदस्सनं।
सत्तवीसविधं होति, तं सब्बं परिपिण्डितं ॥१३॥

६. रूप-समुट्ठान-कथा

अट्ठिन्द्रियानि वत्थुं च, कम्मेनेव भवन्ति हि।
विञ्ञत्तियो तथा द्वे पि, चित्तेनेव भवन्ति हि ॥१४॥

सद्दो उतुं च चित्तं च, उपादा जायते हि सो।
लहुता चेव मुदुता, कम्मञ्ञता तथेव च।
उतु चित्तं च आहारं, उपादा पभवन्ति हि ॥१५॥

वण्णो गन्धो रसो चेव, पठवी तेजो च मालुतो।
उपचयो सन्तती आपो, ओजाकासं चतूहि तु ॥१६॥

चित्तं चित्तजरूपानं, उप्पादे होति पच्चयो।
चित्तस्स तिक्खणे कम्मं, उतु ओजा ठितिक्खणे ॥१७॥

७. गणनवसेन समुट्ठित-रूप-उद्देसो

कम्मेन वीसति होन्ति, चित्तेन दस सत्त च।
पण्णरस उतुना च, आहारेन चतुद्दस।
जरतानिच्चता चेव, न केहिचि भवन्ति हि ॥१८॥

---

१. तेवीसतवसेसानि—रो०

८. भूमि-वसेन रूप-कथा

N. 92 यानि कम्मेन चित्तेन, अरूपे तानि[1] न युज्जति ।
आहारजा[2] उतुजानि, रूपेहि तु भवन्ति हि ।
न सम्भोन्ति रूपारूपेहि,[3] जरतानिच्चता पि च ।।१९।।

ओळारिकानि वत्थुं च, ओजा तीणिन्द्रियानि च ।
आपोधातु च एतानि, रूपारूपं ति वुच्चरे ।।२०।।

R. 19 विञ्ञत्तियो दुवे चेव, लहुता कम्मञ्ञता पि च ।
मुदुता उपचयो चेव, सन्तती च तथा पुन ।
विकाररूपानेतानि, सत्तेव तु भवन्ति हि ।।२१।।

जरतानिच्चता चेव, लक्खणरूपं ति वुच्चरे ।
परिच्छेदरूपं आकासं, एकं येव तु दीपितं ।।२२।।

चतुधा होन्ति कामानं,[4] रूपीनं च तिधा पन ।
असञ्ञीनं तथा द्वीहि, बहिद्धा उतु नेव तु ।।२२।।

९. रूप-पवत्ति-कथा

समतिंसा ति रूपानि, जायन्ति पटिसन्धिया ।
ठितिक्खणे च भेदे[5] च, तिंस तिंसेव होन्ति हि ।।२४।।

कायदसकं भावदसकं, वत्थुदसकं एव च ।
एवं नवुति रूपानि, कम्मजानेव सन्धिया ।।२५।।

यथा पटिच्च बीजानि, जायते अङ्कुरो परो ।
तथा पटिच्च सुक्कादि, कलला जायरे इमे ।।२६।।

---

१. अरूपेहेनानि होन्ति हि—रो० ।
२. आहारज—रो० पा० ।
३. रूपारूपे (न युज्जन्ति) —सी० पा० (सी० ब०)
४. कामीनं—रो० पा० (टीकायं)
५. भङ्गे—रो० पा० ।

सन्धिचित्तस्स दुतियं, भवङ्गं ति पवुच्चति ।
तेनट्ठरूपा जायन्ति, उतु ओजा हि सोळस ॥२७॥
कम्मजा नवुती चेव, एवं जायति आचयो ।
सभुत्ताहारं निस्साय, मातुज्जाहतनिस्सितं ।
N. 93 एत-द्वीहं अतिक्कम, अट्ठ रूपानि जायरे ।
वत्थुदसकं[1] कायदसकं, भावदसकं एव च ॥२८॥

चक्खुम्हि कम्मजा होन्ति, सम्भारा चतुवीसति ।
चतुपञ्ञास सब्बानि, पिण्डितानि भवन्ति हि ॥२९॥

तथा[2] सोते च घाणे च, जिह्वावत्थुम्हि जायरे ।
कायम्हि तु द्वे दसका, तिसम्भारानि होन्ति हि ।
चतुचत्ताळीस सब्बानि, पिण्डितानि भवन्ति हि ॥३०॥
चक्खादिकानि चत्तारि, वत्थुरूपं तथेव च ।
एकट्ठानिकरूपानि, पञ्चेव तु भवन्ति हि ॥३१॥
कायो इत्थिपुमत्तं च, जीवितिन्द्रियमेव च ।
सब्बट्ठानिकरूपानि, इमानि तु भवन्ति हि ॥३२॥

रूप-कथा-निट्ठिता ।

नाम-रूपसमासो समत्तो ।

---

१. चक्खुदसकं—रो० पा० (ब)
२. ततो—रो० ।

नामरूप-समासो

अनुक्कमणिका

(१) गाथा-पठम-पाद-अनुक्कमणिका

———

(२) आधार-वचनानि

(१) चित्तं

१. तत्थ समासतो एकूननवुति चित्तानि—कुसल-अकुसल-विपाक-किरियाभेदेन। तेसु एकवीसति कुसलचित्तानि, द्वादस अकुसलचित्तानि, छत्तिंस विपाकचित्तानि, वीसति किरियाचित्तानि। ना० स० ३।

२. चतुब्बिधानि कुसलानि—काम-रूप-अरूप-लोकुत्तर-भूमिभेदेन। अट्ठ कामावचरानि, पञ्च रूपावचरानि, चत्तारि अरूपावचरानि, चत्तारि लोकुत्तरानि चेति। ना० स० ४।

३. अकुसलचित्तानि तिविधानि—अट्ठ लोभसहगतचित्तानि, द्वे पटिघसम्पयुत्त-चित्तानि, द्वे एकहेतुकंचित्तानी ति। न० स० ५।

४. विपाकचित्तानि चतुब्बिधानि—काम-रूप-अरूप-लोकुत्तर-भूमिवसेन। तेवीसति कामावचर-विपाकचित्तानि। ना० स० ५।

पञ्च रूपावचर-विपाकचित्तानि, चत्तारि अरूपावचर-विपाकचित्तानि, चत्तारि लोकुत्तर-विपाक-चित्तानि। ना० स० ७।

५. किरिया-चित्तानि भूमिवसेन तिविधानि होन्ति—कामावचरानि, रूपावचरानि, अरूपावचरानि। एकादस कामावचरानि, पञ्च रूपावचरानि, चत्तारि अरूपावचरानि। ना० स० ८।

(२) चेतसिकं

१. रासितो सत्तरस रासी होन्ति—फस्सपञ्चकरासि, झानपञ्चकरासि, इन्द्रियट्ठकरासि, मग्गपञ्चकरासि, बलसत्तकरासि, हेतुत्तिकरासि, कम्मपथत्तिक-रासि, युगनद्धदुकरासि, विरियसमथदुकरासि चेति। ना० स० १५।

(३) रूपं

पठवी आपो तेजो च, वायो धातु तथेव च।
महाभूतानि एतानि, चत्तारी ति पवुच्चरे॥
चक्खु सोतं घानं च, जिह्वा कायो तथेव च।
वण्णो सद्दो रसो गन्धो, इत्थि-पुरिसिन्द्रियं तथा॥
जीवितं चेव विञ्ञत्ति, आकासो लहुता पि च।
मुदु कम्मञ्ञता चेव, उपचयो सन्तति जरा॥
अनिच्चता च ओजा च, वत्थुरूपं तथेव च।
चतुवीसन्ति एतानि, उपादा ति पवुच्चरे॥

—ना० स० २८

नामरूप-समासो

(३) विसेस-सद्द-अनुक्कमणिका

———

CONTRIBUTIONS OF PROF. MAHESH TIWARY

1. Vijñaptimātratāsiddhi
   (with Hindi translation and introduction)
2. Nidāna-Kathā
   (with Hindi translation and introduction)
3. Saddhammasaṅgaho
4. Pañca-Pakaraṇa-Aṭṭhakathā, vol. I
   (Dhātukathā-Puggala-paññatti-aṭṭhakathās with introduction)
5. Pañca-Pakaraṇa-Aṭṭhakathā, vol. II
   (Kathāvatthu-Aṭṭhakāthā with introduction)
6. Pañca-Pakaraṇa-Aṭṭhakathā, vol. III
   (Yamaka-Paṭṭhāna-Aṭṭhakathās with introduction)
7. Sumaṅgalavilāsinī, vol. I
   (with introduction)
8. Sumaṅgalavilāsinī, vol. II
   (with introduction)
9. Sumaṅgalavilāsinī, vol. III
   (with introduction)
10. Paṭisambhidāmaggo, vol. I
11. Mahāvaggo, vol. I
12. Dīghanikāyo, vol. I
13. Majjhimanikāyo, vol. I
14. Abhidharma-kośa, vol. I
    (with English translation)
15. Mahavaṃso, vol. I
16. Bodhiraśmi
17. Abhidhammāvatāro
    (with introduction)
18. Rūpārūpavibhāgo
19. Nāmarūpa-paricchedo
    (with introduction)
20. Paramatthavinicchayo
    (with introduction)
21. Nāmarūpa-samāso
22. Buddha's Path of purification
23. Perspectives on Buddist Ethics
24. Sacca-Saṅkhepa (in the process)